July & August 1935.

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO'S. 451-452.

विद्वद्वररामकृष्णकृतः

संस्कारगणपतिः

पारस्करगृह्यसूत्रविस्तृतविवरणरूपः ।

SAMSKĀRA GANAPATI

BY

PANDIT S'RI RĀMA KRIṢNA.

Edited by

NYĀYĀCHĀRYA KĀVYATĪRTHA

PANDIT S'RĪ DHŪNDHIRĀJA S'ÂSTRI

Principal N. Veda Vidyâlaya, Benâres.

AND

VEDĀCHĀRYA PANDIT S'RI MARTANDA SÂSTRI

Professor of Veda, Goyanka Sanskrit Vidyalaya, Benares

FASCICULAS. VI-VII. ६-७.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE

Benares City.

1937

श्रीः

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकाः ४५१-४५२.

Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares.

ग्रहाणामादिरादित्यो लोकरक्षणकारकः।
विषमस्थानसम्भूतां पीडां दहतु ते रविः॥
रोहिणीशः सुधामूर्तिः सुधागोत्रः सुधाशनः।
विषमस्थानसम्भूतां पीडां दहतु ते विधुः॥
भूमिपुत्रो महातेजा जगतां भयकृत्सदा।
वृष्टिकृद्वृष्टिहर्ता च पीडां दहतु ते कुजः॥
उत्पत्तिरूपो जगतां चन्द्रपुत्रो महाद्युतिः।
सूर्यप्रियकरो देवः पीडां दहतु ते बुधः॥
देवमन्त्री विशालाक्षः सदा लोकहिते रतः।
अनेकशिष्यसम्पूर्णः पीडां दहतु ते गुरुः॥
दैत्यमन्त्री गुरुस्तेषां प्राणदश्च महामतिः।
प्रभुस्ताराग्रहाणां च पीडां दहतु ते भृगुः॥
सूर्यपुत्रो दीर्घदेहो विशालाक्षः शिवप्रियः।
मन्दचारः प्रसन्नात्मा पीडां दहतु तेऽर्कजः॥
महाशिरा महावक्त्रो दीर्घदंष्ट्रो महाबलः।
असुरश्चोर्द्ध्वबाहुश्च पीडां दहतु ते तमः॥
अनेकरूपो वर्णैश्च शतशोऽथ सहस्रशः।
उत्पातभूतो जगतां पीडां दहतु ते शिखी॥
सुदर्शन! महाज्वाल! विदीपितदिगन्तर!।
त्रायस्व चैनमापन्नो भद्रं प्रदिश ते नमः॥
दैतेयनिकराभागशैलनिर्भेददीक्षित!।
पद्मशङ्खमनोऽनन्द! त्राह्येनमपि नन्दक!॥
विपक्षकायमथन! तच्छिरोलुलितानन!।
कमलाकान्त! दैतेय! पाह्येनं मुशलायुध!॥
विश्वोद्भवलयत्राणलीलास्य परमात्मनः।
लीलारविन्द! सुभग! पाह्येनमपि पङ्कज!॥
कौमोदकी गदा सौरेर्याऽसौ दिशतु मङ्गलम्।

उत्तरपूजां कृत्वा पुष्पाञ्जलिं दद्यात् । "आवाहनं न जानामि० । अ- पराधसहस्राणि० । यस्य स्मृत्या० । मन्त्रहीनं क्रिया० । "ॐ उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयन्तंस्त्वेमहे । उपप्रयंन्तु मरुतंः सुदानंव इन्द्रं प्राशूर्भंवा सचां" ।

यान्तु देवगणाः सर्वे पूजामादाय पार्थिवीम् ।
इष्टकामसमृध्यर्थं पुनरागमनाय च ॥

इति विसृज्य ,

गच्छ त्वं भगवन्नग्ने ! स्वस्थानं कुण्डमध्यतः ।
हव्यमादाय देवेभ्यः शीघ्रं देहि प्रसीद मे ॥
गच्छ गच्छ सुरश्रेष्ठ ! स्वस्थाने परमेश्वर ! ।
यत्र ब्रह्मादयो देवास्तत्र गच्छ हुताशन ! ॥

अग्निं विसृज्य , आचार्याय प्रतिमादानम् । रुद्रप्रतिमां रुद्रजापिने दद्यात् । ततो भूयसीं दक्षिणां दद्यात् । "अस्य कर्मणः साङ्गतासि- द्धये शतं वा तदर्धार्धादिकं वा ब्राह्मणान् भोजयिष्ये" । सर्वं कर्म ईश्वराय समर्प्य "ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः० । यस्य स्मृत्या" इत्युक्त्वा शान्तिसूक्तजपं कारयित्वा, सदस्याँश्चन्दनाक्षतादिभिः पूजयित्वा दक्षिणां दत्वाऽञ्जलिं बध्वा "मया यत्कृतं मूलशान्त्यादिकर्म तत्कालहीनं भक्तिहीनं श्रद्धाहीनं च भवतां ब्राह्मणानां वचनात्सर्वं सम्पूर्ण- मच्छिद्रं चास्तु" इति प्रार्थयेत् । ततः "सम्पूर्णमस्तु" सर्वे वदेयुः । तेषां मन्त्राशिषो गृहीत्वा सुहृद्युतो भुञ्जीत ।

इति शौनकोक्तमूलशान्तिविधानम् ।

अथ कात्यायनपरिशिष्टोक्तमूलशान्तिविधानम् । हेमाद्रौ शा- न्तिकाण्डे—

"अथातो मूलजातस्य मूलविधिं व्याख्यास्यामो मूलांशे प्रथ- मे पितुर्नेष्टो द्वितीये मातुस्तृतीये धनधान्यस्य चतुर्थे कुलशोकावहः स्वयं पुण्यभागी स्यान्मूलनक्षत्रे मूलविधानं कुर्यात्सर्वौषध्या सर्व- गन्धैश्च संयुक्तमुदकुम्भं वस्त्रगन्धपुष्परत्नसहितं श्वेतसिद्धार्थकुसु-

मयुक्तं च कुर्यात्तस्मिन्त्रुद्रमभ्यर्च्य रुद्राञ्जपित्वाऽप्रतिरथꣳ राक्षोघ्नꣳ सूक्तं चाथ द्वितीयोदकुम्भं चतुःप्रस्रवणसंयुक्तं कृत्वा तदुपरिष्टान्मूलानि धारयेद्वंशपात्रे कृत्वा वस्त्रेण बध्वा तस्मिन्प्रधानानि मूलानि वक्ष्याम्यष्टादशमाषꣳ हिरण्मयमूलꣳ सप्तधान्यानि प्रथमा कर्ष्मर्य्या सहदेव्यपराजिता बालापाठा शङ्खपुष्पी मधुयष्टिका चक्राङ्किता मयूरशिखा काकजङ्घा कुमारीद्वयं जीवन्त्यपामार्गो भृङ्गारको लक्ष्मणा सुलक्ष्मणा जाती व्याघ्रपत्रश्चक्रमर्दकसिद्धेश्वराश्वत्थपलाशोदुम्बरप्लक्षवटार्कदूर्वाशतावरीशमीरोहितकाण्येवमादिमूलशतं पूरयित्वा तस्मिन्निषिद्धानि मूलानि वक्ष्यामि वैकङ्कतबैल्वधवनिम्बदकुम्बराजवृक्षशालप्रियालुदधिकपित्थकोविदारश्लेष्मातकशाल्मलिसर्वकण्टकिवर्जं तत्राभिषेकं कुर्यात्पितुः शिशोर्जनन्या देवस्य त्वेत्यौदुम्बर्यासन्दीमुदगग्रामास्तृणाति तत्रासीनान्सम्पातेनाभिषिञ्चति शिरसोऽध्यनुलोमꣳ शिरो मे श्रीर्यश इति यथालिङ्गमङ्गानि समृशति स्नानादूर्ध्वं नैर्ऋतं पयसि पायसꣳ श्रपयित्वा कार्ष्मर्यमयꣳ स्रुक्स्रुवं प्रतप्य संमृज्यान्वारब्ध आघारावाज्यभागौ हुत्वाऽसुन्वन्तमिति चतस्रः स्थालीपाकेन जुहुयात्कृणुष्व पाज इति पञ्चदशाज्याहुतीश्चतुर्गृहीतेन जुहुयान्मानस्तोक इति द्वाभ्यां या ते रुद्र शिवा तनूरिति षडग्ने रक्षाꣳसि सेधति शुक्रः शोचिरमर्त्यः । शुचिः पावक ईड्य इति त्वꣳसोम विश्वतो रक्षा राजन्नघायतः । नरिष्ये त्वावतःसखेति स्विष्टकृदादिप्राशनान्ते कृष्णा गौः कृष्णाश्च तिला हेममयमूलꣳ सप्तधान्यसंयुक्तमाचार्याय दद्यात्कृष्णोऽनड्वाँश्च ब्रह्मणे दद्यान्नक्षत्रसूचकेभ्यो वासो दद्यादन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सुवर्णं दद्यात्कृसरापायसेन ब्राह्मणान्भोजयेत्सार्पदैवते गण्डजाते जातानामयमेव विधिरेवं कृते शान्तिर्भवतीति ।

इति कात्यायनपरिशिष्टोक्तमूलाश्लेषागण्डान्तशान्तिविधानम् ।

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ मूलशान्तिविधानम् ।

अथाश्लेषाशान्तिविधानं मानवसंहितायां ज्योतिर्निबन्धे—

सार्पांशे प्रथमे राज्यं द्वितीयांशे धनक्षयम् ।
तृतीये जननीं हन्ति चतुर्थे पितृघातकः ॥
आश्लेषायान्तु जातानां शान्तिं वक्ष्याम्यतः परम् ।
जातस्य द्वादशाहे च शान्तिहोमं समाचरेत् ॥
असम्भवे तु जन्मर्क्षे अन्यस्मिन्वा शुभे दिने ।
स्नातोऽभ्यङ्गादिभिस्तस्मिन्वरयेत्तु द्विजोत्तमान् ॥
विभवे पञ्चकुम्भाँस्तु द्वय वा तदलाभतः ।
देवतास्थापने चैकमेकं रुद्राभिमन्त्रणे ॥
मूलर्क्षोक्तप्रकारेण कुम्भे निक्षिप्य पूजयेत् ।
गोमयालेपिते देशे धान्याद्यैः परिशोभिते ॥
पङ्कजं कारयेत्तत्र चतुर्विंशदलान्वितम् ।
तण्डुलैः कारयेद्भद्रा रक्तपीतसितासितैः ॥
कर्णिकायां न्यसेद्व्रीहीन्स्थापयेत्तेषु कुम्भकम् ।
आकलशेष्वित्यनया कलशस्थापनं स्मृतम् ॥
इमं म इति मन्त्रेण पूजयेत्तेन वारिणा ।
कुम्भं च गन्धवस्त्राद्यैस्तत्तन्मन्त्रैः प्रपूजयेत् ॥
याः फलिनीरित्यनया क्षिपेद्रत्नौषधादिकम् ।
कुम्भोदरस्थपात्रेषु अश्लेषाप्रतिमां यजेत् ॥
निष्कनिष्कार्धपादैर्वा कारयित्वा स्वशक्तितः ।
तत्पूर्वोत्तरनक्षत्रे दक्षिणोत्तरयोर्यजेत् ॥
ऐन्द्र्यादीशानपर्यन्तामितरक्षांणि पूजयेत् ।
मूलोक्तेन विधानेन कुम्भयोरभिमन्त्रणम् ॥
रुद्रार्चा रुद्रकुम्भे तु पूर्ववच्छेषमाचरेत् ।
नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति पूजामन्त्रः प्रकीर्तितः ॥
सर्पो रक्तस्त्रिनेत्रश्च द्विभुजः पीतवस्त्रकः ।
फलकासिधरस्तीक्ष्णो दिव्याभरणभूषितः ॥

एवं ध्यात्वा ततोऽभ्यर्च्य होमकर्म समारभेत् ।
कर्तुः शाखोक्तमार्गेण आचार्यस्याथवा भवेत् ॥
मुखान्तं कर्म निर्वर्त्य हविरादाय शास्त्रतः ।
इदं सर्पेभ्यो जुहुयात्साधिप्रत्यधिदैवतम् ॥
अष्टोत्तरशतं वापि अष्टाविंशतिमेव च ।
मूलनक्षत्रवच्छेष होमकर्म समाचरेत् ॥
पूर्णाहुत्यन्तकर्माणि कृत्वा सम्पातकं तथा ।
कुम्भे जलेषु संक्षिप्य अभिषेकमथाचरेत् ॥
दारपुत्रसमेतस्य यजमानस्य पूर्ववत् ।
अभिषिञ्चेत्तथाऽऽचार्य ऋत्विग्भिः सहितस्ततः ॥
अभिमन्त्रितकुम्भाद्भिरभिषेचनमाचरेत् ।
तथा पौराणमन्त्रैश्च पल्लवैरभिषेचयेत् ॥

पौराणमन्त्रानाह —

आश्लेषाऋक्षजातस्य मातापित्रोर्धनस्य च ।
भ्रातृज्ञातिकुलस्थानां दोषं सर्वं व्यपोहतु ॥
योऽसौ वागीश्वरो नाम अधिदेवो बृहस्पतिः ।
मातापित्रोः शिशोश्चैव गण्डान्तं च व्यपोहतु ॥
पितरः सर्वभूतानां रक्षन्तु पितरः सदा ।
सार्पनक्षत्रजातस्य वित्तं च ज्ञातिबान्धवान् ॥
एवं कृतेऽभिषेके तु सर्पशान्तिर्भवेद्ध्रुवम् ।
ततः शुक्लाम्बरधरो यजमानः सुभूषितः ॥
दक्षिणाभिस्ततो विप्रान्मूलवच्च प्रतोषयेत् ।
भुक्तवद्भ्यश्च विप्रेभ्यः स्वीकुर्यादाशिषं गृही ॥
इत्युक्तेन विधानेन सर्वारिष्टमपोहति ।
सर्वकामाश्च सिद्ध्यन्ति वेदोक्तायुर्भविष्यति ॥
इत्युक्तवेदशास्त्रार्थं सारमागमचोदितम् ।
मानवानां हितार्थाय मनुना सार्वकामिकम् ॥

सर्पाधीश ! नमस्तुभ्यं नागानां च गणाधिप ! ।
गृहाणार्घं मया दत्तं सर्वारिष्टप्रशान्तये ॥
इतिमन्त्रेण सर्पाय दद्यादर्घं सुशोभितम् ।
मूलनक्षत्रवत्कुर्यात्सार्पगण्डे च नामतः ॥

इतिमानवसंहितायामाश्लेषाजननशान्तिविधानमूलवाक्यानि ॥

अथास्य स्पष्टप्रयोगो लिख्यते। द्वादशाहादिशुभे दिने कृताभ्यङ्गो यजमानः प्राणानायम्य देशकालौ सङ्कीर्त्य "ममास्य कुमारस्य कुमार्या वा आश्लेषानक्षत्रजननसूचितमात्ररिष्टादिशान्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं सनवग्रहमखां गोमुखप्रसवशान्तिसहितां आश्लेषाजननशान्तिं करिष्ये" इति सङ्कल्प्य , तदङ्गतया गणेशपूजनपुण्याहवाचननान्दीश्राद्धादि कृत्वाऽऽचार्यादीन्वृत्वाऽष्टौ ऋत्विजो वृणुयात् । अथाचार्योऽस्मिन्कर्मण्याचार्यकर्म करिष्ये"इति सङ्कल्प्य, "यदत्र संस्थित"मित्यादिमन्त्रेण सर्षपान्सर्वतोऽवकीर्य "अपोहिष्ठे"ति कर्मभूमिं प्रोक्ष्य गोमुखप्रसवं कृत्वा मण्डपेशानदेशे पञ्चवर्णकैः स्वस्तिकं विरच्य तत्र पूर्ववत्कलशं संस्थाप्य जलेनापूर्य गन्धपुष्पैश्चाभ्यर्च्य यवदूर्वाश्वत्थादिपञ्चपल्लवपञ्चरत्नसप्तमृत्तिकाफलहिरण्यपञ्चगव्यपञ्चामृतानि तत्तल्लिङ्गमन्त्रैः कलशे निधाय कण्ठे वस्त्रेणावेष्ट्य तदुपरि पूर्णपात्रं निदध्यात् । ततस्तत्कलशात्पूर्वादिचतुर्दिक्षु यवराश्युपरि पूर्ववत्कलशचतुष्टय स्थापयेत् । अथ मध्यकलशे वस्त्रोपरि सौवर्णीं रुद्रप्रतिमां स्थापयित्वा "त्र्यम्बक"मितिमन्त्रेण पूजयेत्। तत्रैक ऋत्विक् कुम्भं स्पृष्ट्वा रुद्रैकादशनीं न्यासपूर्वकां साङ्गां जपेत्। चत्वारि रुद्रसूक्तानि । ततोऽन्य ऋत्विक् तत्रैव कुम्भे त्र्यम्बकमन्त्रमष्टोत्तरसहस्रं पावमानीमप्येकवारं जपेत् । उत्तरदिक्स्थकुम्भे पावमानीजप इति केचित् । ततः कुम्भोत्तरदेशे चतुर्विंशतिदलं पङ्कजं पञ्चवर्णैः कृत्वा कर्णिकायां व्रीहीन् शक्तितो निधाय तदुपरि कलशं स्थापयित्वा तत्रौषधिफलरत्नादीनि निधाय पूर्णपात्रं स्थापयित्वा तदुपरि सर्पाख्यामाश्लेषाप्रतिमां पञ्चामृतस्नापितां प्रतिष्ठाप्य "नमोऽस्तु सर्पेभ्य" इति मन्त्रेण सर्पमावाहयेत्।

ततः—

सर्पो रक्तस्त्रिनेत्रश्च द्विभुजः पीतवस्त्रकः ।
फलकासिधरस्तीक्ष्णो दिव्याभरणभूषितः ॥

इति सर्पं ध्यात्वाऽऽवाहयेत् । अथ पङ्कजचतुर्विंशतिदलेषु पूर्वमारभ्य पुनर्वसुपर्यन्तं नक्षत्राणि । तद्देवताः पूर्वादिदलेष्वावाहयेत् । देवताश्चेत्थम् । "भगः । अर्यमा । सविता । त्वष्टा । वायुः । इन्द्राग्नी । मित्रः । इन्द्रः । निर्ऋतिः । आपः । विश्वेदेवाः । विष्णुः । वसवः । वरुणः । अजैकपात् । अहिर्बुध्न्यः । पूषा । अश्विनौ । यमः । अग्निः । प्रजापतिः । सोमः । रुद्रः । अदितिः" इति चतुर्विंशतिदेवानावाह्य लोकपालानावाहयेत् । ततः पदार्थानुसमयेन काण्डानुसमयेन वा सर्वान्पूजयेत् । नैवेद्यादिद्रव्य मूलशान्तिवज्ज्ञेयम् । तत आचार्योऽग्निं स्थापयित्वा नवग्रहस्थापनं कृत्वा तदीशान्यां ग्रहकलशं स्थापयित्वा वरुणं सम्पूजयेत् । ततः समिद्द्वयमादाय "देवतापरिग्रहार्थमन्वाधानं करिष्ये" । अन्वाधानशब्देन देवताभिध्यानम् । "प्रजापतिं, इन्द्रं, अग्निं, सोमं, आज्येन । नवग्रहान्प्रत्येकममुकसङ्ख्याभिः समिच्चर्वाहुतिभिरधिदेवताप्रत्यधिदेवताश्चामुकसंख्याहुतिभिः विनायकादीन् लोकपालानमुकसङ्ख्याभिः समिच्चर्वाहुतिभिः । प्रधानदेवताः सर्पान्, प्रतिद्रव्यमष्टोत्तरशतसङ्ख्याभिर्घृतमिश्रितपाससमिदाज्यचर्वाहुतिभिः। बृहस्पतिं, पितॄंश्च, प्रतिद्रव्यमष्टाविंशतिसंख्याभिर्घृतमिश्रितपायससमिच्चर्वाहुतिभिः । मघादिचतुर्विंशतिदेवताः प्रत्येकमष्टसंख्याभिः पायसाहुतिभिः । रक्षोहण, कृणुष्वेति, पञ्चदशभिः प्रत्यृचमष्टसंख्याभिः पायसाहुतिभिः । सवितारं, दुर्गां, त्र्यम्बकं, ऋत्विक्स्तुतिं, दुर्गां, वास्तोष्पतिं, अग्निं, क्षेत्राधिपतिं, मित्रावरुणौ, अग्निं, च एताः प्रत्येकमष्टाष्टसङ्ख्याभिः कृसराहुतिभिः । श्रियं "हिरण्यवर्णा"मिति पञ्चदशर्ग्भिः प्रतिमन्त्रमष्टाष्टसङ्ख्याभिः समिदाज्यचर्वाहुतिभिः । सोमं, त्रयोदशसङ्ख्याभिः पायसाहुतिभिः । रुद्रं, चतुर्गृहीतेनाज्येन । अग्निं, वायुं, सूर्यं, प्रजापतिं, चाज्येन ।

शेषेण अग्निं स्विष्टकृत"मित्यादिपूर्णपात्रनिधानान्तं कर्म कृत्वा पायसं कृसरं चरुं च सहैव श्रपयित्वाऽऽज्यभागान्ते यजमानेनाग्नेर्दक्षिणत उपविष्टेन त्यागं कारयित्वा ऋत्विक्सहित आचार्यः अन्वाधानक्रमेण तत्तन्मन्त्रैर्यथाविधि होमं कुर्यात् । होममन्त्रा मूलशान्तिप्रयोगे द्रष्टव्याः । ततः स्विष्टकृदादि होमशेषं समाप्य दिक्पालेभ्यो ग्रहेभ्यो विनायकादिभ्यः सर्पेभ्यो बृहस्पतये पितृभ्यश्च रुद्राय क्षेत्रपालाय च सदीपमाषभक्तबलीन्दत्त्वा मूलशान्तिवत्पूर्णाहुतिं हुत्वा प्रणीतानिनयनादि कर्मशेषं समाप्य, अथ रुद्रकुम्भं स्पृष्ट्वा "त्र्यम्बकं" मन्त्रं शतमष्टोत्तरं जप्त्वा, याजुषश्चेद्यजमानस्तदा रुद्रैकादशनीं जपेत् । यजमानश्चेद्बह्वृचस्तदा चत्वारि "कद्रुद्राये"त्यादिसूक्तानि जपेत् । सामगश्चेत्तदा रुद्रसामानि जपेत् । आथर्वणश्चेत्त्र्यम्बकमन्त्रं जपेत् । एकादशाष्टत्रिद्व्येकसङ्ख्याऽत्र सूक्तजपे द्रष्टव्या । ततो रुद्रं सर्पांश्च पञ्चोपचारैः पूजयित्वा तत्तन्मन्त्राभ्यामुपस्थाय सर्वकलशोदकं पात्रान्तरे गृहीत्वा तत्र होमसम्पातकं प्रक्षिप्य सर्त्विगाचार्यस्तिष्ठन् सकुटुम्बं यजमानमभिषिञ्चेत् "अक्षीभ्यां"मित्यादिमन्त्रैर्मूलशान्त्युक्तैः । तथा—

योऽसौ वज्रधरो देवो महेन्द्रो गजवाहनः ।
सार्पजातशिशोर्दोषं मातापित्रोर्व्यपोहतु ॥
योऽसौ शक्तिधरो देवो हुतभुङ्मेषवाहनः ।
सप्तजिह्वश्च देवोऽग्निः सार्पदोषं व्यपोहतु ॥
योऽसौ दण्डधरो देवो धर्मो महिषवाहनः ।
सार्पजातशिशोर्दोषं व्यपोहतु यमो मम ॥
योऽसौ खड्गधरो देवो निर्ऋती राक्षसाधिपः ।
प्रशामयतु सार्पोत्थं दोषं गण्डान्तसम्भवम् ॥
योऽसौ पाशधरो देवो वरुणश्च जलेश्वरः ।
नक्रग्राहः प्रचेतानः सार्पोत्थाघं व्यपोहतु ॥
योऽसौ देवो जगत्प्राणो मारुतो मृगवाहनः ।
प्रशामयतु सार्पोत्थं दोषं बालस्य शान्तिदः ॥

योऽसौ निधिपतिर्देवः खड्गभृद्वाजिवाहनः ।
मातापित्रोः शिशोश्चैव सार्पदोषं व्यपोहतु ॥
योऽसौ पशुपतिर्देवः पिनाकी वृषवाहनः ।
आश्लेषामूलगण्डान्तं दोषमाशु व्यपोहतु ॥
विघ्नेशः क्षेत्रपो दुर्गा लोकपाला नवग्रहाः ।
सार्पदोषप्रशमनं सर्वे कुर्वन्तु शान्तिदाः ॥

"योऽसौ वज्रधर" इत्यादि "शान्तिदा" इत्यन्ता मन्त्रा ऊहिता द्रष्टव्याः । "अभिषेकमथाचरे"दित्युपक्रम्य—

दारपुत्रसमेतस्य यजमानस्य पूर्ववत् ॥

इति मूलशान्त्यतिदेशात् । एवं गण्डान्तशान्त्यादावपि द्रष्टव्यम् । "गण्डान्तेऽप्येवं वक्तव्यं पुष्याश्लेषा ते द्वे तथे"ति वचनात् । अनूहिता अपि—

आश्लेषाऋक्षजातस्य मातापित्रोर्धनस्य च ।
भ्रातृज्ञातिकुलस्थानां दोषं सर्वं व्यपोहतु ॥
योऽसौ वागीश्वरो नाम अधिदेवो बृहस्पतिः ।
मातापित्रोः शिशोश्चैव गण्डान्तं स व्यपोहतु ॥
पितरः सर्वभूतानां रक्षन्तु पितरः सदा ।
सार्पनक्षत्रजातस्य वित्तं च ज्ञातिबान्धवान् ॥

ततः "सुरास्त्वामभिषिञ्चन्त्वि"त्यादिभिश्चाभिषिञ्च्य "तच्छंयोः शंयुर्विश्वेदेवाः शक्करी अभिषेके विनियोगः । ॐ तच्छंयोरावृणीमहे० । ततो रुद्रसर्पकलशोदकेन अन्येन च शतच्छिद्रकलशमन्तर्धाय अभिषिक्तो यजमानो धौते वाससी परिधाय तिलकं कृत्वा सङ्कल्पपूर्वकमाचार्यादीन्पूजयित्वा तेभ्यो दक्षिणां दद्यात् । तत्र आचार्याय सवत्सां दोग्ध्रीं धेनुं दद्यात् । ब्रह्मणे वृषम् । रुद्रजापिने कृष्णवर्णमनड्वाहं दद्यात् । तत्र मन्त्रः—

"अङ्गारक ! नमस्तेऽस्तु अनड्वाँस्तव दानतः ।
शिशुजन्मनि दोषांश्च निवारय महाप्रभो ! ॥ इति ।

तत ऋत्विग्भ्यो यथाशक्ति दक्षिणां दत्त्वा भूयसीमपि दत्त्वा रुद्रसर्पादीनामुत्तरपूजां विधाय, ताम्रपात्रे फलपुष्पादियुतं जलं प्रक्षिप्य सर्पायार्घं दद्यात्

सर्पाधीश ! नमस्तुभ्यं नागानां च गणाधिप ! ।
गृहाणार्घं मया दत्तं सर्वारिष्टं प्रशामय ॥

इति मन्त्रेण । तत "उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते०। यान्तु देवगणाः" इति विसृज्य सङ्कल्पपूर्वकं प्रतिमादिकमाचार्यहस्ते प्रतिपाद्याग्निं सम्पूज्य, "गच्छ गच्छ सुरश्रेष्ठे"ति विसृज्य, शततदर्धार्धदशान्यतरब्राह्मणभोजनं सङ्कल्प्य कर्मेश्वराय समर्प्य "यस्य स्मृत्ये"त्युक्त्वा शान्तिसूक्तजपं कारयित्वा सुहृद्युतो भुञ्जीतेति ।

इति श्री प्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ आश्लेषाशान्तिप्रयोगः ।

अथ ज्येष्ठाशान्तिविधानं वृद्धगार्ग्यसंहितायाम्—

सुखासीनं मुनिश्रेष्ठं गर्गं मुनिगणान्वितम् ।
कृताञ्जलिपुटो भूत्वा परिपप्रच्छ शौनकः ॥
ज्येष्ठानक्षत्रसम्भूतगण्डदोषविनिर्णयम् ।
तस्य शान्तिविधानं च वद मे मुनिसत्तम ! ॥

गर्ग उवाच—

शौनकस्य वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच महामुनिः ।
शृणु शौनक! यत्नेन गण्डदोषविनिर्णयम् ॥
तस्य शान्तिविधानं च यथावत्कथयाम्यहम् ।
घटिकैका च मैत्रान्ते ज्येष्ठादौ घटिकाद्वयम् ॥
तयोः सन्धिरिति ज्ञेयं शिशुगण्डं समीरितम् ॥

मैत्रमनुराधा ।

प्रथमे च द्वितीये च ज्येष्ठर्क्षे च तृतीयके ।
पादत्रये जातमर्त्यो ज्येष्ठोऽप्यत्र प्रजायते ॥

ज्येष्ठाद्यघटिकाद्वयं परित्यज्य प्रथमादिचरणत्रये जातो नरो ज्येष्ठः श्रेष्ठ इत्यर्थः, दोषाभावात् ।

ज्येष्ठान्त्यपादजातस्तु पितुः स्वस्य च नाशनः ।
जायते नात्र सन्देहो दशाहाभ्यन्तरे तथा ॥
ज्येष्ठर्क्षे कन्यका जाता हन्ति शीघ्रं धवाग्रजम् ॥

तथा च भारद्वाजः—

ज्येष्ठादौ मातृजननीं मातामहं द्वितीयके ।
तृतीये मातुलं हन्ति चतुर्थे जननीन्तथा ॥
आत्मानं पञ्चमे हन्ति षष्ठे गोत्रक्षयो भवेत् ।
सप्तमे कुलनाशः स्यादष्टमे ज्येष्ठसोदरः ॥
नवमे श्वशुरं हन्ति सर्वस्वं दशमे तथा ।

घटिकाषट्कस्य फलं ज्योतिर्निबन्धे—

ज्येष्ठायाः प्रथमे पादे गृहज्येष्ठविनाशनम् ।
द्वितीये धनहानिः स्यात्तृतीये मातृपीडनम् ॥

गर्गः—

तस्य शान्तिं प्रवक्ष्यामि गण्डदोषप्रशान्तये ।
सुदिने शुभनक्षत्रे चन्द्रताराबलान्विते ॥
सूतकान्तेऽथ वा कुर्याज्ज्येष्ठाशान्तिं विधानतः ।
वज्राङ्कुशधरं देवमैरावतगजास्थितम् ॥
कुर्याच्छचीपतिं रम्यं देवेन्द्रं सुरपूजितम् ।
कर्षमात्रसुवर्णेन कर्षार्धेनाथ पादतः ॥
तद्विधानं प्रकुर्वीत वित्तशाठ्यं न कारयेत् ।
शालितण्डुलसम्पूर्णकुम्भस्योपरि पूजयेत् ॥
इन्द्रायेन्द्रो मरुत्वत इति मन्त्रेण वाग्यतः ।
गन्धपुष्पैर्धूपदीपैर्नानाभक्ष्यनिवेदनैः ॥
पूजयेद्विधिना विप्र! लोकपालगणान्वितम् ।
रक्तवस्त्रद्वयोपेतं पूजयेत्सुरनायकम् ॥

तत्पुरः स्थापयेत्कुम्भांश्चतुर्दिक्षु विशेषतः ।
तन्मध्ये स्थापयेत्कुम्भं शतच्छिद्रसमन्वितम् ॥
पुण्योदकसमायुक्तान्वस्त्रयुग्मविवेष्टितान् ।
कुम्भेषु विन्यसेद्धीमान्पञ्चगव्यं समन्त्रकम् ॥
पञ्चामृतं पञ्चरत्नं मृत्तिकाः पञ्चसंख्यकाः ।
पञ्चवृक्षकषायाँश्च पञ्चपल्लवकांस्तथा ॥
सुवर्णं कुशदूर्वांश्च शतौषधिमपि क्षिपेत् ।
पूरयेद्वारुणैर्मन्त्रैः कुम्भान्धीमान्प्रयत्नतः ॥
त्वन्नो अग्ने जपेदादौ सत्वन्नोऽपि द्वितीयके ।
तृतीये पुरुषसूक्तं च कद्रुद्राय चतुर्थके ॥
समुद्रज्येष्ठा इति चेमम्मे गङ्गे चतुर्थके ।
पूजयेद्वस्त्रयुग्माद्यैश्चतुरः कलशानपि ॥
जपं कुर्युः प्रयत्नेन मन्त्रैरेभिर्द्विजोत्तमाः ।
आ नो भद्रा जपं चादौ भद्रा अग्नेर्द्वितीयके ॥
आचार्यो मूलमन्त्रेण जपं कुर्याद्विशेषतः ।

मूलमन्त्र "इन्द्रायेन्दो" इति ।

इन्द्रसूक्तं रुद्रजाप्यं मृत्युञ्जयजपं ततः ।
इत्थं सम्पूज्य देवेन्द्रं वरुणं कुम्भसंस्थितम् ॥
सुसङ्कल्प्य विधानेन होमकर्म ततश्चरेत् ।
समिद्भिर्ब्रह्मवृक्षस्य शतमष्टोत्तरं तथा ॥
सर्पिषा चरुणा चैव मूलमन्त्रेण वाग्यतः ।
हुनेज्जाप्यं च तेनैव यत इन्द्र भयेति च ॥
तिलान्व्याहृतिभिर्हुत्वा शतमष्टोत्तरं पृथक् ।
भार्याशिशुसमोपेतं यजमानं विशेषतः ॥
अभिषिक्तं प्रकुर्वीत सूक्तैर्वारुणसंज्ञकैः ।
समुद्रज्येष्ठादिभिर्मन्त्रैरिमम्मे वरुणैस्तथा ।
द्यौः शान्तिरादिभिर्मन्त्रैरभिषेकं समाचरेत् ॥

अभिषेकं निवर्त्याथ यजमान :समाहितः ।
शुक्लाम्बराणि धृत्वाऽथ कुर्यादाज्यावलोकनम् ॥
रूपंरूपेति मन्त्रेण चित्रं तच्चक्षुरेव वा ॥
देवतापुरतः स्थित्वा धूपदीपनिवेदनम् ॥
दद्यादाचमनं सम्यक्ताम्बूलार्घ्ये तथैव च ।

अर्घ्यमन्त्रः—

नमस्ते सुरनाथाय नमस्तुभ्यं शचीपते! ।
गृहाणार्घ्यं मया दत्त गण्डदोषप्रशान्तये ॥
कारयेत्पूजकादाना कारित यत्फल शुभम् ।
लब्ध्वा तु तत्फलं सर्वं देवेन्द्राय समर्पयेत् ॥
आचार्याय च गां दद्यात्सुशीलां च पयस्विनीम् ।
रक्तवर्णां वत्सयुतां सर्वालङ्कारभूषिताम् ॥
वस्त्रयुग्मविधानं च यथाविभवसारतः ।
यक्षगन्धर्वसिद्धैश्च पूजितोऽसि शचीपते! ॥
दानेनानेन देवेश! गण्डदोषं विनाशय ।
इति संप्रार्थयेद्देवमिन्द्राणीसखमुत्तमम् ॥
अष्टोत्तरशतं संख्यं कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।
तेभ्योऽपि दक्षिणां दत्वा प्रणिपत्य क्षमापयेत् ॥
इमां कृत्वा ज्येष्ठशान्तिं यथाविध्युक्तमार्गतः ।
गण्डदोषं विनिर्जित्य आयुष्माञ्जायते नरः ॥
इत्युक्तं वृद्धगार्ग्येण शौनकाय विशेषतः ।
ज्येष्ठानक्षत्रसम्भूतगण्डदोषप्रशान्तये ॥
अज्ञानादथवा ज्ञानाद्वैकल्याद्वा धनस्य च ।
यन्न्यूनमतिरिक्तं वा तत्सर्वं क्षन्तुमर्हति ॥

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते गृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ वृद्धगार्ग्योक्तज्येष्ठानक्षत्रजननशान्तिविधानम् ।

अथैकनक्षत्रजननशान्तिः । तत्रैव वृद्धगार्ग्यः—

एकस्मिन्नेव नक्षत्रे भ्रात्रोर्वा पितृपुत्रयोः ।
प्रसूतिश्चेत्तयोर्मृत्युर्भवेदेकस्य निश्चयः ॥

ज्योतिर्निबन्धे—

तातस्य जन्मभे यस्य प्रसूतिर्यदि जायते ।
तातं वा भ्रातरं ज्येष्ठं रिष्टं तस्य भवेद्ध्रुवम् ॥

वशिष्ठेन विशेषो दर्शितः—

पित्रोस्तु जन्मकर्मर्क्षे जातस्तु पितृमातृहृत् ।
जन्मर्क्षांशे च तल्लग्ने जातः सद्यो मृतिप्रदः ॥

वृद्धगार्ग्यः—

तद्दोषनाशाय तदा प्रशस्तां शान्तिं च कुर्यादभिषेचनं च ।
सम्पूज्य ऋक्षप्रतिमां तदग्रे दानं च कुर्याद्विभवानुरूपम् ॥

तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि सर्वाचार्यमतेन तु ।
शुभर्क्षे शुभवारे च चन्द्रताराबलान्विते ॥
रिक्ताविष्टिविवर्ज्जे तु प्रारभेद्दिवसे सुधीः ।
आचार्यं वरयेत्पूर्वं चतुरोऽथ द्विजोत्तमान् ॥
पुण्याहं वाचयित्वा तु शान्तिकर्म समारभेत् ।
अग्नेरीशानदिग्भागे नक्षत्रप्रतिमां ततः ॥
तन्नक्षत्रोक्तमन्त्रेण अर्चयेत्कलशोपरि ।
रक्तवस्त्रेण संच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् ॥
स्वशाखोक्तेन मार्गेण कुर्यादग्निमुखं ततः ।
अनेनैव तु मन्त्रेण हुनेदष्टोत्तरं शतम् ॥
प्रत्येकं समिदन्नाज्यैः प्रायश्चित्तान्तमेव च ।
अभिषेकं ततः कुर्यादाचार्यः पितृपुत्रयोः ॥
वस्त्रालङ्कारगोदानैराचार्यं पूजयेत्पुनः ।
ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दद्यान्माषत्रयसुवर्णकम् ॥
देवताप्रतिमादानं धान्यवस्त्रादिभिः सह ।

यानशय्यासनादीनि दद्यात्तद्दोषशान्तये ॥
भोजयेद्ब्राह्मणान्सर्वान्वित्तशाठ्यविवर्जितः ।

इति वृद्धगार्ग्योक्तैकनक्षत्रजननशान्तिः। अथ प्रकारान्तरेणैकनक्षत्रजननशान्तिः—

समानभे यदा देवि! पितापुत्रौ च सोदरौ ।
भगिन्यौ वा स्वबन्धू वा तदा पूर्वस्य नाशनम् ॥
विधानं तत्र कर्तव्यं जन्मनक्षत्रपूजनम् ।
नक्षत्रदेवता पूज्या त्वधिप्रत्यधिपूर्वकम् ॥
तत्पूर्वोत्तरनक्षत्रदेवते अधिप्रत्यधिदेवते ।
यस्य ऋक्षस्य यद्द्रव्यं दक्षिणा पूजनादिकम् ।
तस्य तच्च विधातव्यमृक्षदैवततुष्टये ॥
गृह्योक्तेन विधानेन हवनं तत्र कारयेत् ।
समिच्चरुतिलैश्चैव पृथगष्टोत्तरं शतम् ॥
भक्त्या हरिहरौ देवौ स्वर्णरूप्यमयौ शुभौ ।

तद्दानमन्त्रः—

विविधस्यास्य विश्वस्य पितरौ विश्वतोमुखौ ।
प्रीयेतां मूर्त्तिदानेन देवौ हरिहरावुभौ ॥
दानं होमविधेः पश्चाद्दानादन्वभिषेचनम् ।
अभिषेचनपूर्वात्र विप्रपूजा स्मृता शिवे! ॥
ततोऽभिगम्य गोविन्दशूलिनोश्च निकेतनम् ।
तूर्याणां च निनादेन जयघोषेण पार्वति! ॥
पूजाविधिं समाप्येवं सर्वोपस्करसंयुतम् ।
प्रार्थयेद्देवदेवेशौ लक्ष्मीशैलसुतेश्वरौ ॥
दण्डवत्प्रणिपातेन पूजनीयौ पुनः पुनः ।
ततः स्वगृहमागत्य ब्राह्मणान्भोजयेत्सुधीः ॥
तोषयेद्दक्षिणादानैर्यथाशक्त्या वरानने ! ।
एवङ्कृते विधानेन विघ्ननाशो भवेद्ध्रुवम् ॥

तुष्टिदं पुष्टिदं नृणां विधानमिदमुत्तमम् ॥

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ शिवसंहितोक्तमेकनक्षत्रजननशान्तिविधानम् ॥

अथ गण्डान्तविचारो लिख्यते ।

नक्षत्रतिथिलग्नानां गण्डान्तं त्रिविधं स्मृतम् ।
गण्डान्तं मृत्युदं जन्मयात्रोद्वाहव्रतादिषु ॥

ज्योतिर्निबन्धे—

सार्पेन्द्रपौष्णभेष्वन्त्यषोडशांशा भसन्धयः ।
तदग्रभेष्वाद्यपादा भानां गण्डान्तसंज्ञकाः ॥

सूर्यसिद्धान्ते—

सार्पेन्द्रपौष्णधिष्ण्यानामन्त्यपादा भसन्धयः ।
तदग्रभेषु पादार्धं गण्डान्तं नाम कीर्तितम् ॥

ज्योतिःसागरे—

अश्विनीमघमूलादौ त्रि३वेद४नव९नाडिकाः ।
रेवतीशाक्रसार्पान्त्यमासशक्राशिवास्त्यजेत् ॥

रत्नमालायाम्—

पौष्णाश्विन्योः सार्पपित्राख्ययोश्च यच्च ज्येष्ठामूलयोरन्तरालम् ।
तद्गण्डान्तं स्याच्चतुर्नाडिकं हि यात्राजन्मोद्वाहकालेष्वनिष्टम् ॥

अथ तिथिगण्डान्तं मुहूर्तसर्वस्वे—

पूर्णानन्दातिथेः सन्धौ गण्डान्तं घटिकाद्वयम् ॥

अथ लग्नगण्डान्तं ज्योतिर्निबन्धे—

कुलीरसिंहयोः४।५।कीटचापयो८।९।र्मीनमेषयोः१२।१।
गण्डान्तमन्तरालं स्याद्घटिकार्द्धं मृतिप्रदम् ॥

ज्योतिःसागरे—

कथयति वराहमिहिरो विलोक्य वाक्यानि गण्डविषये च
गण्डदण्डप्रमितं पूर्वं पश्चात्तयोर्मध्यात् ॥

फलम्--

तिथ्यर्क्षगण्डे पितृमातृनाशो लग्ने तु सन्धौ तनयस्य नाशः।
सर्वेषु नो जीवति हन्ति सर्वं जीवेत्पुनः स्याद्धनवांश्च जातः॥
पितृघ्नश्च दिवा जातो रात्रौ जातस्तु मातृहा।
आत्मनः सन्ध्ययोर्जातो नास्ति गण्डो निरामयः॥

उत्तरगर्गो गण्डान्तदानमाह--

तिथिगण्डे त्वन्नदानं नक्षत्रे धेनुरुच्यते।
काञ्चनं लग्नगण्डे तु गण्डदोषो विनश्यति॥
सर्वेषां गण्डजातानां परित्यागो विधीयते।
तातेन दर्शनं तावद्यावत्षाण्मासिको भवेत्॥
तस्य शान्तिं प्रवक्ष्यामि सोममन्त्रेण भक्तिमान्।

सोममन्त्र "आप्यायस्व" इत्यादिः।

कांस्यपात्रं प्रकुर्वीत पलैः षोडशभिर्युतम्॥
अष्टाभिश्च चतुर्भिर्वा द्वाभ्यां वा शोभनं मतम्।
तत्र पायसशङ्खेन नवनीतेन पूरिते॥

कांस्यपात्रे पायसं निक्षिप्य तत्र नवनीतपूर्णं शङ्खं स्थापयित्वा च न्द्रप्रतिमामर्चेदित्याह--

राजतं चन्द्रमभ्यर्च्य सितपुष्पसहस्रकैः।
दैवज्ञः क्षौमवासास्तु शुक्लमाल्याम्बरार्चितः॥
सोमोऽहमिति सञ्चिन्त्य पूजां कुर्यात्समाहितः।
दत्त्वैव दक्षिणामिष्टां गण्डदोषप्रशान्तये॥
शुक्लं वागीश्वरं चैव ताम्रपात्रे समर्चितम्।
गण्डदोषोपशान्त्यर्थं दद्याद्वेदविदे शुचिः॥

इदं शान्तिकं गोमुखप्रसवपूर्वकं कर्तव्यम्।

पूषाश्विनोर्गुरौ सार्पमघाचित्रेन्दुमूलभे।
एषु ऋक्षेषु जातस्य कुर्याद्गोजननं तथा॥

इति गर्गोक्तनक्षत्रगण्डान्तशान्तिः। अथ तिथ्यादिगण्डान्तशान्तिः।

अभुक्तेतरजातस्य सूतकान्तदिनेऽथ वा ।
शान्तिं शुभेऽह्नि वा कुर्यात्तावत्पुत्रं न लोकयेत् ॥
आद्यभागे पितुर्गण्डं त्रयाणामभिषेचनम् ।
इतरत्र शिशोर्मातुरभिषेकं च कारयेत् ॥
उत्तरे तिलपात्रं स्यात्पुष्ये गोदानमुच्यते ।
आज्यप्रदानं त्वाष्ट्रे च पूर्वाषाढे च काञ्चनम् ॥

त्वाष्ट्रं चित्रानक्षत्रम् ।

उत्तरातिष्यचित्रासु पूर्वाषाढोद्भवस्य च ।
कुर्याच्छान्तिं प्रयत्नेन नक्षत्राकारजं बुधः ॥
सुवर्णेन तदर्धेन यथावित्तानुसारतः ।
नक्षत्राधिपते रूपं कृत्वा वस्त्रद्वयान्वितम् ॥
वरुणस्यार्चनं कार्यं स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ।
शतौषधानि रत्नानि मृत्त्वक्पल्लवसंयुतम् ॥

वरुणपूजा कलशे कार्या लिङ्गात् ।

पूजान्ते समिदन्नाज्यैर्होमं तिलयवैस्तथा ।
ततः पूर्णाहुतिं हुत्वा वेदाध्यायिकुटुम्बिने ॥
उत्तराप्रथमे पादे तिलपात्रं तथैव च ।
तिष्ये तु गां सवत्सां च सुशीलां च पयस्विनीम् ॥
अजा चित्रासु वै दद्यात्पूर्वाषाढे तु काञ्चनम् ।
यवांश्च व्रीहिमाषांश्च तिलमुद्गान्प्रदापयेत् ॥
यथावित्तानुसारेण कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।
पितुरायुष्यवृद्ध्यर्थं शान्तिरत्र विधीयते ॥
एवं यः कुरुते सम्यक्शान्तिकर्म समाहितः ।
न दोषैर्लिप्यते नूनं पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥
आयुरारोग्यमैश्वर्यं समाप्नोति दिने दिने ।
धनधान्यसमृद्धिं च पुत्रपौत्रसमृद्धिमान् ॥

इत्युत्तरगार्ग्ये तिष्यादिगण्डान्तशान्तिः ।

अथ दिनक्षयादिसर्वगण्डान्तशान्तिः—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि जन्मकाले विशेषतः ।
गण्डान्तानि च नामानि महादोषकराणि च ॥
दिनक्षये व्यतीपाते व्याघाते विष्टिवैधृतौ ।
मूले गण्डेऽतिगण्डे च परिघे यमघण्टके ॥
कालगण्डे मृत्युयोगे दग्धयोगे सुदारुणे ।
तस्मिन्गण्डदिने प्राप्ते प्रसूतिर्यदि जायते ॥
अतिदोषकरी प्रोक्ता तत्र पापयुते सति ।
विचार्य तत्र दैवज्ञं शान्तिं कुर्याद्यथाविधि ॥
यजनं देवतानां च ग्रहादींश्चैव पूजयेत् ।
दीपं शिवालये भक्त्या घृतेन प्रतिपादयेत् ॥
अभिषेकं शङ्करस्य अश्वत्थस्य प्रदक्षिणाम् ।
आयुर्वृद्धिकरं जाप्यं सर्वारिष्टविनाशनम् ॥
गुरुदैवतविप्राणां पूजनं गोत्रवर्धनम् ।
पुष्ट्यायुस्तुष्टिवृद्ध्यर्थमभीष्टफलसिद्धये ॥
सर्वारिष्टहरार्थाय ग्रहयज्ञं समाचरेत् ।
शिवाय विधिवद्भक्त्या दीपदानं करोति यः ॥
अखण्डं गोघृतेनैव स वै मृत्युं जयेन्नरः ।

पुनर्ग्रहपूजनशिवदीपदानादिकथनं गुणफलसम्बन्धार्थम्, ततो न कार्यान्तरमिति द्रष्टव्यम ।

विष्णुमूर्त्तिं महापुण्यमश्वत्थं श्रीकरं सदा ॥
प्रदक्षिणां ततो भक्त्या कृत्वा मृत्युञ्जयं जपेत् ।
अर्थसम्पत्समृद्ध्यर्थं नित्यकल्याणवृद्धये ॥
अभीष्टफलसिध्यर्थं कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।
अभिषेकं शिवे ! शान्तिं कृत्वा भक्त्या नरोत्तमः ॥
अकालमृत्युं निर्जित्य दीर्घायुर्जायते नरः ॥

विधानान्तरमाह—

गाणपत्यं पुरुषसूक्तं सौरं मृत्युञ्जयं शुभम् ।
शान्तिजाप्यं रुद्रजाप्यं कृत्वा मृत्युञ्जयी भवेत् ॥
मूले वा सार्पगण्डे वा कुर्यादेतानि यत्नतः ।
आयुर्वृद्धिकरार्थाय गण्डदोषोपशान्तये ॥

इत्युत्तरगार्ग्योक्तदिनक्षयादि गण्डान्तशान्तिः ।

अथ व्यतीपातादिशान्तिः । शौनकीये—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि शौनकः शान्तिमुत्तमाम् ।
वैधृतौ च व्यतीपाते महादोषोऽभिजायते ॥
कुमारजन्मकाले च व्यतीपातश्च वैधृतिः ।
सङ्क्रमश्च रवेस्तत्र जातो दारिद्र्यकारकः ॥
दरिद्राणां महादुःखं व्याधिपीडामहद्भयम् ।
अश्रियं मृत्युमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥
स्त्रीणा च शोकदुःखं च सर्वनाशकरो भवेत् ।
शान्तिर्वा पुष्कला कार्या तदा दोषो न कश्चन ॥
गोमुखप्रसवं कुर्याच्छान्तिं कुर्यात्प्रयत्नतः ।
जपाभिषेकदानैश्च होमादपि विशेषतः ॥
नवग्रहमखं कुर्यात्तस्य दोषोपशान्तये ।
प्रथमं गोमुखाज्जन्म ततः शान्तिं समाचरेत् ॥
गृहस्य पूर्वदिग्भागे गोमयेनानुलिप्य च ।
अलङ्कृतस्वदेशे तु व्रीहिराशिं प्रकल्पयेत् ॥
पञ्चद्रोणमितं धान्यं तदर्धं तण्डुलं च ।
तदर्धं तु तिलैः कुर्यादन्योन्यं परिकल्पयेत् ॥

धान्यं व्रीहिः । प्रथमं व्रीहिपरिधिः, तन्मध्ये तण्डुलपरिधि., तदन्तस्तिलपरिधिः, इति राशित्रयविवेकः ।

द्रव्यात्रितयराशौ तु अष्टपत्रं लिखेद्बुधः ।
पुण्याहं वाचयित्वा तु आचार्यं वृणुयात्पुरा ॥

आचारवन्तं धर्मज्ञं कुलीनं च कुटुम्बिनम्।
मन्त्रमन्त्रार्थतत्त्वज्ञं शान्तिकर्मणि कोविदम्॥
पञ्चाङ्गभूषणं दद्यात्पदवस्त्राङ्गुलीयकम्।
राशौ प्रतिष्ठितं कुम्भमव्रणं सुमनोहरम्॥
तीर्थोदकेन सम्पूर्य त्वङ्मृदौषधिपल्लवम्।
मङ्गल्यं गन्धरत्नं च वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत्॥
तस्योपरि न्यसेत्पात्रं सूत्रवस्त्रेण वेष्टयेत्।
प्रतिमां स्थापयेद्धीमान्साधिप्रत्यधिदेवताम्॥
चन्द्रादित्याकृती पार्श्वे मध्ये वैधृतिमर्चयेत्।
एवमेव व्यतीपातशान्तौ सङ्क्रमणस्य तु॥
भानोरुत्तरतो रुद्रमग्निं दक्षिणतो यजेत्।
निष्कमात्रेण चार्धेन पादेनापि स्वशक्तितः॥
प्रतिमाः कारयेद्धीमांस्तत्तल्लक्षणलक्षिताः।
प्रतिमापूजनार्थाय वस्त्रयुग्मं निवेदयेत्॥
अधिदैवं भवेत्सूर्यश्चन्द्रः प्रत्यधिदैवतम्।
तत्तद्व्याहृतिपूर्वेण तत्तन्मन्त्रेण पूजयेत्॥

अयमत्र विवेकः—वैधृतिर्व्यतीपातश्च प्रधानदेवता, उभयत्रापि सूर्योऽधिदेवता, चन्द्रः प्रत्यधिदेवता। सङ्क्रान्तौ तु भानुः प्रधानदेवता, रुद्रोऽधिदेवता, अग्निः प्रत्यधिदेवतेति।

त्र्यम्बकमितिमन्त्रेण प्रधानप्रतिमां यजेत्।
तत्सूर्य इति मन्त्रेण सूर्यपूजां समाचरेत्।
आप्यायस्वेति मन्त्रेण सोमपूजां समाचरेत्॥

सङ्क्रान्तिदेवतादिपूजनं तु तत्तल्लिङ्गकैर्मन्त्रैः कार्यम्। व्याहृतिमन्त्रास्तु सर्वैः समुच्चीयन्ते।

उपचारैः षोडशभिर्यद्वा पञ्चोपचारकैः।
अर्चितं पुष्पगन्धाद्यैः फलैर्नैवेद्यमर्पयेत्॥
मृत्युञ्जयेन मन्त्रेण प्रधानप्रतिमां स्पृशन्

अष्टोत्तरसहस्रं वा अष्टोत्तरशतं तु वा ॥
अष्टाविंशति वा चाथ प्रजप्याथ स्वशक्तितः ।
सर्वसौरं प्रजप्याथ सोमार्थं सोममन्त्रतः ॥
आ नो भद्रेति सूक्तं च भद्रा अग्नेश्च सूक्तकम् ।
जपेच्च पौरुषं सूक्तं त्रैयम्बकमतः परम् ।
कुम्भं स्पृष्ट्वा चतुर्दिक्षु जपं कुर्युस्त्वथर्त्विजः ॥
कुम्भस्य पश्चिमे देशे स्थण्डिलेऽग्निं प्रकल्पयेत् ॥
स्वगृह्योक्तविधानेन कारयेत्संस्कृतानलम् ।
त्रैयम्बकेन मन्त्रेण समिदाज्यचरुं हुनेत् ॥
अष्टोत्तरसहस्रं वा अष्टोत्तरशतं तु वा ।
अष्टाविंशति वा कुर्यात्स्वस्य शक्त्यनुसारतः ॥
मृत्युञ्जयेन मन्त्रेण तिलहोमं समाचरेत् ।
ततः स्विष्टकृतं हुत्वा अभिषेकन्तु कारयेत् ॥
समुद्रज्येष्ठाः सूक्तेन आपोहिष्ठा तृचेन च ।
अक्षीभ्यामिति सूक्तेन पावमानीभिरेव च ॥
त्रैयम्बकेन तत्सूर्य आप्यायस्वेति मन्त्रतः ।
सुरास्त्वामिति मन्त्रेण अभिषेकं समाचरेत् ॥
अभिषेकाप्लुतं वस्त्रमाचार्याय प्रदापयेत् ।
श्वेतवस्त्रधरो भूत्वा भूषणाद्यैरलङ्कृतः ॥
यजमानः स्त्रिया युक्त आज्यावेक्षणमाचरेत् ।
आचार्यं पूजयेद्भक्त्या वस्त्रहेमाङ्गुलीयकैः ॥
गोदानं वस्त्रदानं च स्वर्णदानं विशेषतः ।
तद्दोषशमनार्थाय आचार्याय प्रदापयेत् ॥
प्रच्छादनपटं दद्यात्ततः शान्तिर्भविष्यति ।
जापकेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणाभिश्च तोषयेत् ॥
दीनान्धकृपणेभ्यश्च प्रदद्याद्भूरिदक्षिणाम् ।
ब्राह्मणाञ्छतसङ्ख्याकान्मिष्टान्नैर्भोजयेत्ततः ॥

बन्धुभिः सह भुञ्जाति यथाविभवसारतः।
एवं यः कुरुते मर्त्यो नैव दुःखमवाप्नुयात् ॥
आयुरारोग्यमैश्वर्यं मातापित्रोः शिशोरपि।
सर्वदुःखनिवृत्त्यर्थं पुत्रपौत्रप्रवर्द्धनम् ॥
सर्वान्कामानवाप्नोति सुखी भूत्वा चिरं वसेत् ॥

इति शौनकोक्तवैधृतिव्यतीपातसङ्क्रान्तिजननशान्तिः

अथ विषघटिकाजननशान्तिः। वृद्धगार्ग्यः—

विषनाडीषु सञ्जाते मातापित्रोरथात्मनः।
नाशकृद्विषशस्त्रास्त्रैः क्रूरे लग्ने समेऽपि वा ॥
तद्दोषपरिहाराय शान्तिकर्म समाचरेत्।
रुद्रो यमोऽग्निर्मृत्युश्च देवताः परिकीर्तिताः ॥
सुवर्णेन यथाशक्त्या तत्तल्लक्षणसंयुताः।
प्रतिमाः कारयित्वा तु आढकव्रीहिभिः स्थले ॥
स्थण्डिले परिकल्प्याथ कुसुमौषधिसंयुतम्।
जलैः सम्पूर्य संस्थाप्य मृदादि प्रक्षिपेत्ततः ॥
वस्त्रद्वयेन संवेष्ट्य पञ्चरत्नानि निक्षिपेत्।
कुम्भस्योपरि संस्थाप्य चतस्रः प्रतिमास्तथा ॥
तत्तन्मन्त्रैश्च सम्पूज्य गन्धपुष्पोपहारकैः।
कद्रुद्रायेतिमन्त्रेण यमायत्वेति मन्त्रतः ॥
अग्निर्मूर्धेतिमन्त्रेण परम्मृत्यो इति त्वथ।
एतैश्चतुर्भिर्मन्त्रैश्च क्रमादर्चेद्बुधस्तथा ॥
सामिचरुघृतद्रव्यैः प्रत्येकं च यथाक्रमम्।
ऋत्विग्भिश्च सहाचार्यो हुनेदष्टसहस्रकम् ॥
अष्टोत्तरशतं वाथ अष्टाविंशतिमेव वा।
ततस्तिलैर्हुनेद्देवांस्तत्तन्मन्त्रैश्च कल्पवित् ॥

तिलहोमोऽपि रुद्रादीनामेव।

ततोऽभिषेचयेद्दानमन्त्रैः पौराणिकैः क्रमात्।

दानं प्रतिमानां कुर्यादिति शेषः ।

प्रीयतां भगवानीशः पिनाकी सर्वतोमुखः ॥
तव मूर्तिप्रदानेन समस्ताभीष्टदो भव ।
ईषत्पीनो यमः कालो दण्डहस्तः प्रसन्नधीः ॥
रक्तो दिक्पालकः क्लृप्तो महिषस्थः शिवं कुरु ।
पिङ्गभ्रूश्मश्रुकेशान्तः पिङ्गाक्षचरणोऽरुणः ॥
छागस्थः साक्षसूत्रश्च सप्तार्चिः शक्तिलोचनः ।
तव मूर्त्तिप्रदानेन मम पापं विनाशय ॥
दंष्ट्राकरालवदनो नीलाञ्जनसमाकृतिः ।
रक्तः खड्गगदापाणिर्मृत्युर्मां पातु सर्वदा ॥
दानमेवंविधैर्मन्त्रैर्यथाविधि समाचरेत् ।
गोभूहिरण्यमन्त्रैश्च आचार्यं पूजयेत्सुधीः ॥
एवं कुर्वन्विधानेन सर्वदोषं प्रशामयेत् ॥

इति वृद्धगार्ग्योक्तविषघटिकाजननशान्तिः ।

अथ कृष्णचतुर्दशीशान्तिः ।

मन्दिरस्थं सुखासीनं गर्गं मुनिवरं शुभम् ।
नमस्कृत्याथ पप्रच्छ शौनको मुनिपुङ्गवः ॥

शौनक उवाच—

शान्तिकर्माणि सर्वाणि त्वत्तो जातानि वै मुने! ।
अधुना श्रोतुमिच्छामि कृष्णपक्षचतुर्दशीम् ॥
दिवा वा यदि वा रात्रौ प्रसूतेः किं फलं वद ।

गर्ग उवाच—

कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां प्रसूतेः षड्विधं फलम् ॥
चतुर्दश्यां तु षड्भागं कुर्यादादौ शुभं भवेत् ।
द्वितीये पितरं हन्ति तृतीये मातरं तथा ॥
चतुर्थे मातुलं हन्ति पञ्चमे वंशनाशनम् ।
षष्ठे तु धनहानिः स्यादात्मनो वंशनाशनम् ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शान्तिं कुर्याद्विधानतः ।
प्रतिमां कारयेच्छम्भोः कर्षमात्रसुवर्णतः ॥
तदर्धार्धेन वा कुर्यात्सर्वलक्षणसंयुताम् ।
वृषभे च समासीनं वरदाभयपाणिकम् ॥
शुद्धस्फटिकसंकाशं श्वेतमाल्याम्बरान्वितम् ।
त्र्यम्बकेन मन्त्रेण पूजां कुर्याद्विधानतः ॥

मूलशान्तिवत् कलशस्थापनादि कृत्वा तत्र शम्भुपूजां विधाय तत्र-आवाह्य वारुणैर्मन्त्रैरनेन च विधानतः ।

इमम्मे वरुणेत्यनया तत्त्वा यामीत्यृचा तथा ।
त्वन्नो अग्न इत्यनया सत्वन्न इतिमन्त्रतः ।
आग्नेयं कुम्भमारभ्य पूजां कुर्याद्यथाक्रमात् ॥
आनो भद्राश्च सूक्तेन भद्रा अग्नश्च सूक्तकम्
जपेत्पुरुषसूक्तं च कद्रुद्रन्तु क्रमाज्जपेत् ॥
ईश्वरस्याभिषेकं च ग्रहपूजां च कारयेत् ।
समिदाज्यचरूंश्चैव तिलमाषांश्च सर्षपान् ॥
अश्वत्थप्लक्षपालाशसमिद्भिः खादिरैः शुभैः ।
अष्टोत्तरसहस्रं वा अष्टोत्तरशतन्तु वा ॥
अष्टाविंशतिभिर्वापि होमं कुर्यात्पृथक्पृथक् ।
त्र्यम्बकेन मन्त्रेण तिलान्व्याहृतिभिः क्रमात् ॥
ग्रहा एवं च होतव्याश्चास्मदुक्तविधानतः ।
एवं क्रमेण हुत्वाऽथ होमशेषं समापयेत् ॥
सर्वालङ्कारयुक्तानां त्रयाणामभिषेचनम् ।

त्रयाणां मातृपितृबालानाम् ।

चतुर्भिः कलशैरद्भिर्बृहत्कुम्भसमन्वितम् ॥

चतुःकलशोदकं बृहत्कुम्भे निषिच्याचार्योऽभिषेकं कुर्यादित्यर्थः ।

धौताम्बराणि धृत्वाऽथ कुर्यादाज्यावलोकनम्
पूर्णाहुतिं च जुहुयाद्यजमानः समाहितः ॥

तत्सर्वं परया भक्त्या ईश्वराय निवेदयेत् ।
अन्येषामृत्विजां चैव कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।
तस्मादनेन विधिना वित्तशाठ्यविवर्जितः ॥
य एवं कुरुते शान्तिं सर्वारिष्टैः प्रमुच्यते ॥
सर्वान्कामानवाप्नोति स्थिरजीवी सुखी भवेत् ॥
(इत्युत्तरगार्ग्योक्तकृष्णचतुर्दशीशान्तिः ।)

अथ सिनीवालीकुहूशान्तिविधानम् । अमायुक्ता चतुर्दशी सिनीवालीत्युच्यते । "दृष्टचन्द्रा सिनीवाली"त्यभिधानात् । नष्टचन्द्रा अमावस्या कुहूरित्युच्यते । गर्गः—

सिनीवाल्यां प्रसूता स्याद्यस्य भार्या पशुस्तथा ।
गजाश्वमहिषी चैव शक्रस्यापि श्रियं हरेत् ॥
ये सन्ति सकलाश्चान्ये स्वप्रसादोपजीविनः ।
वर्जयेत्ताननशेषांस्तु पशुपक्षिमृगादिकान् ॥
कुहूप्रसूतिरत्यर्थं सर्वदोषकरी भवेत् ।
यस्य प्रसूतिरेतेषां तस्यायुर्धननाशनम् ॥
सर्वगण्डसमस्तत्र दोषस्तु प्रबलो भवेत् ।
शान्तिं विना विशेषेण परित्यागो विधीयते ॥
परित्यागाच्च शान्तिं कुर्याद्धोमं विचक्षणः ।
तत्फलं तत्क्षणार्धेन पुनरेवानुपालनम् ॥
तद्योगं नाशयेत्किञ्चित्स्वयं वा नाशमश्नुते ।
कल्पोक्तशान्तिः कर्तव्या शीघ्रं दोषापनुत्तये ॥
रुद्रः शक्रश्च पितरः पूज्याः स्युर्देवताः क्रमात् ।
कर्षमात्रसुवर्णेन तदर्धार्धेन वा पुनः ॥
अथ वा शक्तितः कुर्याद्वित्तशाठ्यविवर्जितः ।
प्रतिमां कारयेच्छम्भोश्चतुर्भुजसमन्विताम् ॥
त्रिशूलखड्गवरदाभयहस्तां यथाक्रमात् ।
श्वेतवर्णां श्वेतपुष्पां श्वेताम्बरवृषस्थिताम् ॥

त्रैयम्बकेन मन्त्रेण पूजां कुर्याद्यथाविधि ।
इन्द्रश्चतुर्भुजो वज्राङ्कुशबाणः ससायकः ॥
रक्तवर्णो गजारूढो यत इन्द्रेति मन्त्रतः ।
पितरः कृष्णवर्णाश्च चतुर्हस्ता विमानगाः ॥
अक्षसूत्रकमण्डलवभयस्यैव तु धारिणः ।
ये सत्या इति मन्त्रेण पूजां कुर्यादनन्तरम् ॥
आग्नेयीं दिशमारभ्य कुम्भान्कोणेषु विन्यसेत् ।
तन्मध्ये स्थापयेत्कुम्भं शतच्छिद्रसमन्वितम् ॥
तेष्वेव पञ्चगव्यादि तत्तन्मन्त्रैश्च निक्षिपेत् ।
कल्पोक्तशान्तिः कर्त्तव्या कुर्याच्छीघ्रं स्वशक्तितः ॥
गोदानं वस्त्रदानं च सुवर्णं च वरं शुभम् ।
दश दानानि चोक्तानि क्षीरमाज्यं गुडांस्तथा ॥
आज्यावेक्षणमेतानि तत्तन्मन्त्रैश्च कारयेत् ।

अन्यत्र सर्वशान्तिषु तथा क्रमस्योपलब्धेः । इदं दानं होमाभिषेकानन्तरं कार्यम् ।

समिदाज्यचरोर्होम तिलमाषैश्च सर्षपैः ॥
अश्वत्थप्लक्षपालाशसमिद्भिः खादिरैः शुभैः ।
अष्टोत्तरशतं मुख्यं प्रत्येकं जुहुयाद्द्विजः ॥
त्रैयम्बकेन मन्त्रेण तिलाज्याहुतिभिः पुनः ।

मुख्यपदोपादानं शक्तौ सङ्ख्योत्तरस्य ज्ञापकम् । तेनाष्टाविंशतिरपि सङ्ख्या भवति ।

चतुर्भिः कलशैर्युक्तं बृहत्कुम्भसमन्वितम् ॥
शान्तिवत्कलशं कार्यमभिषेकं च कारयेत् ।
पितृमातृशिशूनां च अभिषिञ्चेत्तु वारुणैः ॥
शङ्करस्याभिषेकञ्च कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।
अन्येषां चैव सर्वेषां ब्राह्मणानां च तर्पणम् ॥

कार्यं शक्त्यनुसारेण स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ॥

(इत्युत्तरगार्ग्योक्तसिनीवालीकुहूशान्तिविधानम् ॥)

अथ दर्शजननशान्तिविधानम् । नारदः—

अथातो दर्शजातानां मातापित्रोर्दरिद्रता ।
तद्दोषपरिहारार्थं शान्तिं वक्ष्यामि नारदः ।
पुण्याहं वाचयित्वादौ क्रतुसङ्कल्पपूर्वकम् ॥
कुण्डं वा मण्डलं कुर्यात्तद्देशे स्थापयेद्घटम् ।
तत्कुम्भे निक्षिपेद्द्रव्यं दधिक्षीरघृतादिकम् ।
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थाः सचूता निम्बकास्तथा ॥
एतेषां वृक्षवर्याणां त्वगादीन्पल्लवांस्तथा ।
पञ्चरत्नानि निक्षिप्य वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् ॥
सर्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदा नदाः ।
आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥
आपोहिष्ठा तृचेनाथ कया नश्चित्र इत्यृचा ।
अभिमन्त्र्योदकं पश्चादग्नेः पूर्वप्रदेशके ॥
हारिद्रं रक्तकं चैव कृष्णं श्वेतं च नीलकम् ।
एतेषां तण्डुलैश्चैव सर्वतोभद्रमुद्धरेत् ॥
दर्शस्य देवतायाश्च सोमसूर्यस्वरूपिणीम् ।
प्रतिमां स्वर्णजनितां राजतीं ताम्रजां तथा ॥

अयं धातुक्रमो दर्शे सोमसूर्यक्रमापेक्षया द्रष्टव्यः ।

सर्वतोभद्रमध्ये च स्थापयेद्दर्शदेवताम् ।
ग्रहवर्णं वस्त्रयुग्मं तद्वर्णगन्धपुष्पकम् ॥

श्वेतरक्तवर्णमित्यर्थः ।

आप्यायस्वेति मन्त्रेण सविता पश्चात्तादेव च ।
उपचारैः समाराध्य ततो होमं समाचरेत् ॥

सोमसूर्यपूजापि सर्वतोभद्र एव सान्निध्यात् ।

ततो वह्निं प्रतिष्ठाप्य क्रतुसङ्कल्प ईदृशः ।

आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थं सर्वारिष्टप्रशान्तये ॥
पुत्रस्य दर्शजननदोषनिर्हरणाय च ।
मातापित्रोः कुमारस्य सर्वारिष्टप्रशान्तये ॥
तेषामायुःश्रिये चैव शान्तिहोमं करोम्यहम् ।

अयं सङ्कल्पपूर्वकमपि कार्यः । तत्रैताबान्विशेषो "दर्शजननशान्तिं करिष्य" इति ।

समिधश्च चरुं द्रव्यं क्रमेण जुहुयाद्गृही ॥
हुनेत्सवितृमन्त्रेण सोमो धेनुं च मन्त्रतः ।

सवितृमन्त्र "आकृष्णेने" त्यादिः ।

एतैर्मन्त्रैस्तु प्रत्येकं हुनेदष्टोत्तरं शतम् ।
दर्शस्य देवताहोममष्टाविंशतिसंख्यया ॥

दर्शदेवतामन्त्रस्तल्लिङ्गको ग्राह्यः । यद्वा दर्शदेवतापूजाहोमादिमूलमन्त्रेण कार्यम्, वेदमन्त्रेण न कार्यम्, वेदमन्त्रानुपदेशात् ।

होममेवन्तु कृत्वाथ विध्याचाराभिषेचनम् ॥

अभिषेकस्तु पूर्वस्थापितकुम्भेन कार्यः । श्रीसूक्तमायुष्यसूक्तं, "समुद्रज्येष्ठा" बह्वृचम् ।

एतैर्मन्त्रैश्चाभिषेकं मातापित्रोः शिशोस्तथा ॥
ततः स्विष्टकृदादि स्याद्धोमशेषं समापयेत् ।
हिरण्यं रजतं चैव कृष्णा धेनुः सदक्षिणा ॥
अन्येभ्योऽपि यथाशक्ति दातव्या दक्षिणा तथा ।
ब्राह्मणान्भोजयेत्तत्र कारयेत्स्वस्तिवाचनम् ॥
(इति नारदोक्तदर्शजननशान्तिः ।)

अथ सूर्यग्रहणसमयजननशान्तिः ।

ग्रहणे चन्द्रसूर्यस्य प्रसूतिर्यदि जायते ।
व्याधिपीडा तदा स्त्रीणामादितः सम्प्रजायते ॥
ऋतुदर्शं प्रवक्ष्यामि नराणां हितकाम्यया ।
यस्मिन्नृक्षे विशेषेण ग्रहणं सम्प्रजायते ॥

तद्दक्षाधिपते रूपं सुवर्णेन प्रकल्पयेत् ।
यथाशक्त्यनुसारेण वित्तशाठ्यं न कारयेत् ॥
सूर्यग्रहे सूर्यरूपं सुवर्णेन स्वशक्तितः ।
चान्द्रं चन्द्रग्रहे धीमान्रजतेन विशेषतः ॥
राहुरूपं प्रकुर्वीत नागेनैव विचक्षणः ।

नागेन सीसकेन ।

शुचौ देशे प्रयत्नेन गोमयेन प्रलेपयेत् ॥
तस्योपरि न्यसेद्धीमान्नववस्त्रं सुशोभनम् ।
त्रयाणां चैव रूपाणां स्थापनं तत्र कारयेत् ॥
रक्ताक्षतं रक्तगन्धं रक्तपुष्पाम्बराणि च ।
सूर्यग्रहे प्रदातव्यं सूर्यप्रीतिकरं च यत् ॥
श्वेतवस्त्रं श्वेतमाल्यं श्वेतगन्धाक्षतादि च ।
चन्द्रग्रहे प्रदातव्यं चन्द्रप्रीतिकरं च यत् ॥
राहवे चैव दातव्यं कृष्णपुष्पाम्बराणि च ।
दद्यान्नक्षत्रनाथाय श्वेतगन्धानुलेपनम् ॥
सूर्यं सम्पूजयेद्धीमानाकृष्णेनेति मन्त्रतः ।
चन्द्रग्रहे च पालाशैः समिद्भिर्जुहुयान्नरः ॥
दूर्वाभिर्जुहुयाद्धीमान्राहोः सम्प्रीणनाय च ।
समिद्भिर्ब्रह्मवृक्षोत्थैर्भेषाय जुहुयाद्बुधः ॥

भेषाय नक्षत्राधिपतये ।

आज्येन चरुणा चैव तिलैश्च जुहुयात्ततः ।
पञ्चगव्यैः पञ्चरत्नैः पञ्चत्वक्पञ्चपल्लवैः ॥
जलैरोषधिकल्कैश्च सहितैः कलशोदकैः ।

ओषधिकल्कैः सर्वौषधीकल्कैः ।

अभिषेकं प्रकुर्वीत यजमानेन यत्नतः ।
मन्त्रैर्वारुणदैवत्यैरापोहिष्ठादिभिस्त्रिभिः ॥
इमम्मे वरुण तत्वा यामीति मन्त्रकैः ।

अभिषेके निवृत्ते तु यजमानः समाहितः।
अनेन विधिना शान्तिं कृत्वा सम्यग्विशेषतः॥
अकालमृत्युशोकं च व्याधिं पीडां न वाऽऽप्नुयात्।
सौख्यं सौमनसं नित्यं सौभाग्यं लभते नरः॥
इत्थं ग्रहणजातानां सर्वारिष्टविनाशनम्।
कथितं भार्गवेणेदं शौनकाय महात्मने॥
(इति भार्गवोक्ता ग्रहणजननशान्तिः।)

अथ यमलजननशान्तिः। तत्रादौ तयोः संस्कारार्थं ज्येष्ठकनिष्ठभावमाह देवलः--

यस्य जातस्य यमयोः पश्यन्ति प्रथमं मुखम्।
सन्ततौ पितॄणां चैव तस्मिञ्ज्यैष्ठ्यं प्रतिष्ठितम्॥

भागवते तु--

द्वौ तदा भवतो गर्भौ सूतिं वेशविपर्ययात्॥

इति पश्चादुत्पन्नस्य ज्येष्ठत्वमुक्तम्। तत्र देशाचारतो व्यवस्था। तत्राश्वलायनकारिका—

अथ यस्य वधूर्गौर्वा जनयेच्चेद्यमौ ततः।
स मरुद्भ्यश्चरुं कुर्यात्पूर्णाहुतिमथापि वा॥ इति।

अत्र चाश्वलायनब्राह्मणं भवति—"तदाहुर्य आहिताग्निर्यस्य भार्या गौर्वा यमौ जनयेत्का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सोऽग्नये मरुत्वते त्रयोदशकपालं पुरोडाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये मरुतो यस्य हि क्षये राहवेदचरमा अहं वेत्याहुतिं वाहवनीये जुहुयादग्नये मरुत्वते स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिरिति"। मारुतचर्वितिकर्तव्यता दर्शपूर्णमासस्थालीपाकवद्द्रष्टव्या।

अथ कात्यायनगृह्यपरिशिष्टोक्तयमलजननशान्तिः। "अथातो यमलजनने प्रायश्चित्तं व्याख्यास्यामो यस्य भार्या गौर्दासीमहिषी वडवा वा विकृतं प्रसवेत्प्रायश्चित्ती भवेत्पूर्णे दशाहे चतुर्णां क्षीरवृक्षाणां काषायमुपसꣳहरेत्प्लक्षवटोदुम्बराश्वत्थशमीदेवदारुगौरसर्ष-

पास्तेषामयोमिश्रꣳहिरण्यं दूर्वाङ्कुराम्रपल्लवैरष्टौ कलशान्प्रपूर्य सर्वौषधीनां दम्पती स्नापयित्वाऽऽपो हि ष्ठेति तिसृभिः कया नश्चित्र इति द्वाभ्यां पञ्चैन्द्रेण पञ्चवारुणेनेदमापः प्रवहतेत्यपाघमिति स्नापयित्वाऽलङ्कृत्य तौ दर्भेषूपवेश्य मारुतꣳस्थालीपाकꣳश्रपयित्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोति पूर्वोक्तैः स्नपनमन्त्रैः स्थालीपाकस्य जुहोत्यग्नये स्वाहान्तकाय स्वाहा मृत्यवे स्वाहा सोमाय स्वाहा पवमानाय स्वाहा पावकाय स्वाहा मरुताय स्वाहा मारुताय स्वाहा मरुद्भ्यः स्वाहा यमाय स्वाहान्तकाय स्वाहा मृत्यवे स्वाहा ब्रह्मणे स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्येतदेव गृहोत्पात उलूकः कपोतो गृध्रः श्येनो वा गृहं प्रविशेत्स्तम्भः प्ररोहेद्वल्मीकं मधुजालं वा भवेदुदकुम्भप्रज्वलनासनशयनयानभङ्गेषु गृहगोधिकाकृकलासशरीरसर्पणे छत्रध्वजविनाशे सार्पदेवते नैर्ऋते गण्डयोगे देवसर्पे कूपादूर्जने पर्वतपातनेष्वन्येष्वप्युत्पातेष्वेतदेव प्रायश्चित्तं गृह्योक्तेन विधिना कृत्वाऽऽचार्याय वरं दत्वा ब्राह्मणान्भोजयित्वा स्वस्ति वाच्याशिषः प्रतिगृह्य शान्तिर्भवति शान्तिर्भवति" ।

इति हेमाद्रौ शान्तिकाण्डे कात्यायनपरिशिष्टोक्तयमलजननशान्तिः।

अथ सदन्तोपरिदन्तजननशान्तिः । तत्र पद्मपुराणे विष्णुधर्मोत्तरखण्डे परशुरामं प्रति आह पुष्करः—

दन्तजन्मनि बालानां लक्षणं तन्निबोध मे ।
उपरि प्रथमं यस्य जायन्ते तच्छिशोर्द्विजाः ॥

द्विजा दन्ता इत्यर्थः ।

दन्तैर्वा सह यस्य स्याज्जन्म भार्गवसत्तम ! ।
मातरं पितरं चाथ खादेदात्मानमेव वा ॥
तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ।
गजपृष्ठगतं बालं तैस्तथा स्नापयेद्द्विजः ॥

तैरिति वक्ष्यमाणैः सर्वौषधादिभिः सम्बध्यते ।

तदभावे तु धर्मज्ञः काञ्चने तु वरासने ।

सर्वौषधैः सर्वगन्धैर्बीजैः पुष्पैः फलैस्तथा ॥
पञ्चगव्येन रत्नैश्च मृत्तिकाभिश्च भार्गव ! ।
स्थालीपाकेन धातारं पूजयेत्तदनन्तरम् ॥
सप्ताहं चात्र कर्तव्यं तथा ब्राह्मणभोजनम् ।

स्थालीपाकेन धातृपूजनं नैवेद्यहोमात्मकम् ।

अष्टमेऽहनि विप्राणां तथा देया च दक्षिणा ॥
काञ्चनं रजतं गाश्च भुवं चासनमेव च ।
दन्तजन्मनि सामान्ये शृणु स्नानमतः परम् ॥

सामान्ये सदन्तोपरिदन्तजननव्यतिरिक्ते स्वाभाविकदन्तजनने इत्यर्थः ।

भद्रासने निवेश्यैनं मूर्ध्नि मूलफलैस्तथा ।
सर्वौषधैः सर्वबीजैः सर्वगन्धैस्तथैव च ॥
स्नापयेत्पूजयेदत्र वह्निं सोमं समीरणम् ।

समीरणं वायुम् ।

पर्वतांश्च तथाख्यातान्देवदेवं च केशवम् ॥
एतेषामेव जुहुयाद्घृतमग्नौ यथाविधि ।

एतेषां वह्न्यादिपञ्चकानाम् । होमसंख्याऽष्टोत्तरशतादिः ।

ब्राह्मणानां तु दातव्या यथाशक्त्या च दक्षिणा ॥
ततस्त्वलङ्कृतं बालमासने तूपवेशयेत् ।
आसीनं छत्रमूर्द्धानं बीजैः सुस्नापयेत्ततः ॥
स्रवति वै (?) बालकानां च तैश्च कार्यं च पूजनम् ।
पूज्याश्च विविधा नार्यो ब्राह्मणाः सुहृदस्तथा ॥
(इति पद्मपुराणोक्तं सदन्तोपरिदन्तस्वभाविकदन्त-
जननशान्तिविधानम् ।)

अथोदूर्ध्वदन्तजननमात्रशान्तिः । ब्रह्मयामले—

प्रथमं दन्तनिर्मोकमूर्द्ध्वं बालस्य चेद्भवेत् ।
क्लेशाय मातुलस्येह स च प्रोक्तो मनीषिभिः ॥
विघ्नभङ्गं प्रवक्ष्यामि विधानं विधिपूर्वकम् ।

सौवर्णं राजतं वापि ताम्रकांस्यमयन्तु वा ॥
दध्योदनेन सम्पूर्णं पात्रं दद्याच्छिशोः करे ।
समन्त्रं भाजनं दत्वा तं पश्येन्मातुलः शुभम् ॥
सालङ्कारं सवस्त्रं च शिशुमालिङ्ग्य सादरम् ।

मन्त्रस्तु—

रक्ष मां भागिनेय ! त्वं रक्ष मे सकलं कुलम् ॥
गृहीत्वा भाजनं सान्नं प्रसन्नो भव मे सदा ।
निर्विघ्नं कुरु कल्याणं मां निर्विघ्नां स्वमातरम् ॥
मय्यात्मानमधिष्ठाप्य चिरञ्जीव मया सह ।
ततोऽभिनन्दयेद्विद्वान्भगिनीं भगिनीपतिम् ॥
ज्येष्ठाञ्छ्रेष्ठान्गुरून्विप्रानपरानपि पूजयेत् ।
होमं कृत्वा तिलाज्येन ब्राह्मणानपि भोजयेत् ॥

होमसंख्याष्टोत्तरशतादिः ।

एवङ्कृते विधाने तु विघ्नः कोऽपि न जायते ।
तस्मात्प्रयत्नतो विद्वान्विधानं सम्यगाचरेत् ॥
(इति ब्रह्मयामलोक्तमूर्द्धदन्तजननशान्तिकम् ।)

अथ वैकृतप्रसवशान्तिः । प्रयोगपारिजाते गार्ग्यः—

अकालप्रसवा नार्यः कालातीतप्रजास्तथा ।
विकृतप्रसवाश्चैव धूमप्रसवनास्तथा ॥
अमानुषा अखण्डाश्च अज्ञातव्यञ्जनास्तथा ।

अखण्डाः पिण्डीभूताः ।

हीनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च जायन्ते यदि वा स्त्रियः ॥
पशवः पक्षिणश्चैव तथैव च सरीसृपाः ।
विनाशं तस्य देशस्य कुलस्य च विनिर्दिशेत् ॥
निर्वासयेत्तान्नृपतिश्च राष्ट्रात्स्त्रियश्च पूज्याश्च ततो द्विजेन्द्राः ।
चिकित्सनैर्ब्राह्मणतर्पणैश्च ततोऽस्य शान्तिं समुपैति पापम् ॥
(इति गार्ग्योक्ताऽकालप्रसवादिशान्तिः ।)

अथ विधानमालोक्तविकृतजननशान्तिः।

विकृताङ्गानि जायन्ते त्वपत्यानि नृपोत्तम ! ।
यानि यानि महाबाहो ! तच्छृणुष्व विधानतः ॥
हीनाङ्गान्यधिकाङ्गानि सदन्तानि विशेषतः ।
उत्पन्नान्येव पश्यन्ति प्रवदन्ति हसन्ति च ॥
सकूर्चानि च जायन्ते पित्रोर्मृत्युं दिशन्ति च ।
सर्पव्याघ्रवृकादीनां रूपैर्नानाविधैर्नृप ! ॥
जायन्ते प्राणिनां गर्भा महाभयविधायकाः ।
उत्पद्यन्ते विलीयन्ते कालेनैकेन देहिनः ॥
तज्जन्यभयनाशाय विधानं कथ्यते मया ।
यस्या उदरसम्भूता दृश्यते विकृता प्रजा ॥
दशाहादूर्ध्वमुद्विग्ना स्नापनीया शुभैर्जलैः ।
जनयित्री च राजेन्द्र ! जनकश्च विशेषतः ॥
सकुल्या अपि मानुष्याः शुक्लमाल्यानुलेपनाः ।
शुक्लाम्बरधराश्चापि श्लक्ष्णवाचः प्रयत्नतः ॥
कृताह्निकस्तु कर्त्ता च विदधीत विधानकम् ।
सदनस्योत्तरे भागे स्थण्डिलं तु प्रकल्पयेत् ॥
वाचयित्वा द्विजान्स्वस्ति कृत्वा यामीं हिरण्मयीम् ।
नवेन वस्त्रयुग्मेन वेष्टयित्वा विधानतः ॥
चतुर्भुजा पिङ्गकेशा पिङ्गश्मश्रुविलोचना ।
कर्णिकारभवैः पुष्पैः पूजिता सुमनोहरा ॥
यमस्य पूजा कर्तव्या सुवर्णस्य विशेषतः ।
वामहस्ते गदा पूज्या दक्षिणे कालदण्डकः ॥
ऊर्द्ध्वं वामे हलः पूज्यस्तथा खड्गश्च दक्षिणे ।
यम ! प्रेतसख ! काल ! श्राद्धदेव ! महामते ! ॥
कालदण्डधर ! श्रीमन् ! वैवस्वत ! नमोऽस्तु ते ।

अयं पूजामन्त्रः ।

अथातोऽग्निं प्रतिष्ठाप्य हवनं कारयेत्ततः ॥
तिलाज्यतण्डुलास्तत्र प्रधानद्रव्यमीरितम् ।
कृणुष्व पाजमन्त्रेण जुहुयाच्च सहस्रकम् ॥
राक्षोघ्नांश्च जपेन्मन्त्रांश्छन्न इत्यादिशान्तये ।
ततो वै स्विष्टकृद्देया प्रायश्चित्तं तु सर्पिषा ॥
ततो दीपबलीन्दत्वा धर्मराजस्य तुष्टये ।
पूर्णाहुतिं ततो दत्वा ततो दानं समाचरेत् ॥
नीलाम्बरयुतं चण्डं महिषं यमवाहनम् ।
आचार्याय ततो दद्यात्सखड्गं च सदक्षिणम् ॥
पुष्पमालावृताङ्गं च स्वर्णश्रृङ्गमनोरमम् ।
ताम्रपृष्ठं रौप्यखुरं रत्नपुच्छं समाचरेत् ॥
दक्षिणार्थे सुवर्णं च दद्याद्धर्मस्य तुष्टये ।
सम्पूज्य विधिवद्विद्वान्वस्त्रालङ्कारभूषणैः ॥

दानमन्त्रः—

यमवाह ! नमस्तुभ्यमकालमरणापह ! ।
लुलाय ! तव दानेन प्रीयतां मे सदा यमः ॥
एवं दत्वा तु महिषं सम्पूज्या ऋत्विजस्ततः ।
ततोऽभिषेको विकृतेर्मातापित्रोः सगोत्रयोः ॥

अथाचार्याय प्रतिमादानम् ।

यमोऽसि पुण्यरूपोऽसि पुण्यमूर्त्ते! निरामय! ।
दानेन तव देवेश! विघ्ना नश्यन्तु मे सदा ॥
ब्राह्मणास्तर्पणीयाः स्युरेवं शान्तिर्भवेदिह ॥
(इति पद्मपुराणोक्तं विकृतजननशान्तिविधानम् ॥)

अथ त्रिकशान्तिः । शान्तिसर्वस्वे गर्गसंहितायाम्—

सुतत्रये सुता चेत्स्यात्तत्रये वा सुतो यदि ।
मातापित्रोः कुलस्यापि तदारिष्टं महद्भवेत् ॥

धनहानिर्ज्येष्ठनाशो दुःखं वा सुमहद्भवेत् ।
तत्र शान्तिं प्रकुर्वीत वित्तशाठ्यविवर्जितः ॥
जातस्यैकादशाहे वा द्वादशाहे शुभे दिने ।
आचार्यमृत्विजो वृत्वा ग्रहयज्ञपुरःसरम् ॥
सह वा ग्रहयज्ञः स्यात्स्वस्य वित्तानुसारतः ।
ब्रह्मविष्णुमहेशेन्द्रप्रतिमाः स्वर्णतः कृताः ॥
पूजयेद्धान्यराशिस्थकलशोपरि शक्तितः ।
पञ्चमे कलशे रुद्रं पूजयेद्रुद्रसंख्यया ॥

पञ्चमशब्दनिर्देशादन्येऽपि ब्रह्मविष्णुमहेशेन्द्रप्रतिष्ठाकलशाश्चत्वारो द्रष्टव्याः ।

रुद्रसूक्तानि चत्वारि शान्तिसूक्तानि सर्वतः ।

रुद्रसूक्तानि मूलशान्तिके स्पष्टीकृतानि ।

द्विज एको जपेद्धोमकाले शुद्धः समाहितः ॥
आचार्यो जुहुयात्तत्र समिदाज्यतिलांश्चरून् ।
अष्टोत्तरसहस्रं वा शतं वा विंशतिं च वा ॥
देवताभ्यश्चतुर्वक्त्रादिभ्यो ग्रहपुरःसरम् ।

चतुर्वक्त्रादिभ्यो ब्रह्मादिभ्यः पञ्चभ्य इत्यर्थः ।

ब्रह्मादिमन्त्रैर्ब्रह्मादेरिन्द्रस्यापीन्द्रमन्त्रतः ॥
ततः स्विष्टकृतं हुत्वा बलिं पूर्णाहुतिं चरेत् ।
अभिषेकं कुटुम्बस्य कृत्वाऽऽचार्यं प्रपूजयेत् ॥
हिरण्यधेनुरत्नानि ऋत्विजां दक्षिणा ततः ।
प्रतिमा गुरवे देया उपस्कारसमन्विता ॥
कांस्याज्यवीक्षणं कृत्वा शान्तिपाठं तु कारयेत् ।
ब्राह्मणान्भोजयेच्छक्त्या दीनानाथांश्च तर्पयेत् ॥
कृत्वैवं विधिना शान्तिं सर्वारिष्टाद्विहिर्भवेत् ।

(इति गर्गसंहितोक्तं पुत्रत्रयोत्पत्त्यनन्तरं कन्योत्पत्तौ कन्यात्रयोत्पत्त्यनन्तरं पुत्रोत्पत्तौ शान्तिविधानम् ।)

अथ काकमैथुनशान्तिः । नारदः—

उत्पाता विविधा लोके दिव्यभौमान्तरिक्षजाः ।
तेषां नामानि शान्तिं च सम्यग्वक्ष्ये पृथक् पृथक् ॥
दिवा वा यदि वा रात्रौ यः पश्येत्काकमैथुनम् ।
आकाकघातव्रतं च विदधीतार्कवत्सरम् ॥
पितृदेवद्विजान्भक्त्या प्रत्यहं चाभिवादनम् ।
जितेन्द्रियः शुद्धमनाः सत्यधर्मपरायणः ॥
तद्दोषशमनार्थाय शान्तिकर्म समारभेत् ।
स्वगृह्योक्तविधानेन तत्र स्थाप्य हुताशनम् ॥
मुखान्ते समिदाज्यान्नैर्हुनेदष्टोत्तरं शतम् ।
प्रतिमन्त्रं त्र्यम्बकेन अपमृत्युद्वयेन च ॥
व्याहृतिभिर्व्रीहितिलैर्जपाद्यन्तं प्रकल्पयेत् ।
पूर्णाहुतिं च जुहुयात्कर्त्ता शुचिरलङ्कृतः ॥
स्वर्णशृङ्गी रौप्यखुरी कृष्णा धेनुः पयस्विनी ।
वस्त्रालङ्कारमहिता निष्कद्वादशसंयुता ॥
तदर्धेन तदर्धेन तदर्धार्धेन वा युता ।
यथावित्तानुसारेण तन्न्यूनाधिककल्पना ॥
आचार्याय श्रोत्रियाय तां गां दद्यात्कुटुम्बिने ।
ब्राह्मणेभ्यश्च शिष्टेभ्यो यथाशक्त्या च दक्षिणाम् ॥
ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चाच्छान्तिवाचनपूर्वकम् ।
एवं यः कुरुते सम्यक् स तद्दोषात्प्रमुच्यते ॥

(इति काकमैथुनशान्तिः ।)

अथ कपोतशान्तिः—

आरोहयेद्गृहं यस्य कपोतो वा प्रवेशयेत् ।
स्थानहानिर्भवेत्तस्य यथानर्थपरम्परा ॥
दोषाय धनिनां गेहे दरिद्राणां शिवाय च ।
तस्य शान्तिं प्रकुर्वीत जपहोमविधानतः ॥

ब्राह्मणान्वरयेत्तत्र स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ।
षोडश द्वादशाऽष्टौ वा श्रौतस्मार्तक्रियापराः ॥
देवाः कपोत इत्यादि ऋग्भिः स्यात्पञ्चभिर्जपः ।
कुण्डं कृत्वा प्रयत्नेन स्वगृह्योक्तविधानतः ॥
ईशान्यां स्थापयेद्वह्निं मुखान्तेऽष्टोत्तरं शतम् ।
प्रत्येकं समिदाज्यान्नैः प्रतिप्रवणपूर्वकम् ॥
यत इन्द्र भयामहे स्वस्तिदाघोरमन्त्रकैः ।
त्रिभिर्मन्त्रैश्च जुहुयात्तिलान्व्याहृतिभिस्ततः ॥
जयाद्यैश्च ततो भक्त्या कर्त्ता पूर्णाहुतिः स्वयम् ।
विप्रेभ्यो दक्षिणां दद्याद्दोषशान्तिं ततो जपेत् ॥
ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चात्स्वयं भुञ्जीत बन्धुभिः ।
एवं यः कुरुते सम्यक् स तद्दोषात्प्रमुच्यते ॥
पिङ्गलस्य स्वरेऽप्येवं मधुवल्मीकयोरपि ।
सम्पूर्णमन्दिरे हानिः शून्यसद्मनि मङ्गलम् ॥
प्राकारे च पुरद्वारे प्रासादाग्रेषु वीथिषु ।
तत्फलं ग्रामपस्यैव सीम्नि सीमाधिपस्य च ॥
शान्तिकर्माखिलं कार्यं पूर्वोक्तेन क्रमेण तु ॥

(इति कपोतशान्तिः ।)

अथ कदलीप्रसवशान्तिः । उमोवाच—

प्रथमः प्रसवो देव ! रम्भाया दृश्यते यदि ।
दक्षिणाभिमुखो जातो विदधाति फलं च किम् ॥
भूपाले वा कृपणे वा फलं कस्मिंस्तु जायते ।

श्री महादेव उवाच—

यदा याम्यमुखा देवि ! कदली तु प्रसूयते ॥
तदा ग्रामपतेर्नाशं विदधाति न संशयः ।
एवं विघ्ने समुत्पन्ने विधानं तत्र कारयेत् ॥
सूतकिनोपचर्या सा कदली हितमिच्छता ।

दर्शे तु जागरं कार्यं होमं कुर्यात्ततः परम् ॥
कदलैर्हवनं कार्यमन्येभ्यः समुदाहृतैः ।
सहस्रं प्रयतो वाग्मी जपशान्तिरनेकधा ॥
विष्णुस्तु देवता तत्र तल्लिङ्गो मन्त्र उच्यते ।
विप्रेभ्यः सप्तधान्यानि देयानि हि विधानतः ॥
दद्यात्तां कदलीं राजा विप्रवर्याय धीमते ।
एवङ्कृतविधानेन विघ्नशान्तिस्तु जायते ॥
पूजिते विप्रवर्ये च कर्त्ता सुखमवाप्नुयात् ॥

(इति कदली दुष्टप्रसवसवशान्तिः ।)

अथ नानाविधोत्पातलक्षणम् । नारदः—

देवता यत्र नृत्यन्ति पतन्ति प्रज्वलन्ति वा ।
मुहू रुदन्ति गायन्ति प्रस्विद्यन्ति हसन्ति च ॥
वमन्त्यग्निं तथा धूमं स्नेहं रक्तं पयो जलम् ।
अधोमुखाश्च तिष्ठन्ति स्थानात्स्थानं व्रजन्ति च ॥
एवमाद्याश्च दृश्यन्ते विकाराः प्रतिमासु च ।
गन्धर्वनगरं चैव दिवा नक्षत्रमण्डलम् ॥
महोल्कापतनं काष्ठतृणरक्तप्रवर्षणम् ।
गन्धर्वगेहं दिग्दाहं भूमिकम्पं दिवा निशि ॥
अनग्नौ च स्फुलिङ्गाः स्युर्ज्वलनं च विनेन्धनम् ।
निशीन्द्रचापमण्डूकाशिखरं श्वेतवायसम् ॥
दृश्यन्ते विस्फुलिङ्गाश्च गजाश्वाश्वोष्ट्रगास्ततः ।
जन्तवो द्वित्रिशिरसो जायन्ते वाऽपयोनिषु ॥
जम्बूकग्रामसंवेशे केतूनां च प्रदर्शने ।
कामानामाकुलं रात्रौ कपोतानां दिवा यदि ॥
अकाले पुष्पिता वृक्षा दृश्यन्ते फलिता यदि ।
कार्यस्तच्छेदनं तत्र ततः शान्तिर्मनीषिभिः ॥
एवमाद्या महोत्पाता बहवः स्थाननाशदाः ।

केचिन्मृत्युप्रदाः केचिच्छत्रुभयश्च भयप्रदाः ॥
मध्याह्ने ये पणे(?) मृत्युः क्षयकीर्तिसुखाय हि।
ऐश्वर्यं धनहानिश्च मधुच्छत्रं च वल्मिकम् ॥
देवालये स्वगेहे वा ईशान्यां पूर्वतोऽपि वा।
कुण्डं लक्षणसंयुक्तं कल्पयेन्मेखलायुतम् ॥
स्वगृह्योक्तेन विधिना स्थापयेच्च हुताशनम्।
जुहुयादाज्यभागान्तं पृथगष्टोत्तरं शतम् ॥
समिदाज्यचरुव्रीहितिलैर्व्याहृतिभिस्तथा।
कोटिहोमं तदर्धं वा लक्षहोममथापि वा ॥
यथावित्तानुसारेण तन्न्यूनाधिककल्पना।
एवं विंशतिरात्रं वा पक्षं पक्षार्धमेव वा ॥
पञ्चरात्रं त्रिरात्रं वा होमकर्म समारभेत्।
दक्षिणां च ततो दद्यादाचार्याय कुटुम्बिने ॥
गणेशक्षेत्रपालार्कदुर्गाक्षोण्यङ्गदेवताः।
तासां प्रीत्यै जपं कुर्याच्छेषं पूर्ववदाचरेत् ॥
ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दद्यात्षोडशभ्यः स्वशक्तितः।

(इति नानाविधोत्पातशान्तिः।)

अथाङ्गस्फुरणम्।

मूर्ध्नि स्फुरत्याशु पृथिव्यवाप्तिः स्थानादिवृद्धिश्च ललाटदेशे।
भ्रूघ्राणमध्ये प्रियसङ्गमाय नासादिमध्ये च सहायलाभः ॥
दृगन्तमध्ये स्फुरणेऽर्थसम्पत्सोत्कण्ठता स्यात्स्फुरणे दृगर्द्धे।
जयो दृशोऽधःस्फुरणे रणः स्यात्प्रियश्रुतिः प्रस्फुरिते च कर्णे ॥
योषित्समृद्धिः स्फुरिते च गण्डे घ्राणे सदा सौख्यमतीव वै भवेत्।
भोज्येष्टसङ्गावधरोष्ठयोश्च स्कन्धे गले भोगविवृद्धिलाभौ ॥
स्पन्दो भुजस्येष्टसमागमाय स्पन्दः करे स्याद्द्रविणाप्तिहेतुः।
स्पन्दस्तु पृष्ठस्य पराजयाय स्पन्दो जयायोरसि मानवानाम् ॥

पार्श्वप्रकम्पे भवति प्रमोदः स्तनप्रकम्पे विषयस्य लाभः ।
कटिप्रकम्पेऽपि बलप्रमोदौ नाभिप्रकम्पे निजदेशनाशः ॥
धनर्द्धिरान्त्रप्रभवे प्रकम्पे ऊरौ धनान्तं हृदयस्य चान्ते ।
स्फिक्प्रकम्पे धनवाहनानि वराङ्गकम्पे वरयोषिदाप्तिः ॥
मुष्कप्रकम्पे तनयस्य जन्म बस्तौ प्रकम्पे युवतिप्रवृद्धिः ।
दोषः प्रकम्पे पुनरूरुपृष्ठ उरःपुरः स्यात्सुमुखाय लाभः ॥
स्याज्जानुकम्पेऽरिवरेण सन्धिर्जङ्घाप्रकम्पेऽपि च लाभनाशः ।
स्थानानि चोर्ध्वं चरणप्रकम्पे यात्रासलाभोऽङ्घ्रितलप्रकम्पः ॥
पुंसां यदा दक्षिणदेहभागे स्त्रीणान्तु वामावयवेषु जातः ।
स्पन्दः फलानि प्रविशत्यवश्यं निहन्ति चोक्ताङ्गविपर्ययेण ॥

व्रणपिटकतिलकलाञ्छनमत्स्यादयस्त्वेवमुपदिष्टाः ।
कण्डूयनं नरपतेर्दक्षिणपादे जयायेति ॥

चिन्तामणौ—

अङ्गस्फुरणवज्ज्ञेयमार्तवानां फलं बुधैः ।
बहावर्त्ताशिरःप्रायो दिवा चाल्पायुषोऽन्यथा ॥
आवर्त्ता वामभागे तु स्त्रीणां संहारवृत्तयः ।
न शुभास्तु शुभा भाले दक्षिणाङ्गे तु संस्थितः ॥

(इति ज्योतिर्निबन्धे अङ्गस्फुरणम् ।)

अथ सरटफलम्—

नाशः शीर्षे मुखे हानिः पृष्ठे लाभो भयं हृदि ।
दक्षे रोगः शुभं वामे सरटस्य प्रपातनात् ॥

अथ पल्लीपतनफलम् ।

पल्लीस्पर्शे फलं वक्ष्ये यदुक्तं ब्रह्मणा पुरा ।
ब्रह्मस्थाने भवेद्राज्यं स्थानलाभो ललाटके ॥
कर्णयोर्भूषणावाप्तिर्नेत्रयोः प्रियदर्शनम् ।
नासिकायां सुगन्धाप्तिर्मुखे मिष्टान्नभोजनम् ॥
कपोलयोर्भवेत्सौख्यं हनुदेशे महद्भयम् ।

ग्रीवायां विग्रहश्चैव कण्ठे चारिजनागमः ॥
कलिर्वंशे सुखं पृष्ठ्यां दक्षवामे कण्ठादिभिः(?) ।
दक्षांसे विजयो नित्यं वामांसे शत्रुजं भयम् ॥
इष्टलाभो भुजे दक्षे मणिबन्धे धनक्षयः ।
वामे करतले हानिस्तत्पृष्ठे चार्थनष्टता ॥
हृदये राजसन्मानं सौभाग्यं दक्षिणे स्तने ।
दक्षपार्श्वे च भोगाप्तिस्तने वामे यशोऽभयम् ॥
वामपादे भवेत्पीडा वामकुक्षौ शिशोस्तथा ।
दक्षकुक्षौ सुखावाप्तिरुदरे च विशेषतः ॥
वस्त्राप्तिर्दक्षकट्यां च वामकट्यां सुखक्षयः ।
नाभ्यां मनोरथावाप्तिर्बस्तौ गर्भच्युतिर्भवेत् ॥
गुह्ये मृत्युर्गुदे रोगो दक्षे करे प्रीतिवर्द्धनम् ।
वामे करे मृत्युदुःखं दक्षजानौ सुखावहम् ॥
पशुहानिर्वामजानौ दक्षिणे जघने सुखम् ।
क्लेशः स्याद्वामजङ्घायां स्फिचि दक्षेऽर्थवृद्धिकृत् ॥
स्फिचि वामे स्त्रीवियोगो दक्षे गुल्फे प्रियागमः ।
उपद्रवो वामगुल्फे पादयोर्गमनं भवेत् ॥
पुरोभागे च दुर्वार्ता नष्टवार्ता च पृष्ठतः ।
वामे हानिर्धनं दक्षे परितो भ्रमणं भवेत् ॥
वामदक्षविभागेन यत्फलं कथितं नृणाम् ।
विपर्ययेण तत्स्त्रीणां ज्ञेयं शेषं द्वयोः शुभम् ॥
इत्थं पल्लयाः प्रपातस्य फलं ज्ञेय विचक्षणैः ।
एतदेव फलं विन्द्यात्सरटस्य प्ररोहणे ॥
ल्लयाः प्ररोहणे चैव पतने सरटस्य तु ।
.योः फलस्य व्यत्यासस्तद्वदेव प्रजायते ॥
पल्लयाः प्ररोहणं रात्रौ सरटस्य प्रपातनम् ।
नातिदुष्टफल विन्द्याद्व्याधिमुग्रां विपर्यये ॥

पतनानन्तरं तस्य रोहणं यदि जायते ।
पतने फलमुत्कृष्टं रोहणे तत्फलं भवेत् ॥
मृत्युयोगे च जन्मर्क्षे विष्ट्यां पाते च वैधृतौ ।
चन्द्रेऽष्टमे च सक्रूरे लग्ने विघ्नं प्रजायते ॥
अङ्गं दक्षिणमारुह्य वामेनोत्तरति स्फुटम् ।
तदा हानिकरा ज्ञेया व्यत्ययेन तु लाभदा ॥
चरणादूर्ध्वगा भूयः सद्यो रोहति शीर्षके ।
प्राप्तं राज्यं तदादत्ते पल्ली श्वेता विशेषतः ॥
चिन्तिताभ्यधिकं लाभं स्थिता भोजनभाजने ।
पादाङ्गुलीषु सम्पाताद्धानिश्च महती भवेत् ॥
शीर्षस्योपरि पतिता शुभाय पल्ली सिता च यदि नान्या ।
सितगृहगोधास्पर्शो सर्वेष्वङ्गेषु शोभना ज्ञेया ॥
कर्कटिका गृहगोधा दक्षाङ्गे समारोहति पुंसाम् ।
वामाङ्गे तु स्त्रीणां राज्यं धत्ते भृगुर्वदति ॥
पल्लीसरटयोर्वापि युग्ममङ्गे शुभं पतेत् ।
दम्पत्योर्जायते प्रीतिर्निम्नभागे वियोगता ॥

(इति पल्लीफलम् ।)

हंसाद्या उत्तमा जीवा कोपाविष्टास्तु राज्यदाः ।
सरटाद्यधमाः शीर्षे पतिता विघ्नदाः स्मृताः ॥
गोधा कुक्कुटसरटोलूका ध्वांक्षाः कपोतका वापि ।
निःकाणा नरस्य समस्तकष्टनिक्षतिं कुर्युः ॥
पल्लीसरटगोधाद्याः शकृन्मूत्रे च कुर्वते ।
शरीरे यस्य तस्याशु दुःखं चैव महद्भयम् ॥
कृकलासः पतेद्यस्य मूर्द्धि तद्विघ्नशान्तये ।
मृतसञ्जीवनीं विद्यां जपेन्मुण्डितमस्तकः ॥

अथ पल्लीशब्दफलम् ।

वित्तं ब्रह्मणि कार्यसिद्धिरतुला शाक्रे हुताशे भयम्

याम्ये मित्रवधः क्षयश्च निर्ऋतौ लाभः समुद्रालये।
वायव्यां वरवस्त्रमन्नमतुलं सौम्येऽर्थलाभं ध्रुवम्
ईशान्यां गृहगोधिकार्थजननी त्रासस्त्वधःशङ्किता॥

अथ पल्लीविधानम्।

पल्लीसरटयोः स्पर्शे सचैलं स्नानमाचरेत्।
पञ्चगव्यं प्राशयित्वा कुर्यादाज्यावलोकनम्॥
शस्ते चाऽप्यथ वाऽशस्ते यदीच्छेदात्मनः सुखम्।
पुण्याहवाचनं कृत्वा शान्तिकर्म समारभेत्॥
प्रतिरूपं सुवर्णेन कुर्याद्वित्तानुसारतः।
रक्तवस्त्रेण संवेष्ट्य गन्धपुष्पैः प्रपूजयेत्॥
तदा वै मृण्मयं रम्यं कलशं जलपूरितम्।
वस्त्रमाल्यैरलङ्कृत्य स्थापयेत्तण्डुलोपरि॥
पञ्चामृतं पञ्चगव्यं पञ्चरत्नानि शक्तितः।
पञ्चवृक्षकषायानि निक्षिप्यावाहयेत्ततः॥
पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैर्लोकपालान् क्रमेण तु।
अग्निसंस्थापनं कृत्वा होमकर्म समारभेत्॥
मृत्युञ्जयेन मन्त्रेण समिद्भिः खादिरैः शुभैः।
तिलाज्याहुतिभिर्होममष्टोत्तरसहस्रकम्॥
अष्टोत्तरशतं वापि कुर्याद्वित्तानुसारतः।
अभिषेकं ततः कृत्वा यजमानस्य तद्द्विजैः॥
पुण्यवारुणसूक्तैश्च दोषशान्त्यै द्विजोत्तमाः।
धौताम्बराणि धृत्वाऽश्वस्वर्णवस्त्रातिलान्ददेत्॥
ब्राह्मणान्भोजयेदित्थं शान्तिकर्म करोति यः।
तस्यायुर्विजयो लक्ष्मीः कीर्त्तिवृद्धिः सुखं भवेत्॥
पल्लीसरटयोः शान्तिः कथिता भृगुणा पुरा।
शौनकाय मुनीन्द्राय लोकानुग्रहकारिणे॥

(इति पल्लीसरटयोः शान्तिः।)

अथ होमविधानं विना शान्तिः । गार्ग्यः—

विचार्य तत्र दैवज्ञं शान्तिं कुर्याद्यथाविधि ।
यजनं देवतानां च ग्रहाणां चैव पूजनैः ॥
दीपं शिवालये भक्त्या गोघृतेन प्रदापयेत् ।
अभिषेकं शङ्कराय अश्वत्थस्य प्रदक्षिणम् ॥
अभीष्टफलसिद्ध्यर्थं कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।
गाणपत्यं पुरुषसूक्तं सौरं मृत्युञ्जयं शुभम् ॥
शान्तिजाप्यं पुनश्चैव कृत्वा मृत्युञ्जयी भवेत् ॥

शङ्खः—

सर्वपापहरा ह्येषा रुद्रैकादशिनी स्मृता ।
वेदमेकगुणं जप्त्वा तदह्नैव विशुध्यति ॥

रुद्रपद्धतावपि—

अनपत्यादिदोषे तु शाकिन्यादिगणेन च ।
सर्वज्वरविनाशाय रुद्रः पूज्यो न संशयः ॥
सर्वेषु ग्रहदोषेषु दुःस्वप्नाद्भुतदर्शने ।
जपश्चैतत्सकृद्विप्रः सर्वदोषैः प्रमुच्यते ॥
कपोतोलूकसरटविकारोत्पादनेषु च ।
पल्लीसरटकादीनां स्पर्शने रुद्रपूजनम् ॥

भवतीति शेषः । शातातपः—

मद्यं पीत्वा गुरुदारांश्च गत्वा स्तेयं कृत्वा ब्रह्महत्यां च कृत्वा भस्मच्छन्नो भस्मशय्याशयानो रुद्राध्यायी मुच्यते सर्वपापैः ॥

तथा—

स्पृष्ट्वाऽश्वत्थं यजेद्यस्तु रुद्रैकादशिनीं शुचिः ।
रोगज्वरातिसारादीन्नाशयेदुल्बणानपि ॥
गायत्री हरते पापं त्र्यम्बके वृद्धिरायुषः ।
उभयं रुद्रजाप्येन सन्ततेश्चानुवर्द्धनम् ॥

नन्दिपुराणे—

शृणुष्व भो महाप्राज्ञ ! रुद्रभेदान्वदामि ते ।

रुद्राः पञ्चविधाः प्रोक्ता देशिकैरुत्तरोत्तरम् ॥
साङ्गस्त्वाद्यो रूपकाख्यः सशीर्षो रुद्र उच्यते।
एकादशगुणैस्तद्वद्रुद्रीसंज्ञो द्वितीयकः ॥
एकादशभिरेताभिस्तृतीयो लघुरुद्रकः।
लघ्वेकादशभिः प्रोक्तो महारुद्रश्चतुर्थकः॥
पञ्चमः स्यान्महारुद्र एकादशभिरन्तिमः।
अतिरुद्रः समाख्यातः सर्वेभ्यो ह्युत्तमोत्तमः॥
शिवसङ्कल्पहृदयं सूक्तं स्यात्पौरुषं शिरः।
प्राहुर्नारायणं सूक्त शिखां तस्योत्तराभिधम् ॥
आशुः शिशानः कवचं नेत्रं विभ्राड्बृहत्स्मृतम्।
शतरुद्रियमस्त्रं स्यात्षडङ्गक्रम ईरितः॥
हृच्छिरस्तु शिखानेत्रं वर्म चास्त्रं महामते!।
प्राहुर्विधिज्ञा रुद्रस्य षडङ्गानि स्वशास्त्रतः॥
सकामो न जपेद्रुद्रं यज्ञं यज्ञगुरुं बुधः।
तत्कामदहनं त्यक्त्वा द्विनेत्रेशं जपेदिह ॥
नेत्रहीनः कथं सोऽन्धः कुर्यात्पुंसां महत्फलम्।
निष्कामस्तु जपेत्सम्यक्त्रिनेत्रं मुनिसत्तम!॥
रुद्राध्यायः सरुद्रः स्यात्प्रथमः साङ्गशीर्षकः।
एकस्यैकादशावृत्त्या रौद्रीनाम्ना द्वितीयकः॥
साङ्गमाद्यं जपेद्रुद्रं केवलानि नवान्तरे।
साङ्गं सशीर्षकं चान्त्यं निरङ्गमिति के चन ॥

इति माधवनिदाने।

अथास्य पुरश्चरणविधिः। कालिकापुराणे—

कृच्छ्रमादौ स्वयं चीर्त्वा पराकं च तथा पुनः।
कृत्वा ध्यायन्महादेवमिदं भूयः समाचरेत्॥
स्नात्वा हीशानमभ्यर्च्य उषित्वा सर्वशर्वरीः।
जपेद्रुद्रांस्तथा जप्ते तदन्तं प्राशयेद्घृतम् ॥

अपरेऽहनि सञ्जाते समाप्यैवं व्रतं पुनः ।
भास्कराभिमुखो भूत्वा तद्दिने याजयेद्बहून् ॥
भूयश्चाह्नि जपेद्रुद्रं सम्पूज्य विधिवत्ततः ।
घृताक्तैर्बिल्वपत्रैश्च रुद्रैर्होमं प्रकल्पयेत् ॥
एवं सम्यग्व्रते नूनं कृतेऽसौ जायते द्विजः ।
साक्षाद्रुद्रो महातेजास्ततः कामान्प्रसाधयेत् ॥ इति ।

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ शान्तिः ।

अथ दत्तकपुत्रविधानम् । अथ दत्तपुत्रपरिग्रहविधानम् । प्रयोगपारिजाते—एवं पूर्वोक्तविधिनाप्यजातपुत्रस्य परिग्रहविधिरभिधीयते । लिङ्गपुराणे—

अपुत्रस्य गतिर्नास्ति स्वर्गो नैव च नैव च ॥ इति ।

विधानपारिजाते स्मृतिः—

अपुत्रस्य मुखं दृष्ट्वा भानुमण्डलमीक्षयेत् ॥

श्रुतिरपि—"नापुत्रस्य लोकोऽस्ती"ति । तस्मात्सर्वथाप्यपुत्रस्य पुत्रपरिग्रहविधिः । तदाहात्रिः—

अपुत्रेणैव कर्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा ।
पिण्डोदकक्रियाहेतोर्यस्मात्तस्मात्प्रयत्नतः ॥

अपुत्रेणेति पुत्रपदं पौत्रप्रपौत्रयोरप्युपलक्षणम् । वीरमित्रोदये—

पुत्रेण लोकञ्जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते ।
अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपम् ॥

इत्यादिवचनात् । प्रपौत्रादिनाप्यलोकतापरिहारः स्यादित्यादिश्रवणादेक एव प्रतिनिधिः कार्यो न द्वित्राः, तावतैवालोकतापरिहात् । प्रतिनिधिश्चात्र क्षेत्रजादिरेकादशविधः । ते यथा—

औरसः पुत्रिकापुत्रः क्षेत्रजो गूढजस्तथा ।
कानीनश्च पुनर्भूतो दत्तः क्रीतश्च कृत्रिमः ॥

दत्तात्मा च सहोढाजस्त्वपविद्धस्तु तत्समः ॥ इति ।

औरसं विना एकादशेत्यर्थः । वीरमित्रोदये —

क्षेत्रजादीन्सुतानेतानेकादश यथोदितान् ।

पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः ॥

इति मानवात् । तेषु च —

दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ॥

इति कलिवर्ज्यवचनेन कलौ क्षेत्रजादीना दशानां निषिद्धत्वादौरसप्रतिनिधित्वं दत्तकस्यैव परिशिष्यते इति स एवात्र निरूप्यते । स च कः ? कीदृशः ? कथं च परिग्राह्य ? इति त्रितयं निरूपणीयम् । तत्र क इत्याह शौनकः--

ब्राह्मणानां सपिण्डेषु कर्तव्यः पुत्रसङ्ग्रहः ।

तदभावेऽसपिण्डो वा अन्यत्र तु न कारयेत् ॥

सपिण्डेषु सप्तमपुरुषावधिकेषु । सपिण्डेष्विति सामान्यश्रवणाच्च समानगोत्रेष्विति गम्यते ।

स्वगोत्रेषु कृता ये स्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः ।

विधिना गोत्रतां यान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते ॥

इति वृद्धगौतमेन सगोत्रेषु पुत्रीकरणाभ्यनुज्ञानात् । गोत्रत्वं सन्ततित्वम् ।

सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ ॥

इतित्रिकाण्डीस्मरणात् । सपिण्डः सगोत्रो मुख्यः कल्पः । तदभावेऽसगोत्रः सपिण्डः । तस्याप्यभावेऽसपिण्डः सगोत्रः । तस्याप्यभावेऽसगोत्रोऽसपिण्डोऽसमानप्रवरश्च । तदाह शौनकः—

सपिण्डापत्यकं चैव सगोत्रजमथापि वा ।

अपुत्रको द्विजो यस्मात्पुत्रत्वे परिकल्पयेत् ॥

समानगोत्रजाभावे पालयेदन्यगोत्रजम् ।

दौहित्रं भागिनेयं च मातृष्वसृसुतं विना ॥ इति ।

तस्याप्यभावे सजातीयः कार्यः । तथा च याज्ञवल्क्यः—

सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः ॥

मनुरपि--

सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्रिमः सुतः ॥ इति ।

सदृशं सजातीयम् । यत्तु सदृशं न ज्ञातितः किन्तर्हि कुलानुरूपैः गुणैस्तेन "क्षत्रियादिरपि ब्राह्मणस्य युज्यत" इति मेधातिथिव्याख्यानं, यच्च "शूद्रोऽपि किल पुत्रो भवती"त्यभिप्राय इति कल्पतरुव्याख्यानं, तदुभयमपि शौनकवृद्धगौतमयाज्ञवल्क्यवचनविरोधात्त्याज्यम् । तथा च वृद्धगौतमः—

यदि स्यादन्यजातीयो गृहीतो वा सुतः क्वचित् ।
अंशभाजं न तं कुर्याच्छौनकस्य मतं हि तत् ॥

इत्यसमानजातीयस्यांशभाक्त्वनिषेधेन पुत्रत्वानुत्पत्तिं गमयति । तस्मादसमानजातीयो न पुत्रीकार्य इति सिद्धम् । सन्निहितसगोत्रसपिण्डेषु भ्रातृपुत्र एव पुत्रीकार्य इत्याह मनुः—

भ्रातॄणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत् ।
सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥

सोदराणां भ्रातॄणामेकस्यापि यः पुत्रस्तेन पुत्रेण सर्वेऽप्यपुत्रा भ्रातरः पुत्रं कुर्युरिति । वसिष्ठवाक्ये हि दानं निषिध्यते । न चात्र मनुवाक्ये दानं श्रूयते । नन्वस्यां कल्पनायां किं प्रमाणमिति चेत् ? उच्यते । "सर्वे ते तेन पुत्रेणे"ति शब्दश्रुतिरेकम् । वैतालभैरवाभ्यामुभाभ्यां भैरवपुत्रस्यैकस्य सुवेशस्य पुत्रीकरणं लिङ्गं चापरं प्रमाणम् । तथा च कालिकापुराणम्—

ऋषय ऊचुः—

अपुत्रस्य गतिर्नास्ति श्रूयते लोकवेदयोः ।
वैतालभैरवौ यातौ पुरा वै तपसे गिरिम् ॥
पूर्वन्त्वकृतदारौ तौ तयोः पुत्रा न च श्रुताः ।
तेषां तु सम्यगिच्छामः श्रोतुं संस्थानमुत्तमम् ॥

मार्कण्डेय उवाच—

अपुत्रस्य गतिर्नास्ति प्रेत्य चेह च सत्तमाः ! ।
स्वपुत्रैर्भ्रातृपुत्रैश्च पुत्रवन्तो हि सङ्गताः ॥
सम्यक्सिद्धिमवाप्येह यदा वैतालभैरवौ ।
हरस्य मन्दिरं यातौ कैलासं प्रति हर्षितौ ॥
तदा हरस्य वचनान्नन्दी तौ रहसि द्विजाः ! ।
प्राहेदं वचनं तथ्यं सान्त्वयन्निव बोधकृत् ॥

नन्द्युवाच—

अपुत्रौ पुत्रजनने भवन्तौ शङ्करात्मजौ ।
यतेतां तात ! पुत्रस्य सर्वत्र सुलभा गतिः ॥

मार्कण्डेय उवाच—

तस्येदं वचनं श्रुत्वा नन्दिनः प्रीतमानसौ ।
एवमेव करिष्यावो नन्दिनं चेत्यभाषताम् ॥
ततः कदाचिदुर्वश्यां भैरवो मैथुनं गतः ।
तस्यां स जनयामास सुवेशं नाम पुत्रकम् ॥
तमेव चक्रे तनयं वैतालोऽपि स्वकं सुतम् ।
ततस्तौ स्तेन पुत्रेण स्वर्ग्यां गतिमवापतुः ॥ इति ।

तस्मादेतल्लिङ्गोपष्टब्धयाऽनया स्मृत्याऽनैकैरप्यपुत्रैर्भ्रातृभिरेकोऽपि भ्रातृपुत्रः पुत्रीकार्य इति सिद्धम् । एतेनाकृतस्यैव भ्रातृपुत्रस्यापुत्रपितृव्यपुत्रत्वमनेनोच्यते । तथा च बृहत्पराशरः—

अपुत्रस्य पितृव्यस्य तत्पुत्रो भ्रातृजो भवेत् ।
स एव तस्य कुर्वीत श्राद्धपिण्डोदकक्रियाम् ॥ इति ।

अथ क्षत्रियादिनिर्णयः । तत्र शौनकः—

क्षत्रियाणां स्वजातौ तु गुरुगोत्रसमेऽपि वा ।
वैश्यानां वैश्यजातेषु शूद्राणां शूद्रजातिषु ॥
सर्वेषां चैव वर्णानां ज्ञातिष्वेव न चान्यतः ।
दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्रैस्तु क्रीयते सुतः ॥
ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयः सुतः क्वचित् ॥

स्वजातौ क्षत्रियजातौ । जातिसामान्योपादानेऽपि प्रत्यासत्तिः पूर्ववदत्रापि नियामिका। सपिण्डाभावे गुरुगोत्रसमेऽपि वा। क्षत्रियाणां प्रातिस्विकगोत्राभावाद्गुरुनिर्देशः । इदानीं कीदृशः पुत्रीकार्य इति निरूप्यते । शौनकः--

नैकपुत्रेण कर्तव्यं पुत्रदानं कदाचन ।
बहुपुत्रेण कर्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नतः ॥ इति ।

एक एव पुत्रो यस्येत्येकपुत्रस्तेन तत्पुत्रदानं न कार्यम् । "न त्वेवैकं पुत्रं दद्या"दिति वशिष्ठस्मरणात् । अत्र स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वापादानस्य दानपदार्थत्वात्परस्वत्वापादानं च परप्रतिग्रहं विनानुपपद्यमानं सत्तमप्याक्षिपति । तेन प्रतिग्रहनिषेधोऽप्यनेनैव सिध्यति । अत एव वसिष्ठः—"नत्वेवैकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा न स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तु"रिति । यत्तु समन्त्रकहोमस्य पुत्रप्रतिग्रहाङ्गत्वात् व्याहृत्यादिमन्त्रपाठे च स्त्रीशूद्रयोरनधिकाराच्चयोर्दत्तकः पुत्रो न भवत्येवेति शुद्धिविवेके एकपुत्रदाने । तत्र हेतुमाह—"स हि सन्तानाय पूर्वेषा"मिति। सन्तानार्थत्वाभिधानेनैकस्य दाने सन्तानविच्छित्तिः प्रत्यवायो बोधितः । स च दातृप्रतिग्रहीत्रोरुभयोरपि, उभयशेषत्वात् । यत्तु चन्द्रिकायां स्मृत्यन्तरम्—

सुतस्य सुतदारायां वशित्वमनुशासने ।
विक्रये चैव दाने च वशित्वन्न सुते पितुः ॥

यच्च योगिस्मरणम् "देयं दारसुतादृत" इति तदेकपुत्रविषयम् । कदाचन आपद्यपि । तथा च नारदः--

निक्षेपः पुत्रदारं च सर्वस्वं चान्वये सति ।
आपद्यपि हि कष्टेषु वर्तमानेन देहिना ॥
अदेयान्याहुराचार्या यच्च साधारणं धनम् ॥ इति ।

इदमप्येकपुत्रविषयमेव, वशिष्ठशौनकैकवाक्यत्वात् । तर्हि केन पुत्रो देय ! इत्यत आह "बहुपुत्रेणे"ति। बहवः पुत्रा यस्येति बहुपुत्रः । नैकपुत्रे-

णेतिनिषेधात्। द्विपुत्रस्यैव दानप्राप्तौ बहुपुत्रेणेत्युच्यते तद्विपुत्रस्यापि तत्प्रतिषेधाय।

एकपुत्रो ह्यपुत्रो मे मतः कौरवनन्दन!।
एकं चक्षुर्यथाऽचक्षुर्नाशे तस्यान्ध एव हि॥

इत्यादि भीष्मं प्रति शन्तनूक्तेः। बहुपुत्रेणेति पुंस्त्वश्रवणात्स्त्रियाः पुत्रदानप्रतिषेधः। अत एव वशिष्ठः—"न पुत्री पुत्रं दद्या"दिति नैरपेक्ष्यश्रवणाच्च भर्त्रनुज्ञाने तस्या अप्यधिकारः। तथा च वसिष्ठः—"अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तु"रिति। यत्तु "दद्यान्माता पिता वे"ति, यच्च "माता पिता वा दद्येता"मिति मातुः पितृसमकक्षतयाभिधानं तदपि भर्त्रनुज्ञानविषयमेव। बीजस्य प्राधान्यादयोनिजा अपि पुत्रा दृश्यन्त इति। मानवे 'दद्याता'मि'त्युभयकर्तृकताश्रवणाच्चोभयाधिकारो मुख्यः। अत एव वसिष्ठः—"शुक्रशोणितसम्भवः पुरुषो मातापितृनिमित्तकस्तस्य दानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवत" इति। बौधायनोऽपि "मातापित्रोरेव संसर्गसाम्या"दिति। अत एव "माता पिता वा दद्येता"मिति मनुवचनम्। तथा च योगियाज्ञवल्क्यः "दद्यान्माता पिता यं वे"ति प्रत्येकान्वय्येकवचनन्तदेव क्रियापदमुदाजहार। तत्रापि निमित्तमाह "प्रयत्नत" इति। प्रकृष्टो यत्नो यस्मिन्कालेऽसौ प्रयत्न आपत्कालस्तेन चापत्काल एव पुत्रदानं नान्यथेत्यर्थः। यथाह कात्यायनः—

आपत्काले तु कर्त्तव्यं दानं विक्रय एव वा।
अन्यथा न प्रवर्त्तेत इति शास्त्रविनिश्चयः॥

इति प्रक्रमात्पुत्रदाराणां दानानि निषिध्यन्ते। मनुरपि—

माता पिता वा दद्येतां यमद्भिः पुत्रमापदि॥ इति।

आपदि दुर्भिक्षादौ। अनापदि दाने दातुर्दोषः। तथा च अपरार्कचन्द्रिकायाम् "आपदि प्रतिग्रहीतुरपुत्रत्व" इति। विशेषान्तराण्यपि कालिकापुराणे—

दत्ताद्या अपि तनया निजगोत्रेण संस्कृताः।

आयान्ति पुत्रतां सम्यगन्यबीजसमुद्भवाः ॥
पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते ! ।
आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः ॥
चूडाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः ।
दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दासतोच्यते ॥
ऊर्ध्वन्तु पञ्चमाद्वर्षान्न दत्ताद्याः सुता नृप ! ।
गृहीत्वा पञ्चवर्षीयं पुत्रेष्टिं प्रथमं चरेत् ॥
पौनर्भवं तु तनयं जातमात्रं समानयेत् ।
कृत्वा पौनर्भवष्टोमं जातमात्रस्य तस्य वै ॥
सर्वांस्तु कुर्यात्संस्काराञ्जातकर्मादिकान्नरः ।
कृत्वा पौनर्भवष्टोमं सुतः पौनर्भवस्ततः ॥

दत्तेति—अन्यबीजसमुद्भवा अपि दत्ताद्यास्तनया निजगोत्रेण प्रतिग्रहीत्रा स्वगोत्रेण सम्यक् स्वशाखोक्तविधिना जातकर्मादिभिः संस्कृताश्चेत्तदैव प्रतिग्रहीतृपुत्रतां प्राप्नुवन्ति नान्यथेत्यर्थः । तदाह वशिष्ठः—

अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः ।
स्वगोत्रेण स्वशाखोक्तविधिना स स्वशाखभाक् ॥ इति ।

दत्ताद्या इत्यादिपदेन कृत्रिमादीनां ग्रहणम्—प्रतिनिधित्वसाम्यात् । तेन च तेषामपि संस्कारैरेव पुत्रत्वं न परिग्रहमात्रेण । "अन्यथा दासतोच्यत" इति वचनात् ।

अथ दत्तकपुत्रपरिग्रहविधिः । तत्र शौनकः—

शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि पुत्रसङ्ग्रहमुत्तमम् ।
अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च ॥
वाससी कुण्डले दत्वा उष्णीषं चाङ्गुलीयकम् ।
आचार्यं धर्मसंयुक्तं वैष्णवं वेदपारगम् ॥
मधुपर्केण सम्पूज्य राजानं च द्विजाञ्छुचीन् ।

राजा ग्रामाधीशः । द्विजान् त्रीन् याचनार्थतया मधुपर्कादिना सम्पूज्येत्यर्थः ।

बर्हिः कुशमयं चैव पालाशं चेध्ममेव च ॥
एतानाहृत्य बन्धूंश्च ज्ञातीनाहूय यत्नतः ।

बन्धूनात्मपितृमातुबन्धून् ज्ञातीन्सपिण्डान् ।

बन्धूनन्नेन सम्भोज्य ब्राह्मणांश्च विशेषतः ॥

बन्धूनाहूतान् ब्राह्मणान् पूर्ववृतान् । चकारादाहूतान् ज्ञातींश्च सम्भोज्येत्यर्थः ।

अग्न्याधानादिकं तन्त्रं कृत्वाज्योत्पवनान्तकम् ।
दातुः समक्षं गत्वा तु पुत्रं देहीति याचयेत् ॥

याचनं कारयेत् पूर्ववृतैर्ब्राह्मणैरित्यर्थः ।

दाने समर्थो दातास्मै ये यज्ञेनेति पञ्चभिः ।
देवस्य त्वेति मन्त्रेण हस्ताभ्यां परिगृह्य च ॥
अङ्गादङ्गादृचं जप्त्वा आघ्राय शिशुमूर्द्धनि ।
वस्त्रादिभिरलङ्कृत्य पुत्रच्छायावहं सुतम् ॥

पुत्रच्छाया पुत्रसादृश्यम् ।

नृत्यगीतैश्च वाद्यैश्च स्वस्तिशब्दैश्च संयुतम् ।
गृहमध्ये तथाधाय चरुं हुत्वा विधानतः ॥
यस्त्वा हृदेत्यृचा चैव तुभ्यमग्र ऋचैकया ।
सोमोऽदददित्येताभिः प्रत्यृचं पञ्चभिस्तथा ॥

एवं सप्तभिर्मन्त्रैः सप्त चर्वाहुतीर्हुत्वेत्यर्थः ।

स्विष्टकृदादिहोमं च कृत्वा शेषं समापयेत् ॥

वृद्धगौतमस्तु विशेषमाह—

पायसं तत्र साज्यं च शतसंख्यं तु हावयेत् ।
प्रजापते न त्वदेतानित्युद्दिश्य प्रजापतिम् ॥ इति ।

मिताक्षरादौ तु व्याहृतिभिराज्येन होम उक्तः । तदनन्तरम्—

दक्षिणां गुरवे दद्याद्यथाशक्ति द्विजोत्तमः ।

द्विजोत्तमो ब्राह्मणः ।

नृपो राज्यार्धमेवाथ वैश्यो वित्तं शतत्रयम् ॥

शूद्रः सर्वस्वमेवापि अशक्तश्चेद्यथाबलम् ॥

अशक्तश्चेद्यथाबलमित्यस्य सर्वशेषत्वान्नृपादीनामप्यर्धराज्याद्यसम्भवे यथाशक्त्येव दक्षिणादाने द्रष्टव्यम् । अथ पुत्रग्रहणानन्तरं औरसे जाते तत्राह वसिष्ठः—"तस्मिंश्चेत्प्रतिगृहीत औरस उत्पद्येत चतुर्थभाग-भागी स्याद्दत्तक" इति ।

दत्ते पुत्रे गृहीते तु कदाचित्स्वौरसो भवेत् ।
पितुर्वित्तस्य सर्वस्य भवेतां समभागिनौ ॥

इदं तु दत्तपुत्रस्य गुणवत्तरत्वे द्रष्टव्यम् । "दत्तस्य गुणवत्तरत्वे समो भाग" इति हारीतवचनात् ।

अविधाय विधानं तु परिपुष्णाति नन्दनम् ।
विवाहविधिभाजं तं कुर्यान्न धनभागिनम् ॥

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ दत्तकपुत्रविधिः ।

(अथ सप्तदशी कण्डिका)

दशम्यामुत्थाप्य ब्राह्मणान्भोजयित्वा पिता नाम करोति द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं दीर्घा-भिनिष्ठानं कृतं कुर्यान्न तद्धितमयुजाक्षरमाकारान्तꣳ स्त्रियै तद्धितꣳ शर्म ब्राह्मणस्य वर्म क्षत्रियस्य गुप्तेति वैश्यस्य चतुर्थे मासि निष्क्रमणिका सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिति ॥ १७ ॥

अथ नामकरणम् "दशम्यामुत्थाप्य ब्राह्मणान्भोजयित्वा पिता नाम करोती"ति सूत्रम् । प्रसवाद्दशम्यां रात्र्यामतीतायामेकादशे-ऽहनि सूतिकागृहात्सूतिकामुत्थाप्य श्राद्धव्यतिरिक्तान् त्रीन्ब्राह्मणान्भोज यित्वा पिता कुमारस्य नाम संज्ञां व्यवहारार्थं करोति । तथा च बृहस्पतिः—

नामाखिलस्य व्यवहारहेतुः शुभावहं कर्मसु भाग्यहेतुः ।
नाम्नैव कीर्तिं लभते मनुष्यस्ततः प्रशस्तं खलु नामकर्म ॥

अन्यस्मिन्नपि संस्कारे पितुरेवोत्सर्गात्कर्तृत्वम् । इह पितृग्रहणादन्यत्रापि नियमोऽवगम्यते । अत्र दशम्यामिति सूतकान्तोपलक्षणम् । तथा च मदनरत्ने नारदीये—

सूतकान्ते नामकर्म विधेयं स्वकुलोचितम् ॥ इति ।

ततश्च यस्य यावन्ति दिनानि सूतकं तदन्तदिने कार्यमिति हरिहरः । सङ्ग्रहे—

एकादशेऽह्नि विप्राणां क्षत्रियाणां त्रयोदशे ।
वैश्यानां षोडशे कार्यं मासान्ते शूद्रजन्मनः ॥

इति सूत्रकारवचनादेकादशेऽहन्येवेत्यन्ये । व्यासः—

नामधेयं दशम्यां तु केचिदिच्छन्ति सूरयः ।
द्वादश्यामाहुरन्ये तु मासे पूर्णे तथाऽपरे ॥

बृहस्पतिः—

दशाहे द्वादशाहे वा जन्मतोऽपि त्रयोदशे ॥

वसिष्ठः—

द्वादशे दशमे वापि जन्मतो दिवसे शुभे ।
षोडशे विंशतौ चैव द्वाविंशे वर्णतः क्रमात् ॥

भविष्यपुराणे—

द्वादश्यामपरे रात्र्यां मासे पूर्णे तथाऽपरे ।
अष्टादशेऽह्नि च तथा वदन्त्यन्ये मनीषिणः ॥

गोभिलगृह्यपरिशिष्टयोः—"जननाद्दशरात्रे संवत्सरे वा नामकरण"मिति । धर्मप्रवृत्तौ—

द्वाविंशद्दिवसादूर्ध्वं यावत्संवत्सरं भवेत् ।
नामकर्म द्विजैः कार्यमिति कैश्चिदुदीरितम् ॥

अथ प्राप्तकालेऽपि निमित्तविशेषेण निषेधमाह । गर्गः—

व्यतीपाते च संक्रान्तौ ग्रहणे वैधृतावपि ।
श्राद्धं विना शुभं नैव प्राप्तकालेऽपि मानवः ॥

कुर्यादिति शेषः । अन्यच्च—

अमासंक्रान्तिविष्ट्यादौ प्राप्तकालेऽपि नाचरेत् ॥ इति ।

एवमतिक्रान्ते कालान्तरमाह नारदः—

देशकालोपघाताद्यैः कालातिक्रमणं यदि ।
अनस्तगे भृगावीज्ये तत्कार्यं चोत्तरायणे ॥

अत्र विशेषमाह धर्मप्रवृत्तिकारः—

आवत्सरं नैव दोषो मूढयोर्गुरुशुक्रयोः ।
मलमासेऽपि तत्कुर्यादुक्तकाले न दोषकृत् ॥
यस्यां क्रियायां सर्वोक्तः कालो मासैर्दिनैरपि ।
तस्यां न दोषो मूढत्वं वक्रं वा जीवशुक्रयोः ॥

अत्र संवत्सरपर्यन्तमुक्तः कालः । अथ तिथयः—

युग्माश्च तिथयः सर्वा अजधर्मतिथीर्विना ।
पक्षच्छिद्रा इति ज्ञेयाः सर्वकर्मसु गर्हिताः ॥

अजो द्वितीया, धर्मो दशमी । अथ वाराः । तत्र वासिष्ठः—

बुधेन्दुसितजीवानामंशके दिवसोदये ।
द्रेष्काणे कालहोरायां नामकर्म प्रशस्यते ॥

अथ नक्षत्राणि । तत्र बृहस्पतिः—

त्र्युत्तरासु धनिष्ठायां रेवतीहस्तयोरपि ।
मूलवारुणपुष्येषु श्रवणादित्ययोरपि ॥
मैत्रवाजिभयोः स्वातीरोहिण्यैन्दवभेषु च ।
कुर्यान्नामक्रियां विद्वानायुःश्रीकीर्तिवृद्धये ॥

बृहस्पतिः—

अष्टमे तु ग्रहाः सर्वे नेष्टास्ते नामकर्मणि ।
धनकर्मसुतभ्रातृनवमस्थः शुभः शशी ॥
शुद्धे व्ययाष्टमे लग्ने पापाश्च त्रिषडायगाः ।
शुभेषु शेषसंस्थेषु नामकर्म शुभावहम् ॥

अथ पूर्वाह्णादिकालनिर्णयः । बृहस्पतिः—

पूर्वाह्णः श्रेष्ठ इत्युक्तो मध्याह्नो मध्यमः स्मृतः ।

अपराह्णं च रात्रिं च वर्जयेन्नामकर्मणि ॥

कीदृशं नाम कार्यमित्यत आह—तच्च नाम चतुर्विधम् कुल देवतासम्बद्धं माससम्बद्धं नक्षत्रसम्बद्धं व्यावहारिकम् चेति । तत्राद्यमाह शङ्खः—"कुलदेवतासम्बद्धं पिता नाम कुर्या"दिति । कुलदेवता कुलपूज्या देवतेति यावत् । तया सम्बद्धं तत्प्रतिपादकमित्यर्थः । अस्मिश्च व्याख्याने अनादिरविच्छिन्नः शिष्टाचारो मूलम् । अथ मासनामान्याह गार्ग्यः—

मासनाम क्षुडोर्नाम दद्याद्बालस्य वै पिता ।
कृष्णोऽनन्तोऽच्युतश्चक्री वैकुण्ठोऽथ जनार्दनः ॥
उपेन्द्रो यज्ञपुरुषो वासुदेवस्तथा हरिः ।
योगीशः पुण्डरीकाक्षो मासनामान्यनुक्रमात् ॥

अनुक्रमोऽत्र मार्गशीर्षादिकः । केचिच्चैत्रादिक्रमोऽत्र मन्यन्ते तन्न शैत्रादिक्रमे वैकुण्ठादिनामश्रवणात् । तथा च वीरमित्रोदये गर्गः—

चैत्रादिमासनामानि वैकुण्ठोऽथ जनार्दनः ।
उपेन्द्रो यज्ञपुरुषो वासुदेवो हरिस्तथा ॥
योगीशः पुण्डरीकाक्षः कृष्णोऽनन्तोऽच्युतस्तथा ।
चक्रधारीति चैतानि क्रमादाहुर्मनीषिणः ॥ इति ।

नक्षत्रनामाहतुः शङ्खलिखितौ । "नक्षत्राभिसम्बद्धं पिता वा कुर्यादन्यो वा कुलवृद्ध"इति । नाक्षत्रमेव चाभिवादनिकं नामोच्यते । तथा च बौधायनः "नक्षत्रनामधेयेन द्वितीयं नामधेयं गुह्यमस्यान्यदभिवादनीयमोपनयनान्मातापितरौ संविदितौ भवतो विज्ञायते तस्माद्द्विनामा ब्राह्मण" इति । द्वितीयं व्यावहारिकापेक्षया तदेव गुह्य अन्यत् व्यावहारिकनाम्नोऽन्यत । नाक्षत्रमिति यावत् । न पुनस्तृतीयं "द्विनामा ब्राह्मण" इति वाक्यशेषासङ्गतेः । एतदेवाभिप्रेत्याहाश्वलायनः—"अभिवादनीयं च समीक्षेत तन्मातापितरौ विद्यातामोपनायना"दिति । येन नाम्नोपनीतोऽभिवादयते तच्च समीक्षेत कुर्यादि त्यर्थः । तच्च मातापितरावेव विद्यातामोपनयनात् । शौनकोऽपि—

येन नाम्नोपनीतोऽसौ करिष्यत्यभिवादनम् ।
तच्चास्मिन्नेव समये कर्ताऽसौ नामकर्मणः ॥
अभिवादननामेदमस्त्वेत्यालोच्य चेतसा ।
उपांशु निर्दिशेच्चैतन्न जानीयुर्यथाऽपरे ॥
तच्च नामौपनयनं स्मरेतां पितरौ शिशोः ॥ इति ।

अथ नक्षत्रनामान्याह । ज्योतिर्विदस्तु जन्मनक्षत्रचरणलाक्षितस्वरोदयाभिहितशतपदचक्रान्तर्गताक्षरादिकमेव कार्यमित्याहुः । तथा च गृह्यपरिशिष्टे—

तदक्षरादिकं नाम यस्मिन्धिष्ण्ये तदक्षरम् ॥ इति ।

शतपदचक्रसारोद्धारो ज्योतिषेऽभिहितः—

शुण्ठीकोष्ठेषु तिर्यक्स्ववकहड लिखाधःस्थितालीष्विदाद्यै-
स्तान्युक्तांश्च स्वरैश्च क्रमत इह कुयुग्घङ्छा मध्यकोष्ठे ।
वैवैरूर्ध्वाधरालीष्वनलभत इहासार्पमर्णैर्भपादा
एवं चान्येषु दद्यान्मटपरत पुयुक्षणठा मध्यकोष्ठे ॥
पितृभत इह भानि वा द्विदैवं नयभजखाश्च तथा भुयुग्धफाढः।
हरिभमवाधिमैत्रतः स्युर्गसदचला वसुना दुयुग्झञौथः ।

अस्यार्थः । शुण्ठीकोष्ठेषु पञ्चविंशतिकोष्ठेषु तिर्यक् तिर्यक् मार्गेण अवकहड वर्णान् लिख । अधःस्थितालीषु अधःस्थितपङ्क्तिषु उक्तैः कथितैः इदाद्यैः स्वरैः तान् वर्णान् क्रमतः संयोज्य लिख । इकाराद्यैः स्वरैः तेषां वर्णानां संयोगः कथं कर्तव्यः ? तदेवाह—वकहड एतेषु इकारसंयोगेन विकिहिडि भवेत् । उकारसंयोगेन वुकुहुडु भवेत् । एकारसंयोगेन वेकेहेडे भवेत् । ओकारसंयोगेन वोकोहोडो भवेत् । इह अत्र चक्रे मध्यकोष्ठके कुयुक्घङछा लेख्याः । यत्र कोष्ठे कुकारस्तस्मिन्नेव कोष्ठे घङछा इत्यर्थः । एवं पञ्चविंशतिकोष्ठेषु वर्णा लेख्याः । वैवैश्चतुर्भिश्चतुर्भिर्वर्णैः अनलभतः कृत्तिकानक्षत्रतः आसार्पं अश्लेषापर्यन्तं नक्षत्रचरणा भवन्ति । यथा अइउए कृत्तिका । वोवाविवुरोहिणी । एवं सर्वत्र । अन्येषु पञ्चविंशतिकोष्ठेषु मटपरता लेख्याः । यत्र मध्यकोष्ठे पुकार तत्र षणठा लेख्याः ।

पितृभतः मघामारभ्य आद्विदैवं विशाखान्तं इकारादिस्वरैर्युक्ता ज्ञेयाः। मिटिपिरिति मुटुपुरुतु मेटेपेरेते मोटोपोरोतो। यत्र पुस्तत्र षण-ठ। मैत्रतः अनुराधामारभ्य हरिभमवधि श्रवणपर्यन्तम्। नयभजख नियिभिजिखि नुयुभुजुखु नेयेभेजेखे नोयोभोजोखो। यत्र भुः तत्र धफढ। वसुभात् धनिष्ठामारभ्य भरणीपर्यन्तम्। गसदचल गिसिदिचिलि गुसुदुचुलु गेसेदेचेले गोसोदोचोलो। यत्र दुः तत्र झञथ। चतुर्भिश्चतुर्भिरक्षरैः एकैकं नक्षत्रं भवति। चतुश्चरणात्मकमेकं नक्षत्रं भवतीत्यर्थः।

(शतपदचक्रम्)

(१)

अ	व	क	ह	ड
इ	वि	कि	हि	डि
उ	वु	कु घ ङ छ	हु	डु
ए	वे	के	हे	डे
ओ	वो	को	हो	डो

(२)

म	ट	प	र	त
मि	टि	पि	रि	ति
मु	टु	पु ष ण ठ	रु	तु
मे	टे	पे	रे	ते
मो	टो	पो	रो	तो

(३)

न	य	भ	ज	ख
नि	यि	भि	जि	खि
नु	यु	भु ध फ ढ	जु	खु
ने	ये	भे	जे	खे
नो	यो	भो	जो	खो

(४)

ग	स	द	च	ल
गि	सि	दि	चि	लि
गु	सु	दु झ ञ थ	चु	लु
गे	से	दे	चे	ले
गो	सो	दो	चो	लो

शतपदचक्रस्य स्पष्टार्थोऽभिहितः । ज्योतिषार्के—

चूचेचोला पदेऽश्वाद्ये लीलूलेलो यमस्य च ।
अईउए इमेऽग्नेर्भे ओवावीवू तथाऽर्कभे ॥
वेवोकाकी मृगः ख्यातः कूघङच्छास्तु रौद्रभे ।
केकोहाही त्वदितिभे हूहेहोडा च पुष्यभे ॥
डीडूडेडो इमे सार्पे मामीमूमे मघाभिधे ।
मोटाटिटू तथा भाग्ये टेटोपाप्यर्यमर्क्षके ॥
पूषणठ तथा हस्ते पेपोरारीति चित्रभे ।
रूरेरोता तथा स्वातौ तीतुतेतो द्विदैवभे ॥
नानीनूने क्रमान्मैत्रे नोयायीयू इतीन्द्रभे ।
येयोभाभीति मूलाख्ये भूधफढ जलस्य भे ॥
भेभोजाजीति विश्वर्क्षे जूजेजोखाऽभिजिद्भवेत् ।
खीखूखेखो श्रुतौ ज्ञेया गागीगूगे च वासवे ॥
गोसासीसू जलेशर्क्षे सेसोदादीत्यजाङ्घ्रिभे ।
दूथझञथ तथापान्त्ये देदोचाचीति पौष्णभे ॥ इति ।

अत्र ह्रस्वस्थाने दीर्घोच्चारस्तु न दोषाय भवति । ह्रस्वदीर्घप्लुतसवर्णत्वात् । अश्वाद्ये अश्विन्याद्ये पदे नवमांशे । ततश्च तत्तदक्षराणि चूडामणि चेदिपति चोलपति लाटपतिरित्यादीन्युन्नेयानि । तथा च तत्रैवोपसंहृतम्—

इति प्रोक्ता इमे पद्ये वर्णा नामादिजाः स्फुटाः ।
ज्ञेया मेषादिराशीनां नवभिर्नवभिः पदैः ॥

इति पूर्वोक्ताः नामादिजाः नामादौ जाताः । विशेषान्तरं हिरण्यकेशिसूत्रे "नक्षत्रनाम द्वितीयं स्यादन्यतरद्गुह्यं स्यादन्यतरेणैनमामन्त्रयेर"न्निति । अनेन व्यावहारिकस्याप्यभिवादनीयत्वं सिध्यति । तच्चाप्यभिवादनीयं नाम व्यावहारिकनामकरणानन्तरं कर्तव्यमित्याश्वलायनादिसूत्रपाठक्रमादवगम्यते । अथ व्यावहारिकं नामाह "द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वे"ति सूत्रम् । अक्षरं स्वरः ते चाकारादयो नपुंसकवर्जा द्वाद-

श। द्वे अक्षरे यस्य तत् द्व्यक्षरं द्विस्वरमित्यर्थः। चत्वार्यक्षराणि यस्य तत् चतुरक्षरं चतुःस्वरयुक्तमित्यर्थः। व्यञ्जनेषु तु न सङ्ख्यानियमः। अत्र विशेषमाह वीरमित्रोदये बैजवापः "पिता नाम करोत्येकाक्षरं द्व्यक्षरं त्र्यक्षरमपरिमिताक्षरं वे"ति। "घोषवदादि"इति सूत्रम्। घोषवदक्षरं आदौ यस्य नाम्नः तद्घोषवदादि। कुचुटुतुपु इति वर्गाः। तेषां तृतीयचतुर्थपञ्चमवर्णाः घोषाः। ते च यथा गघङ जझञ डढण दधन बभम। तदादि कर्तव्यम्। "अन्तरन्तस्थ"मिति सूत्रम्। अन्तः मध्ये अन्तस्था यस्य तत् अन्तरन्तस्थम्। अन्तस्था यरलवाः। "दीर्घाभिनिष्ठान"मिति सूत्रम्। दीर्घमह्रस्वं गुर्वित्यर्थः। अभिनिष्ठानं अवसानं समाप्तिः यस्य तद्दीर्घाभिनिष्ठानम्। दीर्घाभिनिष्ठानं विसर्गः। यथा देवः। आदौ घोषवन्तीनि मध्ये अन्तस्थानि अन्ते विसर्गः। "कृतं कुर्यादि"ति सूत्रम्। कृतं कृत्प्रत्ययान्तं कुमारस्य नामधेयं कुर्यात्। "न तद्धित"मिति सूत्रम्। तद्धितप्रत्ययान्तं न कुर्यात्। तथा च कारिकायाम्—

तच्च घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं चतुरक्षरम्।
द्व्यक्षरं कृत्प्रत्ययान्तं विसर्गान्तमतद्धितम्॥

आश्वलायनोऽपि—

द्विदुव्यक्षरं दूव्यक्षरं वा नामकर्मणि शस्यते।
नाम पैतामहं शस्यं यादृशं वा द्विजन्मसु॥

तथा च रेणुः—

पितामहं च नाम स्यान्मातामहमथापि वा॥

पितामहो देवतानामप्युपलक्षणम्। तथा च वीरमित्रोदये कपिलसंहितायाम्—

एकादशेऽह्नि विधिवन्नाम कुर्यात्कुलोचितम्।
देवतानां विशेषेण पित्रोर्वा नाम शस्यते॥

मनुरपि—

मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात्क्षत्रियस्य बलान्वितम्।
वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम्॥

मङ्गल्यं मङ्गलप्रतिपादकम् । यथा लक्ष्मीधरः । बलान्वितं शौर्यप्रतिपादकम् । यथा युधिष्ठिरः । धनसंयुक्तं धनप्रतिपादकशब्दसंयुक्तम् । यथा महाधनः । जुगुप्सितं निन्दाप्रतिपादकशब्दसंयुक्तम् । यथा नरदासः । "शर्म ब्राह्मणस्य वर्म क्षत्रियस्य गुप्तेति वैश्यस्ये"ति वक्ष्यमाणं सूत्रम् । ब्राह्मणस्य विप्रस्य पूर्वोक्तलक्षणनामान्ते शर्मेति । यथा हरदत्तशर्मा हरशर्मा हरिशर्मा भगवन्तशर्मा इत्यादि ।

तपसा ब्रह्मचर्येण शमेन च दमेन च ।
जगतां शर्मदानेन शर्मान्तं ब्राह्मणे भवेत् ॥

इत्याश्वलायनः । क्षत्रियस्य पूर्वोक्तलक्षणनामान्ते वर्मेति । यथा हरदत्तवर्मा हरिवर्मा ।

तापत्रयादतिबलाज्जगतां रक्षतीति यत् ।
तत्स्मात्सर्वसमे धीरे वर्मान्तं क्षत्रिये भवेत् ॥

क्षत्रियस्य शौर्यरक्षाप्रतिपादकं वा । यथा हरिसिंहः हरसिंहः सभासिंह इत्यादि । वैश्यस्य पूर्वोक्तलक्षणनामान्ते गुप्तेति । हरिगुप्त इति ।

काले काले धनं दत्वा सर्वान्गोपायतीति यत् ।
तस्माद्वैश्यस्य नामैतद्गुप्तं तमभिधीयते ॥

शूद्रस्य पूर्वोक्तलक्षणनामान्ते दासेति । हरिदास इत्यादि ।

द्विजाञ्छुश्रूषयन्नित्यं शूद्रस्तोषयतीति यत् ।
तस्मात्तस्य च दासत्वं तत्तत्स्त्रीणां तथा तथा ॥

यमः—

शर्मा देवश्च विप्रस्य वर्म राजा च भूभुजः ।
गुप्तो दत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत् ॥

अथ स्त्रीणां नामकरणम् । "अयुजाक्षरमाकारान्तं स्त्रियै तद्धित-"मिति सूत्रम् । अयुजाक्षरं अयुजानि विषमाक्षराणि त्र्यादीनि यस्मिन्नाम्नि तदयुजाक्षरम् । आश्वलायनः—"युग्मानि त्वेव पुंसामयुजानि स्त्रीणा"मिति । शौनकोऽपि—

कुमार्याश्चेदमखिलं नाम कुर्यादमन्त्रकम् ।

पुंसां युग्माक्षरं नाम स्यात्स्त्रीणामयुजाक्षरम् ॥

अयुजानि विषमाक्षराणि त्रीणि पञ्च वेत्यादि। तथा च बैजवापः—"त्र्यक्षरमीकारान्तं स्त्रिया" इति। ईकारान्तं सावित्री देवकीत्यादि। अत्र घोषवदादिनियमो नास्ति। तथा च कारिका—

पुंसां युग्माक्षराणि स्युर्विपरीतानि योषिताम्।
पक्षो घोषवदित्यादिरेवकारादनादृतः ॥

घोषवदादिपक्षः स्त्रीणां नास्तीत्यर्थः। शर्मान्तादिनियमस्त्वत्राप्यस्त्येव। तेषां वर्णानां स्त्रियः कन्यकास्तासामपि तथा शर्मवर्माद्यन्तमित्यर्थः। तस्य च स्त्रीत्वेऽपि"मन"इति नान्तलक्षणस्य ङीपः प्रतिषेधाद्गार्गीशर्मेत्यादि पुंवत्प्रयोगः। "डाबुभाभ्या" मिति वा डाबन्तत्वे त्वाबन्तवद्गङ्गाशर्मामित्यादिरिति विशेषः। आकारान्तम्। आकारो अन्ते यस्मात्तदाकारान्तरम्। गिरिजा पुलोमजेत्यादि। मनुः—

स्त्रीणां च सुखमक्रूरं विस्पष्टार्थं मनोहरम्।
मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत् ॥

सुखं सुखोच्चार्यम्, यशोदेत्यादि। अक्रूरं हिंसाद्यर्थरहितम् कुलघ्नीत्यादि। विस्पष्टार्थं अव्याख्येयम् इन्दिरेत्यादि। इदमुदाहरणद्वयं व्यतिरेके। मनोहरम् कमलेत्यादि। मङ्गल्यम् सुभद्रेत्यादि। दीर्घवर्णान्तम् सुमित्रेत्यादि। आशिर्वादाभिधानवत् सौभाग्यवतीत्यादि। तद्धितप्रत्ययान्तम् च स्त्रियै नाम कुर्यादिति। यथा जयन्ती बाडेयी भाल्लुकी। यथा बालाकथा च। मासनामस्वपि—

कृष्णानन्ताच्युता चक्रिणी वैकुण्ठा जनार्दना।
उपेन्द्री यज्ञपुरुषा वासुदेवी हरिणी तथा ॥
योगेशी पुण्डरीकाक्षा,—इति।

एतद्व्यतिरिक्तनामान्यपि सन्ति संस्कारनृसिंहे—

श्रीः पद्मा कमला लक्ष्मीः सीता सत्या च रुक्मिणी।
माधवी चेन्दिरा देवी तुलसी जाम्बवती तथा ॥

पद्धतिरत्ने प्रकारान्तरेणाह—

मार्गशीर्षे च वाग्देवी ततः पद्मावती भवेत् ।
श्रीदेवी चापि सावित्री भूमिः कल्याणकी तथा ॥
सत्यभामा पुण्यवती इन्द्राणीन्दुमती तथा ।
चन्द्रामृता च लक्ष्मीश्च मासनामानि च स्त्रियः ॥

ज्योतिर्निबन्धे—

कन्यां नदीपर्वतपादपादिनाम्नीं तथा पुण्यदिवौकसाञ्च ।
तथाऽचलान्तां महिपक्षनाम्नीं प्राज्ञो न कुर्वीत हिताय नित्यम् ॥

अत्रायं दाक्षिणात्यशिष्टाचारः। तण्डुलान् कांस्यपात्रे प्रसार्य तदुपरि सुवर्णशलाकया कुलदेवताभक्त इत्यादि नामचतुष्टयं लेख्यम्। ततो "नामदेवताभ्यो नम" इति सम्पूज्य "अमुकनाम्ना त्वममुकोऽसी"ति स्वदक्षिणस्थमातुरुत्सङ्गस्थशिशोर्दक्षिणकर्णे कथयित्वा "मनोजूति"-रितिमन्त्रपाठः। ततो विप्रै"र्नाम सुप्रतिष्ठितमस्त्वि"त्युक्ते "ऽमुकनाम्ना अमुकनामायं भवतोऽभिवादयते। ते चा"युष्मान्भवतु" इति वदेयुः। अथात्र कर्तृनिर्णयः। विष्णुपुराणे—

ततस्तु नाम कुर्वीत पितैव दशमेऽहनि ॥ इति।

पितैवेत्येवकारः पितृपितामहादिसमवधाने पितृनियमार्थः। असमवधाने तु पितामहादिरपि कुर्यात्। तथा च शङ्खः "पिता नाम कुर्यादन्योऽपि वा कुलवृद्ध" इति। पिता मातुरप्युपलक्षणम्। तथा च बौधायनः—"दशम्यां द्वादश्यां वा मातापितरौ स्नात्वा शुच्यगारं कृत्वा पुत्रस्य नामधेयमस्य विधीयत" इति।

अथास्य स्पष्टप्रयोगः। तत्र पूर्वाह्णे पित्रादिः कृताह्निकः प्राणानायम्य देशकालौ सङ्कीर्त्य "अस्य कुमारस्य बैजिकगार्भिकैनोनिबर्हणायुरभिवृद्धिद्वारा परमेश्वरप्रीतये नामकरणाख्यं संस्कारमहं करिष्ये। तदङ्गतया विहितं स्वस्तिवाचनं मातृकापूजनं वसोर्द्धारापूजनं नान्दीश्राद्धं चाहं करिष्ये। निर्विघ्नेन परिसमाप्त्यर्थं गणपतिपूजनं च करिष्ये"। सर्वं सम्पाद्य

"नामकरणाङ्गत्वेन विहितं ब्राह्मणत्रयभोजनं सम्प्रदास्ये" इति सङ्कल्प्य अनुच्छिष्टपाकेन त्रीनधिकान्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा प्रशस्तपात्रे तण्डुलान् प्रसार्य तदुपरि आदौ गणपतिस्मरणप्रतिपादकं लेख्यम्। ततो "लक्ष्मीनृसिंहभक्त" इत्यादि स्वकुलदेवतानाम लेख्यम्। ततो मासनाम "वैकुण्ठभक्त"इत्यादि लेख्यम्। ततोऽवहकडाचक्रानुसारेण जन्मनक्षत्रपादप्रयुक्ताद्याक्षरम् जन्मनाम "भैरव"इत्यादि लेख्यम। ततः पूर्वोक्तलक्षणं व्यावहारिकनाम "हरदत्तशर्मा"इत्यादि लेख्यम्। "नाम-देवताभ्य"इति सम्पूज्य, मातुरुत्सङ्गस्थशिशोर्दक्षिणकर्णे "कुलदेवता-नाम्ना लक्ष्मीनृसिंहभक्तोऽसि" इति कथनीयम्। मासनाम्ना "वैकुण्ठो ऽसि"। नक्षत्रनाम्ना "भैरवोऽसि"। व्यावहारिकनाम्ना "हरद-त्तशर्माऽसि"। इति नामचतुष्टयं कथनीयम्। 'मनो' जूतिर्जुषतामाज्यं स्य बृहस्पतिर्यज्ञमिमन्तनोत्वरिष्टं यज्ञꣳसमिमन्दधातु॥ विश्वे देवास इह मादयन्तामो३म्प्रतिष्ठ"इति मन्त्रान्ते "नाम सुप्रतिष्ठितमस्तु" इतिवक्तव्यम्। उत्थितो बद्धाञ्जलिः कर्ता "कुलदेवतानाम्ना नृसिंहभ-क्तनामायं भवतोऽभिवादयते"इति वदेत्। ते चा"युष्मान् भवतु ल-क्ष्मीनृसिंहभक्ता३"इति वदेयुः। अनेनैव प्रकारेण मासनामनक्षत्रनामव्या-वहारिकनामभिरन्योन्यमभिवादनप्रत्याभिवादनं कार्यमिति। यस्य यथागतं नामचतुष्टयं अभिवादनप्रत्याभिवादनादिष्वेवम्। ततः कर्ता विप्रान्नत्वा "कृतैतन्नामकरणाङ्गतया विहितदशसंख्याकान्ब्राह्मणान्भोजयि-ष्ये"। दक्षिणां दत्वा आशिषो गृहीत्वा, कुमार्या अपि नामकरणं कार्यम्। विषमाक्षरं तन्नाम।

इति श्रीरामकृष्णविरचिते गृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ नामकरणम्॥

अथ दोलारोहः। बृहस्पतिः—

दोलारोहस्तु कर्त्तव्यो दशमे द्वादशेऽहनि।
षोडशे दिवसे वापि द्वाविंशे दिवसेऽपि वा॥

प्रेङ्खो दोलिका कचित्खट्वेत्यपि पाठः । भविष्यपुराणे--

अभीष्टे पुण्यदिवसे चन्द्रताराबलान्विते ।
मृदुध्रुवक्षिप्रभेषु माता वा कुलयोषितः ॥
योगशायिहरिं स्मृत्वा प्राक्शीर्षं विन्यसेच्छिशुम् ॥

मृगचित्रा रेवती अनुराधा मृदूनि । रोहिणी उत्तरात्रयं ध्रुवम् । हस्ताश्विन्यौ पुष्यं अभिजित् क्षिप्राणि । ज्योतिर्निबन्धेऽपि—

करत्रये वैष्णवरेवतीषु दितिद्वये चाश्विनकध्रुवेषु ।
कुर्याच्छिशूनां नृपतेश्च तद्वदान्दोलनं वै सुखिनो भवन्ति ॥
आन्दोलाशयने पुंसो द्वादशो दिवसः शुभः ।
त्रयोदशस्तु कन्याया न नक्षत्रविचारणा ॥
अन्यस्मिन्दिवसे चेत्स्यात्तिर्यगास्ये प्रशस्यते ॥

अथ दोलाचक्रम् । वीरमित्रोदये—

सूर्यभाच्चन्द्रभं यावत्पञ्च पञ्च चतुर्दिशम् ।
मध्ये तु सप्त देयानि दोलिकाचक्र उत्तमे ॥
पूर्वभागे च नैरुज्यं दक्षिणे मरणं ध्रुवम् ।
शेषेषु सप्त धिष्ण्येषु बालकस्य भवेदिति ॥

स्त्रीशूद्रयोरप्येतद्भवति दृष्टार्थत्वात् । दोलारोहस्तु नामकरणदिने तदुक्तमुहूर्ते वा कुलदेवतां सम्पूज्य अलङ्कृतं शिशुं हरिद्रादिचर्चिते पालके मात्राद्याः सौभाग्ययुक्ताः स्त्रियो योगशायिनं हरिं स्मरन्त्यो गीतवाद्यादिसमकालं प्राक्शिरसं दक्षिणाशिरसं वा न्यसेयुः । अन्यदपि यथाचारं कार्यम् । इति पालकारोहः ।

अथ दुग्धपानं श्रीधरीये--

एकत्रिंशे वासरे वा द्वितीये जन्मर्क्षे वा शुद्धलग्नेऽनुकूले ।
शङ्खे क्षीरं सन्निदध्याच्छिशूनां वक्त्रे धात्रीपूज्यपूजां विधाय ॥

द्वितीयजन्मर्क्षे वेत्यन्वयः । शङ्ख इति तृतीयार्थे सप्तमी । नृसिंहोऽपि-

एकत्रिंशद्दिने चैव पयः शङ्खेन पाययेत् ।
अन्नप्राशननक्षत्रदिवसोदयराशिषु ॥

नाक्षत्रे मासि सम्पूर्णे जातर्क्षे तु विशेषतः ।
मासान्ते दुग्धपानं स्यात्पश्चात्काले सुशोभने ॥
उत्तरात्रयहस्तौ च त्वाष्ट्रवैष्णववासवाः ।
पौष्णाश्विनीमघास्वातीवरुणादितिजीवभम् ॥
रौहिण्यैन्दवमैत्राश्च दुग्धपाने शिशोः शुभाः ।
षष्ठीरिक्ताष्टमीदर्शा वर्ज्या विष्टिस्थिराणि च ॥
वर्ज्यास्त्वशुभयोगाश्च कृष्णे चान्त्यत्रिभागकः ।
अधोमुखानि वर्ज्यानि मीनाजालिगृहाणि च ॥
जीवशुक्रेन्दुसौम्यानां वारवर्गोदयेक्षणाः ।
शुभानां राशयः श्रेष्ठा विशिष्टाः शुभकर्मणि ॥
आयारिभ्रातृगाः पापाः विशेषेण शिशोः शुभाः ।
पूर्वाह्णे वापि मध्याह्ने कुर्याद्रात्रिं च वर्जयेत् ॥
योगनीराहुरुद्रादि मुखं चैव विवर्जयेत ॥

योगिनीलक्षणम् —

शतमखेन्दुहुताशनरक्षसां यमजलेशसमीरणशूलिनाम् ।
दिशि दिशि क्रमशः परिवर्तते तिथिषु च प्रथमादिषु योगिनी ॥

अथ राहुलक्षणम्--

गुरुभान्वोर्वसेत्प्राच्यामिन्दौ शुक्रे च दाक्षिणे ।
कालराहू कुजे प्रत्यगुत्तरे बुधमन्दयोः ॥

अथ रुद्रलक्षणम्--

हरिसोमवह्निराक्षसयमवरुणानिलहरालयेष्वेवम् ।
उदयादि भ्रमति सदा घटिकारुद्रो महाप्रबलः ॥ इति ।

इति दुग्धपानम् ।

अथाचारप्राप्तजलपूजा ।

कवीज्यास्तचैत्राधिमासे न पौषे जलं पूजयेत्सूतिका मासपूर्त्तौ ।
बुधेन्द्वीज्यवारेऽतिरिक्ते तिथौ हि श्रुतीज्यादितीन्द्वर्कनैर्ऋत्यमैत्रैः ॥

मुहूर्त्तमालायामपि—

सूतिकयापः पूज्याः करिहरिमित्रादितीज्यमूलेन्दौ ।

गुरुबुधचन्द्रेऽह्नि विना मध्वाषिपौषद्वितीयमासास्तम् ॥

अथ शिशोस्ताम्बूलभक्षणम् । ज्योतिर्निबन्धे–

सार्द्धे मासद्वये दद्यात्ताम्बूलं प्रथमं शिशोः ।
कर्पूरादिकसंमिश्रं विलासाय हिताय च ॥

मूलादितिद्रविणतिष्यकरोत्तरासु
पौष्णाश्विविष्णुरजनीकरशक्रभेषु ॥
वारेषु जीवशशिसूर्यसितेन्दुजानां
ताम्बूलभक्षणविधिः कथितः शिशूनाम् ॥

अथ निष्क्रमणम् "चतुर्थे मासि निष्क्रमणिका सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिति" इति सूत्रम् । कुमारस्य जननाच्चतुर्थे मासि निष्क्रमणिका गृहाद्बहिर्नयनं कर्त्तव्यम् । ज्योतिर्निबन्धे बृहस्पतिः—

उपनिष्क्रमणं नाम गृहात्प्रथमनिर्गमः ।
अकृतायां क्रियायां स्यादायुःश्रीनाशनं शिशोः ॥
कृते सम्पद्विवृद्धिः स्यादायुर्वर्धनमेव च ॥

तत्र भविष्यत्पुराणे–

द्वादशेऽहनि राजेन्द्र ! शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ॥

वीरमित्रोदये–

चतुर्थे मासि कर्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ॥

मुहूर्त्तसङ्ग्रहे–

अन्नप्राशनकाले वा कुर्यान्निष्क्रमणक्रियाम् ॥

अन्नप्राशनकालः षष्ठो मासः । तथा चाश्वलायनः–

चतुर्थे मासि कार्यं स्यादुपनिष्क्रमणं शिशोः ।
षष्ठे वा देवतास्थानमियादादाय तं शिशुम् ॥

शौनकोऽपि–

मासे चतुर्थे षष्ठे वा शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।
विदधीतास्य पित्रादिर्हितैषी यश्च रक्षकः ॥

मासश्चात्र सावनः । तथा च यमः—

उपनिष्क्रमणं कुर्याच्चतुर्थे मासि सावने ॥

बृहस्पतिः—

यात्रोक्तसमये मासि तृतीये द्वादशेऽह्नि वा ।

राजमार्तण्डः—

मासे तृतीये शशिवृद्धिपक्षे क्षपाकरे गोचरशोभनस्थे ।

उत्पाचिपापग्रहवर्जिते भे निष्काशनं सौख्यकरं शिशूनाम् ॥

अथ पक्षनिर्णयः । मुहूर्त्तसङ्ग्रहे—

पूर्वपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णे चान्त्यत्रिकं विना ॥

अथ तिथयः—

रिक्ताषष्ठ्यष्टमीदर्शद्वादशीश्च विवर्जिताः ॥

अथ वाराः । बृहस्पतिः—

जीवभार्गवसौम्यानां शिशुनिष्क्रमणक्रिया ।

दिवसे शस्यते नित्यमायुर्वृद्धिधनप्रदा ॥

अथ नक्षत्राणि । तत्र स एव—

अश्विनी रेवती हस्तधनिष्ठा रोहिणी तथा ।

श्रवणं पुष्यसंयुक्तं मृगेणोत्तरफल्गुनी ॥

अनुराधोत्तराषाढा तथा चैव पुनर्वसुः ।

इमानि भानि शस्तानि शिशुनिष्क्रमणे विधौ ॥

ज्योतिर्निबन्धे—

वर्ज्यास्त्वशुभयोगाः स्युर्विष्टिश्च शकुनादि च ।

वृषालिमेषवर्ज्याः स्युस्तथैवाधोमुखानि च ॥

केन्द्रत्रिकोणगाः सौम्याः पापाः षष्ठत्रिलाभगाः ।

उपनिष्क्रमणे शस्ताः शिशोरायुःप्रवर्द्धनाः ॥

निष्क्रमणस्वरूपमाहाश्वलायनः—

नयेदाकल्पकैः सम्यग्देवतायतनं गृहात् ।

अभ्यर्च्य देवतामूर्तिं पञ्चघोषपुरःसरम् ॥

आकल्पकैः भूषणैः । पञ्चघोषः पञ्चविधं वाद्यम् ।

भोजयित्वा द्विजान्गेहे स्वस्तिवाचनमाचरेत् ।
शाकुन्ते प्रजपेत्सूक्ते शिशोर्निष्क्रमणे पिता ॥

वीरमित्रोदये—

चतुर्थे मासि कर्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।
दिगीशानां दिशां तत्र तथा चन्द्रार्कयोर्द्विजः ॥
पूजनं वासुदेवस्य गगनस्य च कारयेत् ।
ततस्त्वलङ्कृता धात्री बालमादाय पूजितम् ॥
बहिर्निष्कासयेद्गेहाच्छङ्खपुण्याहनिस्वनैः ॥

तदनन्तरकर्तव्यतामाह तत्रैव—

द्विजांश्चादर्शपूर्वाणि मङ्गलानि पुरा नयेत् ।
दर्पणः कलशः कन्यास्तथा सुमनसोऽक्षताः ॥
दीपमाला ध्वजं लाजाः संप्रोक्तं चाष्टमङ्गलम् ॥

सुमनसः पुष्पाणि—

विवाहे निष्क्रमे काम्ये वृद्धौ पूर्ते समागमे ।
उत्सवेषु च यात्रायां प्रशस्तं चाष्टमङ्गलम् ॥

अत्र विशेषमाह शौनकः—

निर्गमय्य गृहादेनं नीत्वा वा देवतालयम् ।
गन्धमाल्यादिभिस्तत्र पूजयित्वा च देवताम् ॥
प्रणमय्य च तं बालं ततो देवालयस्थितः ।
विद्वद्भिर्ब्राह्मणैराशीर्वादाद्यैरभिनन्दितम् ।
परिगृह्य ततः स्थानान्निष्क्रमय्य ततः शिशुम् ॥
मातुलादेः समासन्नबन्धोः प्रापय्य मन्दिरम् ।
तत्रोपहारदानाद्यैराशीर्भिश्चाभिलालितम् ॥
कुमारं परिगृह्यैनं प्रापयेत्स्वगृहं ततः ॥ इति ।

विशेषान्तरमाह बृहस्पतिः—

चतुरस्रे शुचौ देशे गोमयेनोपलेपिते ।

धान्यपुञ्जे समासीनं बालं बालामथापि वा ॥
अर्चयेद्गन्धपुष्पाद्यैस्तस्मिन्मूर्ध्नि ललाटके ।
अस्य रक्षां ततः कृत्वा मृतसञ्जीवनं जपेत् ॥
तत्रार्चयेद्गणेशानं भूतेशानं तथैव च ।
भक्ष्यैर्विचित्रैः सफलैः शिशुनाभ्यर्चयेद्बुधः ॥ इति ।

मृतसञ्जीवनश्च मन्त्र "त्र्यम्बकं यजामहे" इत्यादिराद्यन्तयोः । इदं निष्क्रमणं कन्याया अपि भवति । अथात्र कर्तृनिर्णयः । तत्र शौनकः—

मासे चतुर्थे षष्ठे वा शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।
विदधीतास्य पित्रादिर्हितैषी यश्च रक्षकः ॥

आदिशब्दात्पितामहादीनां ग्रहणम् । कल्पतरुस्तत्र नान्दीश्राद्धं नेच्छति,

सूर्येन्द्वोः कर्मणी ये च तयोः श्राद्धं न विद्यते ।

इति च्छन्दोगपरिशिष्टात् । तच्छन्दोगाना विषयम् ।

अथास्य स्पष्टप्रयोगः । पत्नीकुमारसहितः कृतमङ्गलस्नान आचम्य प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वा "अस्य कुमारस्य गृहान्निष्क्रमणमहं करिष्ये । तदङ्गतया विहितं मातृपूजनपूर्वकं नान्दीश्राद्धं चाहं करिष्ये" । मातृपूजाभ्युदयिकं विधाय अलङ्कृतं शिशुं मातुरङ्के कृत्वा ततः कुलदेवतां गणपतिं च स्मृत्वा वेदघोषवादित्रादिसहितं गृहाद्बहिरानीय पिता कुमारं सूर्यमुदीक्षयेत् । तत्र मन्त्रः—"ॐ तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतꣳ शृणुयाम शरदः शतं प्रब्रवाम शरदः शतमदीनाः स्याम शरदः शतं भूयश्च शरदः शतात्" । तदनन्तरं देवालयं नीत्वा प्रदक्षिणं कारयित्वा देवालये प्रविश्य गन्धमाल्यादिभिस्तां देवतां पूजयेत् । तत्रस्थेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो बहुविधा आशिषो गृहीत्वा मातुलादेः समासन्नबन्धोः मन्दिरं गत्वा तत्रोपहारादिकं गृहीत्वा स्वगृहं प्रविशेत् । तदनन्तरं शुचौ देशे चतुरस्रे गोमयेनोपलेपितधान्यराशौ बालकं उपवेश्य तन्मूर्ध्नि ललाटे गन्धाद्यैरर्चयित्वा मृतसञ्जीवनं मन्त्रं जपेत् । अत्र गणपतिं सदाशिवं

भक्ष्यैर्नानाविधैः सम्पूजयेत् । अस्मिन्नेव मासे शुभदिने रात्रौ कुमारस्य चन्द्रदर्शनं कारयेत् ।

चन्द्रार्कयोर्दिगीशानां दिशां च वरुणस्य च ।
निक्षेपार्थमिमं दद्मि ते त्वां रक्षन्तु सर्वदा ॥
प्रमत्तं वा प्रसुप्तं वा दिवारात्रमथापि वा ।
रक्षन्तु सततं सर्वे देवाः शक्रपुरोगमाः ॥

एवं शिशुरक्षणार्थं देवान्प्रार्थयेत् । तूष्णीं तस्मिन्नहनि वा इति गङ्गाधरः ।

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ प्रथमकाण्डे सप्तदशी कण्डिका ।

अथ भूम्युपवेशनम् । विष्णुधर्मोत्तरे परशुरामं प्रति आह पुष्करः—

पञ्चमे च तथा मासि भूमौ तमुपवेशयेत् ।
तत्र सर्वे ग्रहाः शस्ता भौमो राम ! विशेषतः ॥
तिथिश्च वर्जयेद्रिक्तां शस्तानि शृणु भानि मे ।
उत्तरात्रितये सौम्ये पुष्यर्क्षे शक्रदेवतम् ॥
प्राजापत्यं च हस्तं च शस्तमाश्विनमित्रभम् ।

अथेतिकर्तव्यता । तत्रैव—

वराहं पूजयेद्देवं पृथिवीं च तथा द्विज ! ।
पूजनं पूर्ववत्कृत्वा गुरुदेवद्विजन्मनाम् ॥
भूभागमुपलिप्याथ कृत्वा तत्र तु मण्डलम् ।
शङ्खपुण्याहशब्देन भूमौ तमुपवेशयेत् ॥

अत्र शङ्खशब्दः सर्ववाद्योपलक्षणार्थः । ज्योतिर्निबन्धे—

तस्मिन्काले स्थापयेत्तत्पुरस्ताद्वस्त्रं शस्त्रं पुस्तकं लेखनीयम् ।
स्वर्णं रौप्यं यच्च गृह्णाति बालस्तैराजीवैस्तस्य वृत्तिः प्रदिष्टा ॥

अथ प्रयोगः–प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वा "अस्य कुमारस्य आयुरारोग्याभिवृद्ध्यर्थं भूम्युपवेशनमहं करिष्ये । तदङ्गतया विहितं

गणपतिपूजनस्वस्तिपुण्याहवाचनं करिष्ये" । सर्वं पूर्ववद्विधाय । वराहपृथिवीगुरुदेवद्विजान् नाममन्त्रेण पूजयित्वा भूभागमुपलिप्य तत्र मण्डलं कृत्वा तत्र शङ्खतूर्यादिमाङ्गलिकध्वनौ क्रियमाणे शिशुमुपवेशयेत् । तत्र मन्त्रः—

रक्षैनं वसुधे! देवि! सदा सर्वगतं शुभे!।
आयुःप्रमाणं निखिलं निक्षिपस्व हरिप्रिये!॥
अचिरादायुषस्त्वस्य ये केचित्परिपन्थिनः।
जीवतो रोग्यवित्तेषु निर्दहस्वाचिरेण तान्॥
धरण्यशेषभूतानां मातस्त्वमसि कामधुक्!।
अजरा चाप्रमेया च सर्वभूतनमस्कृता॥
चराचराणां भूतानां प्रतिष्ठानाऽव्यया ह्यसि।

ततो ब्राह्मणान् पूजयित्वा शिशोर्वाचयित्वा नीराजनाद्युत्सवं कुर्यात् । एतस्मिन्नेव काले वस्त्रशस्त्रपुस्तकलेखनीस्वर्णरौप्यान्नानां तदग्रे स्थापितानां मध्ये यद्वस्तु गृह्णाति बालस्तस्य सैव वृत्तिः । तद्वृत्त्योपजीविका ।

इति संस्कारगणपतौ भूम्युपवेशनम् ।

अथ प्रथमादिमासेषु दन्तोत्पत्तिफलम् । ज्योतिर्निबन्धे—

दन्तैर्युतश्चेत्प्रथमेऽर्भकः स स्वयं विनश्येदनुजं द्वितीये ।
हन्ति तृतीये भगिनीं चतुर्थे स्वमातरं बाणमितेऽग्रजातम् ॥
षष्ठादिमासेषु शुभं फलं स्यात्स्वकं यदा जन्म भवेत्तु दन्तैः ।
यस्योर्ध्वपङ्क्तौ प्रथमं रदाः स्युः स्वमातरं स्वं च निहन्ति तातम् ॥

अथास्य शान्तिः—

गजपृष्ठगतं बालं नौस्थं वा स्थापयेद्द्विजम् ।
तदभावे तु धर्मज्ञ! काञ्चने तु वरासने ॥
सर्वौषधैः सर्वगन्धैर्बीजैः पुष्पैः फलैस्तथा ।
पञ्चगव्येन रत्नैश्च मृत्तिकाभिश्च भार्गव! ॥
स्थालीपाकेन धातारं पूजयेत्तदनन्तरम्।
सप्ताहं चात्र कर्तव्यं तथा ब्राह्मणभोजनम् ॥

अष्टमेऽहनि विप्राणां तथा देया च दक्षिणा ।
काञ्चनं रजतं गाश्च भुवं वासनमेव च ॥

अथ कटिसूत्रबन्धनम्—

कटिसूत्रं मृदुक्षिप्रध्रुवेन्द्विन्द्रैः शुभेऽहनि ।
बध्वा च पञ्चमे मासि शिशोर्भूम्युपवेशने ॥

अथकर्णवेधः । तत्र याज्ञिकाः पठन्ति—

"अथ कर्णवेधो वर्षे तृतीये पञ्चमे वा पुष्येन्दुचित्राहरिरेवतीषु पूर्वाह्णे कुमारस्य मधुरं दत्वा प्रत्यङ्मुखायोपविष्टाय दक्षिणं कर्णमभिमन्त्रयते भद्रं कर्णेभिरिति वक्ष्यन्तीवेदिति चाथ भिन्द्यात्ततो ब्राह्मणभोजन"मिति परिशिष्टम् ।

वीरमित्रोदये बृहस्पतिः—

जन्मतो दशमे वाह्नि द्वादशे वाथ षोडशे ।
सप्तमे मासि वा कुर्याद्दशमे मासि वा पुनः ॥

तथा च गर्गः—

मासे षष्ठे सप्तमे वाप्यष्टमे द्वादशेऽह्नि वा ।
कर्णवेधं प्रशंसन्ति पुष्ट्यायुःश्रीविवृद्धये ॥

मदनरत्नेऽपि—

प्रथमे सप्तमे मासि अष्टमे दशमे तथा ।
द्वादशे च तथा कुर्यात्कर्णवेधं शुभावहम् ॥

वत्सरे अयुग्म इत्यर्थः । वीरमित्रोदये—

अर्केऽनुकूले शशिनि प्रशस्ते ताराबले चन्द्रविवृद्धिपक्षे ।
अयुग्मवर्षे शुभदं शिशूनां कर्णस्य वेधं मुनयो वदन्ति ॥

तथा च राजमार्तण्डः—

ताराचन्द्रानुकूलेऽह्नि शस्ते भास्वति वाक्पतौ ।
अयुक्संवत्सरे प्राहुः कर्णवेधविधिं बुधाः ॥

अत्राजातदन्तस्यैव कर्णवेधो मुख्यः । कारिकायाम्—

शिशोरजातदन्तस्य मातुरुत्सङ्गसर्पिणः ॥ इति ।

अथ मासादि । वीरमित्रोदये व्यासः--

कार्तिके पौषमासे वा चैत्रे वा फाल्गुनेऽपि वा ।
कर्णवेधं प्रशंसन्ति शुक्लपक्षे शुभे दिने ॥

ज्योतिर्निबन्धे--

वेध्यौ कर्णावदन्तस्य विषमेऽब्दे पिता शिशोः ।
शुक्लपक्षे शुभे वारे चैत्रपौषोर्ज्जफाल्गुने ॥

नृसिंहः--

एकादश्यष्टमीपर्वरिक्तावर्ज्याः शुभावहाः ।
श्रेष्ठाश्च तिथयः सर्वाः कृष्णे चान्त्यत्रिकं विना ॥
शकुन्यादीनि विष्टिश्च विशेषेण विवर्जयेत् ।
शुभयोगेषु सर्वेषु कर्णवेधः शुभावहः ॥
कर्णद्वयादितिक्षिप्रमृदुभैस्त्र्यायगैः शुभैः ।
गुरौ लग्नेऽथ केऽप्याहुरुत्तरासु श्रुतिव्यधः ॥

वृद्धनारदः--

वृषभे मिथुने मीने कुलीरे कन्यकासु च ।
तुलाचापे तु कुर्वीत कर्णवेधं शुभावहम् ॥
रन्ध्रारिव्ययगो नेष्टो गुरुः शेषेषु शोभनः ।
सुतरन्ध्रगतः सौम्यो नेष्टः शेषेषु शोभनः ॥
सप्ताष्टमगतः शुक्रो न शुभोऽन्यत्र शोभनः ।
चन्द्रो द्वित्रिसुतस्त्रीषु धर्मकर्मगतः शुभः ॥
त्रिषडायगताः सौम्याः शुभाः कर्णस्य वेधने ।
कर्णवेधे त्रिलाभस्थौ क्रूरौ नेष्टौ शुभाशुभौ ॥

स च रात्रौ न कार्यः । तथा च वशिष्ठः—

न कश्चिदिष्टोऽष्टमराशिसंस्थस्तिथिद्वयं वा यमसंज्ञकं च ।
न तत्र कुर्याद्दिवसे विशेषाद्रात्रौ न कुर्यात्खलु कर्णवेधम् ॥ इति ॥

अथ सूचीनिर्णयः । तत्र बृहस्पतिः—

शातकुम्भमयी सूची वेधने शोभनप्रदा ।

राजती वायसी वापि यथाविभवतः शुभा ॥

स्मृतिमहार्णवे ताम्रीत्यप्युक्तम् ।

शुक्लसूत्रसमायुक्तताम्रसूच्याथ वेधयेत् ।

अथ वर्णविशेषण सूचीव्यवस्था । तत्र वीरमित्रोदये बृहस्पतिः—

सौवर्णी राजपुत्रस्य राजती विप्रवैश्ययोः ।
शूद्रस्य चायसी सूची मध्यमाष्टाङ्गुलात्मिका ॥

मध्याङ्गुलीमध्यमपर्वमितमङ्गुलं तेन प्रमाणेनाष्टाङ्गुलेत्यर्थ इति प्राञ्चः । तन्न, अनक्षरार्थत्वात् । किन्तु मध्यमा चासावष्टाङ्गुलात्मिकेति सम्योऽर्थः । मध्यमा नातिस्वल्पा नात्यधिकेत्यर्थः । अथेतिकर्तव्यता । विष्णुधर्मोत्तरे—

शिशोरेवाथ कर्तव्यं कर्णवेधं यथा शृणु ।
पूर्वाह्णे पूजनं कुर्यात्केशवस्य हरस्य च ॥
ब्रह्मणश्चन्द्रसूर्याभ्यां दिगीशानां तथैव च ।
नासत्ययोः सरस्वत्या ब्राह्मणानां गवां तथा ॥
गुरूणां मण्डनं कृत्वा तत्र दत्वा वरासनम् ।
तथोपवेशयेत्तत्र धात्रीं शुक्लाम्बरां तथा ॥
अलङ्कृतं तदुत्सङ्गे बालं धृत्वा तु सान्त्वितम् ।
धृतस्य निश्चलं सम्यगलक्तकरसाङ्किते ॥
विध्येदेवं कृते च्छिद्रे सकृदेवात्र लाघवात् ।
प्राग्दक्षिणे कुमारस्य भिषग्वामे तु योषितः ॥
शिशोर्विवर्धनं कार्यं यावदाभरणक्षमम् ।
कर्णवेधदिने विप्राः सांवत्सरचिकित्सकौ ॥
पूज्याश्चाविधवा नार्यः सुहृदश्च तथा द्विजाः ॥ इति ।

अथ कर्णक्षालनमाह । ज्योतिर्निबन्धे—

वेधात्तृतीयनक्षत्रे क्षालयेदुष्णवारिणा ॥ इति ॥

अत्र पुरुषकर्णरन्ध्रवृद्धिविषये विशेषमाह देवलः—

कर्णरन्ध्रे रवेश्छाया न विशेदग्रजन्मनः ।

तं दृष्ट्वा विलयं यान्ति पुण्यौघाश्च पुरातनाः ॥
तस्मै श्राद्धं न दातव्यं यदि चेदासुरं भवेत् ॥

अविद्धकर्णादिनिषेधमाह शालङ्कायनः—

अविद्धकर्णैर्यद्भुक्तं लम्बकर्णैस्तथैव च ।
दग्धकर्णैस्तु यद्भुक्तं तद्वै रक्षांसि गच्छति ॥

तत्प्रमाणमाहतुः शङ्खगोभिलौ—

हनुमूलादधः कर्णौ लम्बौ तु परिकीर्त्तितौ ।
द्व्यङ्गुलौ त्र्यङ्गुलौ शस्तौ तेन शातातपोऽब्रवीत् ॥

स्त्रीशूद्रयोरप्येतद्भवति । अथास्य स्पष्टप्रयोगः । पूर्वोक्तादिने कुमारेण सह पितरौ स्नात्वाऽहतवासांसि परिधाय उपविश्य देशकालौ स्मृत्वा "अस्मिन्पुण्याहे अस्य कुमारस्य कर्णवेधमहं करिष्ये । तदङ्गत्वेन विहितं स्वस्तिपुण्याहवाचनं मातृकापूजनं नान्दीश्राद्धं चाहं करिष्ये"—सर्वं सम्पाद्य पूर्वाह्णे "केशवं हरं ब्रह्माणं चन्द्रमसं सूर्यं दिक्पालान् अश्विनीकुमारौ सरस्वतीं ब्राह्मणान् गवां" नाममन्त्रेण पूजयित्वा, ततो गुरून् वरासने उपवेश्य पूजयित्वा, ततो वरासने धात्रीं उपवेश्य तदुत्सङ्गे पूर्वाभिमुखमलङ्कृतं बालकं धृत्वा कुमारहस्ते शर्करादिमधुरं दत्वा पिता अन्यो वा दक्षिणकर्णं यथोक्तसूच्या वेधयेत् । ततो वामम् । "भद्रं कर्णेभि"रित्यनेन दक्षिणकर्णमभिमन्त्रयते ।

'वृक्ष्यन्तीवेदागनीगन्ति कर्णं प्रियꣳ सखायं परिषस्वजाना ।
योषेव शिङ्क्ते वितताधिधन्वञ्ज्या इयꣳ समने पारयन्ती ।

इति मन्त्रेण वाममभिमन्त्रयते । ततः कर्णवेधनिमित्तं यथाशक्ति ब्राह्मणभोजनम् । वेधात्तृतीयनक्षत्रे उष्णवारिणा क्षालयेत् । अथ कन्याया नासवेधः ।

कन्याया घ्राणवेधः स्यात्सद्वारे विषमेऽब्दके।
आद्ययामे सिते पक्षे मैत्रक्षिप्रोत्तराचरे ॥

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ कर्णवेधः कन्याया नासावेधः ।

(अष्टादशी कण्डिका)

प्रोष्येत्य गृहानुपतिष्ठते पूर्ववत्पुत्रं दृष्ट्वा जपत्यङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधि जायसे। आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतमित्यथास्य मूर्द्धानमवजिघ्रति प्रजापतेष्ट्वा हिङ्कारेणावजिघ्रामि सहस्रायुषासौ जीव शरदः शतमिति गवान्त्वा हिङ्कारेणेति च त्रिर्दक्षिणेऽस्य कर्णे जपत्यस्मे प्रयन्धि मघवन्नृजीषिन्निन्द्र रायो विश्ववारस्य भूरेः। अस्मे शतꣳशरदो जीवसे धा अस्मे वीराञ्छश्वत इन्द्र शिप्रिन्निति‌न्द्र ज्येष्ठानि द्रविणानि धेहि चित्तिन्दक्षस्य सुभगत्वमस्मे। पोषꣳरयीणामरिष्टिन्तनूनाꣳस्वाद्मानं वाचः सुदिनत्वमन्हामिति सव्ये स्त्रियै तु मूर्द्धानमेवावजिघ्रति तूष्णीम्॥ १८॥

प्रोष्य गृहागमनविधिः। "प्रोष्येत्य गृहानुपतिष्ठते पूर्वव"दिति सूत्रम्। साग्निकः प्रवासं कृत्वा एत्य गृहान् गृहस्थितान् भार्यापुत्रादीनुपतिष्ठते तत्समीपे स्थित्वा मन्त्र पठति। पूर्ववत् श्रौतवत्। "गृहा मा बिभीते"ति त्रिभिर्मन्त्रैरित्यर्थः। उपस्थानानन्तरम् "क्षेमाय व" इति प्रवेशनमिति भर्तृयज्ञहरिहरौ। प्रवासश्च साग्निकेन द्रव्यार्जनादिदृष्टकार्यार्थमेव केवलेन पुरुषेण कार्यः। न तु तीर्थयात्राद्यदृष्टकार्यार्थमिति प्रयोगरत्ने। "पुत्रं दृष्ट्वा जपत्यङ्गादङ्गात्सम्भवति हृदयादधिजायसे। आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतमिति" इति सूत्रम्। पुत्रं आत्मजं दृष्ट्वा विलोक्य "अङ्गादङ्गा"दिति मन्त्र पठति। मन्त्रार्थः—हे पुत्र! यतस्त्वमङ्गात्सम्भवसि उत्पत्स्यसे हृदयात्। अतोऽङ्गादपि अधिकतया जायसे। अतस्त्वं वै निश्चितं पुत्रनामा आत्मा अभिन्नरूपोऽसि। स त्वं शतं शरदो वर्षाणि जीव प्राणिहि। "अथास्य मूर्धानमवजिघ्रति प्रजापतेष्ट्वा हिङ्कारेणावजिघ्रामि सहस्रायुषासौ जीव शरदः शतमिति" इति सूत्रम्। जपोत्तरं अस्य पुत्रस्य मूर्धानं शिर अवजिघ्रति अवाचीनं जिघ्रति "प्रजापतेष्ट्वे"ति मन्त्रेण। असाविति तस्यैव

नामग्रहणम् । मन्त्रार्थः—प्रजापतेर्ब्रह्मणः हिङ्कारेण स्नेहादिकृतध्वनि-विशेषेण सामवेदावयवेन वा । त्वा त्वां अवजिघ्रामि शिरसि चुम्बामि । अतोऽवघ्राणात् हे असौ अमुकशर्मन् ! सहस्रायुषा सुबहुजीवनेन । शरदः शतमिति उक्तोऽर्थः । "गवां त्वा हिङ्कारेण च त्रिः" इति सूत्रम् । "गवान्त्वे"ति च मन्त्रेण त्रिरवजिघ्रति । सहस्रायुषेत्यादेरत्राप्यनुषङ्गः । तेन प्रजापतिस्थाने गवान्त्वेतिपदं मन्त्रे पठेदित्यर्थः । ततश्च "गवान्त्वा हिङ्कारेणावजिघ्रामि सहस्रायुषाऽमुकशर्मन् जीव शरदः शत-"मिति मन्त्रेण सकृन्मूर्धानमवघ्राय द्विस्तूष्णीमवजिघ्रति । "दक्षिणेऽस्य कर्णे जपत्यस्मे प्रयन्धि मघवन्नृजीषिन्निन्द्र रायो विश्ववारस्य भूरेः । अस्मे शतꣳशरदो जीवसे धा अस्मे वीराञ्छश्वत इन्द्र शिप्रिन्निति" इति सूत्रम् । अस्य पुत्रस्य दक्षिणकर्णे "अस्मे प्रयन्धि मघवन्नि"ति मन्त्रं जपति । मन्त्रार्थः—हे मघवन् इन्द्र ! ऋजीषिन् स्निग्धचित ! हे इन्द्र ! लोकेश ! शिप्रिन् सुखद !, लघुहस्तेति वा । अस्मे अस्मै कुमाराय रायः ऐश्वर्याणि धनानि च प्रयन्धि प्रयच्छ । विश्ववारस्य सर्ववरणीयस्य । वराणां समूहो वारं सर्वेषां वाराणां समूहः सर्ववारं तस्येति वा । भूरेर्बहुतरस्य । उभयत्र कर्मणि षष्ठी । प्रचुरसर्ववारं रायं प्रयच्छ इत्यर्थः । प्रयोजनमाह—अस्मे अस्य शतं शरदो जीवसे जीवनायेति । किञ्च अस्मे अस्मिन् वीरान् पुत्रान् शश्वतः शाश्वतान् दीर्घायुषः धाः निधेहि । अस्मे देहीत्यर्थः । "इन्द्र ज्येष्ठानि द्रविणानि धेहि चित्तिं दक्षस्य सुभगत्वमस्मे । पोषꣳरयीणामरिष्टिं तनूनाꣳस्वाद्मानं वाचः सुदिनत्वमह्नामिति सव्ये" इति सूत्रम् । सव्ये सव्ये कर्णे "इन्द्र ज्येष्ठानी"ति मन्त्रं जपति । मन्त्रार्थः—हे इन्द्र ! परमैश्वर्ययुक्त ! अस्मे अस्मिन् ज्येष्ठानि समज्ञादीनि धेहि स्थापय । चित्तिं ज्ञानं दक्षस्य प्रजापतेरिव सुभगत्वं सौभाग्यं सर्वं सुभगत्वं च धेहि । तथा रयीणा धनानां पोषं पुष्टिं तनूनां अवयवानां अरिष्टिं नीरोगत्वं वाचः वाण्याः स्वाद्मानं स्वादुत्वं माधुर्यमिति यावत् । अह्नां दिनानां सुदिनत्वं साफल्यं च धेहीति । "स्त्रियै तु मूर्द्धानमेवावजिघ्रति

तूष्णी"मिति सूत्रम् । स्त्रियाः दुहितुः पुत्रिकाया मूर्द्धानमेव तूष्णीं जिघ्रति, न त्वन्यत् । एवकारेण दर्शनजपकर्णजपयोर्निवृत्तिरिति हरिहरः । एवकारकरणं कर्णजपप्रतिषेधार्थमिति भर्तृयज्ञः ।

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ प्रथमकाण्डे अष्टादशी कण्डिका ।

अथास्य स्पष्टप्रयोगः । प्रवत्स्यन् यजमानः स्वगृहं प्रविशति, पुत्रं दृष्ट्वा जपति "अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम्" । अथास्य मूर्द्धानमवजिघ्रति । तत्र मन्त्रः—"प्रजापतेष्ट्वा हिङ्कारेणावजिघ्रामि सहस्रायुषा हरदत्तशर्मन् जीव शरदः शतम्" इति मन्त्रेण सकृत् । द्विस्तूष्णीं । "गवां त्वा हिङ्कारेणावजिघ्रामि सहस्रायुषा हरदत्तशर्मन् ! जीव शरदः शतम्" इति मन्त्रेण सकृत् द्विस्तूष्णीं मूर्द्धानमवजिघ्रति । अथ दक्षिणे कर्णे जपति "अस्मे प्रयन्धि मघवन्नृजीषिन्निन्द्र रायो विश्ववारस्य भूरेः । अस्मे शतꣳशरदो जीवसे धा अस्मे वीराञ्छश्वत इन्द्र शिप्रिन्" । अथ सव्यकर्णे जपति । "इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि चित्तिं दक्षस्य सुभगत्वमस्मे । पोषꣳरयीणामरिष्टिन्तनूनाꣳ स्वाद्मानं वाचः सुदिनत्वमह्नाम्" । अथ कन्यापत्यस्य तु मूर्द्धानमेवावजिघ्रति तूष्णीम् । इति संस्कारगणपतौ प्रोष्येत्यकृत्यम् ।

(एकोनविंशतिकण्डिका)

षष्ठे मासेऽन्नप्राशनꣳस्थालीपाकꣳश्रपयित्वाज्यभागाविष्ट्वाज्याहुती जुहोति देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति । सा नो मन्द्रेषमूर्जन्दुहाना धेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैतु स्वाहेति वाजो नो अद्येति च द्वितीयाꣳस्थालीपाकस्य जुहोति प्राणेनान्नमशीय स्वाहाऽपानेन गन्धानशीय स्वाहा चक्षुषा रूपाण्यशीय

स्वाहा श्रोत्रेण यशोऽशीय स्वाहेति प्राशनान्ते सर्वा-न्नसान्सर्वमन्नमेकतोदूधृत्याथैनं प्राशयेत्तूष्णीᳪं हन्तेति वा हन्तकारं मनुष्या इति श्रुतेर्भारद्वाज्या माᳪंसेन-वाक्प्रसारिकामस्य कपिञ्जलमाᳪंसेनान्नाद्यकामस्य मत्स्यै-र्जवनकामस्य कृकषाया आयुष्कामस्याट्या ब्रह्मव-र्चसकामस्य सर्वैः सर्वकामस्यान्नपर्याय वा ततो ब्राह्म-णभोजनमन्नपर्याय वा ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ १९ ॥

अथान्नप्राशनम् । "षष्ठे मासेऽन्नप्राशन"मिति सूत्रम् । जन्मतः षष्ठे मासे कुमारस्यान्नप्राशनाख्यं कर्म कुर्यात् । तथा च नारदः—

तन्मतो मासि षष्ठे स्यात्सौरेणोत्तममन्नदम् ।
तदभावेऽष्टमे मासे नवमे दशमेऽपि वा ॥
द्वादशे वाऽपि कुर्वीत प्रथमान्नाशनं परम् ।
संवत्सरे वा सम्पूर्णे केचिदिच्छन्ति पण्डिताः ॥

नवमे इति कन्याभिप्रायेण । बृहस्पतिरपि—

पञ्चाशद्दिवसात्रिघ्नात्पश्चात्रिहतषष्ठ्यहात् ।
अर्वागेवोत्तमा भुक्तिमास्यन्येऽप्येवमूचिरे ॥

त्रिघ्नात्रिगुणात् सार्धशत१५०दिवसादिति यावत् । त्रिहतष-ष्ठ्यहात् त्रिगुणितषष्ठिदिनात् । १८० साशीतिशततमादिवसादिति या-वत् । अथ स्त्रीणामन्नप्राशनकालः । तत्र वशिष्ठः—

युग्मेषु मासेषु च सत्सु पुंसां संवत्सरे वा नियतं शिशूनाम् ।
अयुग्ममासेषु च कन्यकानां नवान्नसंप्राशनमिष्टमेतत् ॥

श्रीपतिः—

षष्ठे मासे प्राशनं दारकाणामन्यस्मिँस्तत्कन्यकानां विधेयम् ॥

अन्यस्मिन्नयुग्मे विषमे । तदेतत्स्पष्टमाह नारदः—

षष्ठे मास्यष्टमे वाऽथ पुंसां स्त्रीणान्तु पञ्चमे ।
सप्तमे मासि वा कार्यं नवान्नप्राशनं शुभम् ॥

मासश्चात्र सौरः सावनो वा । वीरमित्रोदये—

जन्मतो मासि षष्ठे स्यात्सौरेणोत्तममन्नदम् ॥ इति ।

अथात्र पक्षनिर्णयः । नारदः—

पक्षयोरुभयोरुक्तं कृष्णे चान्त्यत्रिकं विना ॥

अथ तिथयः । लघुनारदः—

द्वितीया च तृतीया च पञ्चमी सप्तमी तथा ।
त्रयोदशी च दशमी प्राशने तिथयः शुभाः ॥

वीरमित्रोदये—

पञ्चपर्वसु रिक्तायां नन्दायामाद्यभोजनम् ।
बलमायुर्यशो हन्ति सप्तम्यां चेति के चन ॥

अथ वाराः । तत्र नारदः—

बुधशुक्रगुरूणान्तु वारा बालाशने शुभाः ।
चन्द्रवारं प्रशंसन्ति कृष्णे चान्त्यत्रिकं विना ॥

वीरमित्रोदये—

अर्काङ्गारकमन्दानां वाराश्चापि शुभप्रदाः ।
यदा वाराधिपस्तिष्ठेत्स्वोच्चमित्रगृहे तदा ॥

वशिष्ठः—

जीवसौम्यसितानान्तु द्रेःकाणा दिवसांशकाः ।
बालान्नप्राशने शस्ता न चन्द्रार्कार्किजासृजाम् ॥

असृग्भौमः । अत्र सोमवारानिन्दाक्षीणचन्द्रविषया । अत्र च जन्मनक्षत्रमपि शुभमित्याह नारदः—

पदबन्धनचौलान्नप्राशने चोपनायने ।
शुभदं जन्मनक्षत्रमशुभं त्वन्यकर्मणि ॥

नृसिंहस्तु निषेधति—

जन्मर्क्षे च दिने श्रेष्ठे निशायां नैव भोजयेत् ।
उभयोः शुभदं प्रोक्तं कर्माधानर्क्षयोरपि ॥

जन्मर्क्षादीनां फलमाह स एव—

जन्मर्क्षे श्रीक्षयं विन्द्यात्कर्मर्क्षे चापि सौख्यकृत् ।

आधानर्क्षे च बालानां भोजनं रोगनाशनम् ॥

विधिरत्नेऽपि—

अन्नप्राशनकार्ये तु जन्मभं मृत्युदं भवेत् ।
शुभं कर्मर्क्षमाधाने विवाहे चान्नभोजनम् ॥

जन्ममासादीनां स्वरूपमुक्तं सङ्ग्रहे—

जन्मभं जन्मनक्षत्रं दशमं कर्मसंज्ञिकम् ।
एकोनविंशमाधानं त्रयोविंशं विना शुभम् ॥

अथ योगविचारः। तत्र बृहस्पतिः—

न वैधृतौ व्यतीपाते विष्ट्यां गण्डातिगण्डयोः ।
मूले वज्रे न परिघे बालान्नप्राशनं हितम् ॥

अथ लग्नानि । कश्यपः—

गोऽश्विकुम्भतुलाकन्यासिंहकर्किनृयुग्मकाः ।
शुभदा राशयश्चैते न मेषझषवृश्चिकाः ॥

नृसिंहोऽपि—

मेषालिमीना वर्ज्याः स्युस्तथैवाधोमुखानि च ॥

अधोमुखानि सूर्याधिष्ठितराशयः ।

सूर्याधिष्ठितराश्युपक्रमतयाऽधस्तिर्यगूर्ध्वाननाः ।

इति सङ्ग्रहवाक्यात् । अथ ग्रहसंस्था । तत्र वशिष्ठः—

शुभाशुभेषु त्रिधनायकेन्द्रत्रिकोणगेष्वायरिपुत्रिगेषु ।
अषष्ठरिःफाष्टगते हिमांशौ बालान्नभुक्तिः शुभदा च तेषाम् ।
कुष्ठी लग्नगते सूर्ये क्षीणे चन्द्रे च भिक्षुकः ।
सत्रदः पूर्णचन्द्रे च कुजे पित्तरुजार्दितः ॥
बुधे ज्ञानी गुरौ भोगी दीर्घायुर्भाग्यवान् सिते ।
वातरोगः शनौ राहौ केतौ चान्नविवर्जितः ॥
सम्पूर्णेन्दूभयाष्टम्योर्मध्येन्दुः पूर्णसंज्ञितः ।
विनष्टेन्दूभयाष्टम्योर्मध्येऽसौ क्षीणसंज्ञकः ॥

महेश्वरः—

सूर्ये केन्द्रमृतिव्ययात्मजगते धर्मे च कुष्ठी भवे-
द्भौमे पित्तरुजान्वितोऽनिलरुजा युक्तस्तु सूर्यात्मजे ।
क्षीणे शीतकरे तु भैक्ष्यभुगिति प्रोक्तं च रिक्ते तिथौ
सौम्ये ज्ञानयुतो विधौ मखकरः पूर्णे तु सत्रप्रदः ॥
गुरौ चिरायुर्भृगुजेऽथ भोगी कोणस्त्रिकोणाद्यससप्तसंस्थः।
बन्धुस्थितश्चान्नहरोऽथ षष्ठो मृत्युस्थितो मृत्युकरः शशाङ्कः ॥

कोणः शनिः । राजमार्तण्डः—

लाभत्रिषष्ठभवनोपगतास्त्वसौम्याः सौम्यग्रहा नवमपञ्चमकण्टकस्थाः ।
लग्नेषु दैत्यसचिवज्ञबृहस्पतीनामन्नोपभोगकरणैर्विविधोपभोक्ता ॥

अर्णवेऽपि—

दशमस्थान्ग्रहान्सर्वान्वर्जयेन्मतिमान्नरः ।
अन्नप्राशनकार्येषु मृत्युक्लेशभयावहान् ॥
बुधशुक्रेनजीवाः स्युर्व्ययलग्नायकेन्द्रगाः ।
शुभांशे शीतगौ भोक्तुर्दद्युरायुः श्रियं शुभम् ॥

इनः सूर्यः । "स्थालीपाकꣳश्रपयित्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वा-ऽऽहुतीर्जुहोति" इति सूत्रम् । स्थालीपाकं चरुं यथाविधि श्रपयित्वाऽऽज्यभागौ हुत्वा द्वे आहुती वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैर्जुहोति । "दैवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति । सा नो मन्द्रेषमूर्जन्दुहाना धेनुर्वागस्मानुसुपष्टुतैतु स्वाहेति वाजो नो अद्येति च द्वितीया" मिति सूत्रम् । द्वे आहुती जुहोतीत्युक्तम् । तत्र "दैवीं वाचमजनयन्त" इतिमन्त्रेणैकामाहुतिं जुहोति । ततश्च "दैवीं वाच"मिति "वाजो नो अद्ये"ति च द्वाभ्यामृग्भ्यां द्वितीयामाहुतिं जुहोतीत्यर्थः । मन्त्रार्थः- दैवीं देवसम्बन्धिनीं वाचं देवाः प्राणादिवायवः अजनयन्त उत्पादितवन्तः । ततस्तां दैवीं वाचं विश्वरूपाः नानारूपाः ऋषिमुनिब्राह्मणादयः पशवः संसरणत्वाद्वदन्ति । "पशुरेव स देवाना"मिति श्रुतेः । सा नोऽस्मान् उपैतु सन्निहिताऽस्तु । किम्भूता मन्द्रा हर्षकरी । इषं रसं

ऊर्जं अन्नादि च दुहाना सुष्टुता शोभनैर्मन्त्रैस्तुता। तत्र दृष्टान्तः— वत्सान्धेनुरिवेति। "स्थालीपाकस्य जुहोति प्राणेनान्नमशीय स्वाहाऽपानेन गन्धानशीय स्वाहा चक्षुषा रूपाण्यशीय स्वाहा श्रोत्रेण यशोऽशीय स्वाहेति" इति सूत्रम्। स्थालीपाकस्येत्यवयवलक्षणा षष्ठी। स्थालीपाकस्य चरोः "प्राणेनान्नमशीय स्वाहे"ति प्रतिमन्त्रं चतुर्भिर्मन्त्रैश्चतस्र आहुतीर्जुहोति। ततः स्विष्टकृदादि प्राशनान्तम्। मन्त्रार्थः— प्राणेन वायुना अन्नं अशीय अहं प्राप्नुयां लभेयम्। अपानेन वायुना गन्धान् परिमलान् लभेयम्। एवमग्रेऽपि योज्यम्। "प्राशनान्ते सर्वान्रसान्सर्वमन्नमेकतोद्धृत्याथैन प्राशयेत्तूष्णींहन्तेति वा हन्तकारं मनुष्या इति श्रुते"रिति सूत्रम्। प्राशनान्ते कर्मणि सर्वान् रसान् मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायादीन् सर्वमन्न भक्ष्यं भोज्यं लेह्यं चोष्यं पेयं चैकतः एकस्मिन्सुवर्णादिपात्रे उद्धृत्य अथैनं कुमारं तस्मादन्नाद्गृहीत्वा तूष्णीं प्राशयेत। "हन्ते"ति वा मन्त्रेण प्राशयेत्। तथा चोक्तम्—

भक्ष्यं भोज्यं तथा पेयं लेह्यं चोष्यं तथैव च।
इति पञ्चविधं हृद्यं पथ्यं भुञ्जीत भूपतिः॥
सौवर्णे राजते पात्रे रीतियन्त्रविधारिते।
भोजयेन्मण्डलेशादीन्यथायोग्यप्रदेशतः॥

अथ भक्ष्यपदार्थमाह। भक्ष्यशब्देन पक्वान्नम्। तत्करणप्रकारमाह—

गोधूमाः क्षालिताः शुभ्राः शोषिता रविरश्मिभिः।
घरट्टैश्चूर्णिताः श्लक्ष्णाश्चालन्या वितुषीकृताः॥
गोधूमचूर्णकं श्लक्ष्णं किञ्चिद्घृतविमिश्रितम्।
लवणेन च संयुक्तं क्षीरनीरेण पिण्डितम्॥
सुमत्यां काष्ठपात्र्यां वा करस्फालैर्विमर्दयेत्।
मर्दितं चिक्कणीभूतं गोलकान्परिकल्पयेत्॥
स्नेहाभ्यक्तैः करतलैः शालिचूर्णैर्विरूक्षितान्।
प्रसारयेद्गोलकांस्तान्करसञ्चारवर्त्तनैः॥
विस्तृता मण्डकाः श्लक्ष्णाः सितपट्टसमप्रभाः।

प्रसन्नाग्निक्षिपेत्तज्ज्ञस्तप्तखर्परमस्तके ॥
पक्कांश्चापनयेच्छीघ्रं यावत्कार्ष्ण्यं न जायते ।
चतस्रश्च चतस्रश्च घट्टिता मण्डका वराः ॥
इति मण्डकाः ।
गोलान्प्रसारितान्पाणावङ्गारेषु विनिक्षिपेत् ।
अङ्गारपोलिकाः शस्ताः किञ्चित्कृष्णत्वमागताः ॥
गोलकान् पिष्टकालिप्तान्पेषण्या तान्प्रसारयेत् ।
सुतप्ततावानिक्षिप्तानीषत्पक्कान्विवर्तयेत् ।
खर्परेऽपि पचेदेवं पोलिकानामयं क्रमः ॥
इति पोलिका ।
तैलपूर्णकटाहे तु सुतप्ते सोहलां पचेत् ।
उत्तानपाकसंसिद्धाः कठिनाः सोहला मताः ॥
सोहारीति प्रसिद्धा ।
तनुप्रसारितान्गोलान् ताप्यां स्नेहेन पाचितान् ।
दुग्धाक्तान्घृतपक्कांश्च सितया च विमिश्रितान् ॥
एलामरिचचूर्णेन युक्तान्कासारसंज्ञितान् ॥
इति कासारम् ।
गोलकेन समावेष्ट्य तैलेनौदुम्बरान्पचेत् ।
उत्क्वाथ्य द्विदलान्पिष्ट्वा चणकप्रकृतीञ्छुभान् ॥
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्ताञ्छर्करापरिमिश्रितान् ।
मरिचैलादिचूर्णेन युक्तान्गोलकवेष्टितान् ॥
किञ्चित्प्रसारिते तैले पूरिका विपचेच्छुभाः ।
एवं ताप्यां पचेदन्याः पूरिकाश्च विचक्षणाः ॥
हरिमन्थस्य विदलं हिङ्गुजीरकमिश्रितम् ।
लवणेन च संयुक्तमार्द्रकेन समन्वितम् ।
वेष्टयित्वा गोलकेन वेष्टिकाः खर्परे पचेत् ॥
इति वेढई ।
विदलं चणकस्यैव पूर्वसम्भारसंस्कृतम् ।

ताभ्यां तैलविलिप्तायां घोसकान्विपचेद्बुधः ॥

इति घोसकः।

माषस्य राजमाषस्य वट्टाणस्य च घोसकान्।
अनेनैव प्रकारेण विपचेत्पाकतत्त्ववित् ॥
वट्टाणकस्य विदलमथ वा चणकस्य च।
चूर्णितं वारिणा सार्धं सर्पिषा परिभावितम् ॥
सैन्धवेन च संयुक्तं कण्डिन्या परिघट्टितम्।
निष्पावचूर्णसंयुक्तं पेषण्यां च प्रसारितम् ॥
कटाहे तैलसम्पूर्णे कटकर्णान्प्रपाचयेत्।
यावद्बुद्बुदसङ्काशा भवन्ति कनकत्विषः ॥
माषस्य विदलान्क्लिन्नान्निस्तुषान्हस्तलोडनैः।
ततः सम्पेष्य पेषण्यां सम्भारेण विमिश्रितान् ॥
स्थाल्यां विमृद्य बहुशः स्थापयेत्तदहस्ततः।
अम्लीभूतं माषपिष्टं विटिकासु विनिक्षिपेत् ॥
वस्त्रगर्भाभिरन्याभिः पिधाय परिपाचयेत्।
अवतार्याथ मरिचं चूर्णितं विकिरेदनु ॥
घृताक्तं हिङ्गुसार्पिर्भ्यां जीरकेण च धूपयेत्।
सुशीता धवलाः श्लक्ष्णा एता इन्दुरिका वराः ॥
तस्यैव माषपिष्टस्य गोलकान्विस्तृतान्घनान्।
पञ्चभिः सप्तभिर्वापि च्छिद्रैश्च परिशोभितान् ॥
तावत्तैलं पचेद्यावल्लौहित्यं तेषु जायते।
घारिकासंज्ञया ख्याता भक्ष्येषु सुमनोहराः ॥

इति घारिका।

निश्छिद्रा घारिकाः पक्का मथिते शर्करायुते।
एलामरिचसंयुक्ते निक्षिप्ता वटकाभिधाः ॥
त एव वटकाः क्षिप्ताः काञ्जिके काञ्जिकाभिधाः।
यत्र यत्र द्रवद्रव्ये तन्नाम्ना वटकास्तु ते ॥

आरनालेन सान्द्रेण दध्ना सुमथितेन च ।
सैन्धवार्द्रकधान्याकजीरकं च विमिश्रयेत् ॥
मरिचानि द्विधा कृत्वा क्षिपेत्तत्र तु पाकवित् ।
दर्व्या विघट्टयन्सर्वं पचेद्यावद्घटी भवेत् ।
उत्तार्य वटकान्क्षिप्त्वा विकिरेन्मारिचं रजः ॥
हिङ्गुना धूपयेत्सम्यग्वटकास्तेमनाभिधाः ।
दुग्धमुत्क्वाथ्य तन्मध्ये तक्रमम्लं विनिक्षिपेत् ।
हित्वा तोयं घनीभूतं वस्त्रबद्धं पृथक्कृतम् ॥
शालितण्डुलपिष्टेन मिश्रितं परिपेषितम् ।
नानाकारैः सुघटितं सर्पिषा परिपाचितम् ॥
पक्वशर्करया सिक्तमेलाचूर्णेन वासितम् ।
क्षीरप्रकारनामेदं भक्ष्यं मृष्टं मनोहरम् ॥

इति भक्ष्याणि । अथ भोज्यान्याह—

रक्तशालिर्महाशालिर्गन्धशालिः कलिङ्गकः ।
सुगन्धो गन्धशाली स्यात्कालिङ्गस्थः कलिङ्गकः ॥
शूकशून्यो मुण्डशालिः स्थूलशालिस्तदाकृतिः ।
सौक्ष्म्यात्तु सूक्ष्मशालिः स्याद्द्विमासः षाष्ठिकः स्मृतः ॥
एताञ्छालीन्पृथक् सर्वान्मुसलैर्वितुषीकृतान् ।
निक्षिप्य तण्डुलान्पट्टे विसृजेत्कणकांस्ततः ॥
पाषाणमृत्तिकाशालीतृणपर्णतुषं तथा ।
यत्नाद्विकृष्यापनयेद्दासीभिस्तण्डुलस्थितान् ॥
अखण्डाञ्छोधितानेव क्षालितान्बहुशस्तथा ।
तण्डुलान् कुन्दसंकाशांस्तोयान्तर्धारितांश्चिरम् ॥
स्थाल्यां ताम्रकृतायां वा मृज्जातायामथापि वा ।
तण्डुलात्त्रिगुणं तोयं निक्षिपेच्च पिधापयेत् ॥
वाससा शशिशुभ्रेण धौतेन च घनेन च ।
चुल्यां निधाय निर्धूमे वह्नौ तत्क्वाथयेज्जलम् ॥

सुतप्ते बुद्बुदोपेते रवबाष्पसमन्विते ।
तण्डुलानावपेत्स्थाल्यां दर्व्या च परिघट्टयेत् ॥
सिक्थं विमृद्य वीक्षेत वारं वारं विचक्षणः ।
मृदुभूते च तत्सिक्थे किञ्चिद्वा कणगर्भिते ॥
तक्रं दुग्धं घृतं वापि निक्षिप्योत्तारयेत्ततः ।
स्थाल्यास्ये पीठकं दत्वा मण्डं संस्रावयेद्गुणैः ॥
ईषदुद्धरितं मण्डमूष्मणा परिशोषयेत् ।
एवं भक्तं सुपक्वं यद्राजयोग्यं तदुत्तमम् ॥

इत्योदनम् ।

राजमुद्गास्तथा पीता निष्पावाश्चणका अपि ।
कृष्णाढक्यस्तथा माषा मसूरा राजमाषकाः ॥
सूपकर्मणि सप्तैते नियोज्याः सूपकारकैः ।
दलिताऽदलिताश्चैते पचनीया यथारुचि ॥
चणका राजमाषाश्च मसूरा माषमुद्गकाः ।
घरट्टैर्दलिताः कार्याः पाकार्थं हि विचक्षणैः ॥
किञ्चिद्भ्रष्टास्तथाढक्यो यन्त्रावर्त्ते द्विधाकृताः ।
विदलाश्च कृताः सम्यक्शूर्पकैर्वितुषीकृताः ॥
स्थाल्यां शीतोदकं क्षिप्त्वा विदलैः सममानतः ।
आतपे विदलान्पश्चाच्चुल्यामारोपयेत्ततः ॥
मृद्वग्निपच्यमाने हि हिङ्गुतोयं विनिक्षिपेत् ।
वर्णार्थं रजनीचूर्णमीषत्तत्र नियोजयेत् ॥
मुहुर्मुहुः क्षिपेत्तोयं यावत्पाकस्य चूर्णता ।
सुश्लक्ष्णं सैन्धवं कृत्वा विंशत्यंशेन निक्षिपेत् ॥
वर्णतः स्वादुता गन्धो मार्दवाल्लाघवादपि ।
एवं विदलपाकस्य सम्यक्सिद्धिरुदाहृता ॥
निष्पावा मेचकाढक्यो हिङ्गुना परिवार्जिताः ।
अभिन्नाः पूर्ववत्पाक्या हरिद्राचूर्णकं विना ॥

मसूरमाषपाकेषु हिङ्गुतोयं विनिक्षिपेत् ।
इतरः पूर्वत्कार्यः पाकः पाकविचक्षणैः ॥
प्रक्षालितान्वरान्मुद्गान्समताङ्ग(?)विनिक्षिपेत् ।
चुल्ल्यां मृद्वग्निना पाकः कर्तव्यः सूपकारकैः ॥
पच्यमानेषु मुद्गेषु हिङ्गुवारि विनिक्षिपेत् ।
आर्द्रकस्य च खण्डानि सूक्ष्माणि च विनिक्षिपेत् ॥
वार्ताकं पाटितं तैलं मृष्टं तत्र विनिक्षिपेत् ।
तैलभृष्टा मृदूभूता क्षिपेद्वा बिसचक्रिकाः ॥
बीजकानि प्रियालस्य क्षिप्त्वा दर्व्या विवर्त्तयेत् ।
पुनः पुनः क्षिपेत्तोयं स्तोकं स्तोकं विचक्षणः ॥

इति भोज्यानि ।

अथ पेयवस्तून्याह—

गव्यं वा माहिषं वापि क्षीरं नीरविवर्जितम् ।
पचेत्स्थाल्यां मृदौ वह्नौ दर्वीघट्टनसंयुतम् ॥
अर्धावशेषं कुर्वीत त्रिभागेनावशेषितम् ।
षड्भागशेषितं वापि कुर्यादष्टावशेषकम् ॥
अर्द्धावशिष्टं येन स्यात्त्रिभागं लेह्यकं भवेत् ।
षड्भागं पिण्डतामेति शर्करा स्यादथाष्टमे ॥
अर्धावशेषिते दुग्धे तक्रमीषद्विनिक्षिपेत् ।
नवस्थाल्यां न्यसेत्तत्तु निवाते स्थापयेच्च तम् ॥
शर्करामिश्रितं वापि फलैर्वापि विमिश्रयेत् ।
यामषट्कोषितं क्षीरमम्लतां घनतां भजेत् ॥
दधीति नाम प्राप्नोति पथ्यं मृष्टं मनोहरम् ॥

इति दधि ।

हीनकाले तथा पथ्यं चिरकालेऽम्लता बहु ॥
मन्थानेन मथित्वा तन्नवनीतमथोद्धरेत् ।
निर्मलं मथितं प्रोक्तं उदश्वित्या जलार्धकम् ॥

पादान्तक्रमुकोद्दिष्टं धूपितं हिङ्गुजीरकैः।
आर्द्रकेन समायुक्तमेलासैन्धवचूर्णितम् ॥
मथितं शर्करायुक्तमेलाचूर्णविमिश्रितम्।
कर्पूरधूपितं नाम्ना मज्जिकेत्यभिधीयते ॥

मज्जि इति कर्णाटकाः।

निष्पीड्य दधि वस्त्रेण स्रावयेत्तद्द्रुतं जलम्।
शर्करैलासमायुक्ता सूदैः शिखरिणी मता ॥

शिखरिणी दधिजा।

स्रावितं यद्घृतं तोयं जीरकार्द्रकसैन्धवैः।
संयुक्तं हिङ्गुधूपेन धूपितं मस्तु कीर्त्तितम् ॥
नवनीतं नवं धौतं नीरलेशविवर्जितम्।
तापयेदग्निना सम्यङ्मृदुना घृतभाण्डके ॥
पाके सम्पूर्णतां याते क्षिपेद्गोधूमबीजकम्।
क्षिपेत्ताम्बूलपत्रं च पश्चादुत्तारयेद्घृतम् ॥
तण्डुलक्षालनं तोयं चिञ्चाम्लेन विमिश्रितम्।
ईषत्तक्रेण संयुक्तं सितया सह योजितम् ॥
एलाचूर्णसमायुक्तमार्द्रकस्य रसेन च।
धूपितं हिङ्गुना सम्यग्व्यञ्जनं परिकीर्तितम् ॥
सौवीरं निर्मलं साम्लं लवणेन च संयुतम्।
हिङ्गुना जीरकेणापि धूपितं धूपकाञ्जिकम् ॥
शङ्कुद्वयं समास्थाप्य बध्नीयादुज्ज्वलाम्बरम्।
प्रसार्य षष्टिभिः किञ्चित्क्षीरमम्लेन भेदितः ॥
सितया च समायुक्तमेलाचूर्णविमिश्रितम्।
क्षिपेत्प्रसारिते वस्त्रे स्रावयेत्प्रेषयेत्समम् ॥
पुनः पुनः क्षिपेत्तत्र यावन्निर्मलतां व्रजेत्।
पक्वचिञ्चाफलं भृष्टं वर्णार्थं तत्र निक्षिपेत् ॥
यस्य यस्य फलस्यापि रसेन परिमिश्रितम्।

तत्तन्नाम समाख्यातं पानकं पेयमुत्तमम् ॥

इति सर्वं पेयसंज्ञकम् । अथ लेह्यमुच्यते—

श्यामाकं कङ्गु नीवारं गन्धशालिषु तण्डुलैः ।
कृसरास्थितसेवाकैर्दिवसैर्लघुविस्तृतैः ॥
चिरप्रसूतमहिषीपयसा पायसं पचेत् ।
पायसं लेहने योग्यं स्वादुगन्धमनोहरम् ॥
पक्वान्नं पायसं मध्ये शर्कराघृतमिश्रितम् ॥

इति लेह्यम् । अथ चोष्यमुच्यते । चोष्यशब्देन शाकादिकं ग्राह्यम् यथा—

फलशाकं पत्रशाकं कन्दशाकं च मूलकम् ।
पुष्पशाकं शिम्बिशाकं पक्वापक्वविभेदतः ॥
लवणं मरिचं शुण्ठी जीरकं च विचूर्णितम् ।
कल्पयेद्विविधैः शाकैः सर्वसम्भारकोविदः ॥
वटकान्पर्पटान्हृद्यानङ्गारैः परिभर्जयेत् ।
आम्राम्रातकजम्बूश्च बीजपूराग्निमन्थकैः ॥
भल्लातागस्त्यकार्पासद्राक्षाभृङ्गकसल्लकैः ।
पुनर्नवाऽमरी तीक्ष्णी अतसी सुरसाद्वयम् ॥
मरुकं तालपर्णी च भिण्डुकी मुण्डिका तथा ।
ब्राह्मी चैवाम्रपत्रा च कौकिलाक्षी कुसुम्भकम् ॥
अञ्जनं पद्मकोशश्च शेढकं च तथापरम् ।
सङ्गृह्य पल्लवानेषां मल्लिकाम्लेन मिश्रयेत् ॥
जम्बीराम्लेन दध्ना वा लवणेन च संयुतान् ।
श्रीफलं केतकं चिञ्चा मेषशृङ्गीसुगन्धिजम् ॥
कुटजं मरिचं पन्थवा विषमुष्टिकशिम्बिजम् ।
एलारामठनीवारमेथिकापर्पटं तथा ॥
अगस्त्यनन्दनं राजा मातुलिङ्गिकपाटलिः ।
कटं मटं कर्कटं च करीरं टेन्दुकं तथा ॥

वेत्रकारीफलं चैव लवणाम्भसि निक्षिपेत् ।
चूतमाम्रातकं धात्री कुगीरी कर्कटा तथा ॥
कूष्माण्डं त्रपुसं द्राक्षा कर्कटा बृहतीद्वयम् ।
कोशातकी बीजपूर निष्पावं करमर्दकम् ॥
जम्बीरनिम्बवार्ताकं कर्मरं लवणाम्भसि ।
अथ वा राजिकाचूर्णे सतैले लवणान्विते ॥
प्रक्षाल्य वृन्तसहितं फलं चूतादिकं न्यसेत् ।
कारवेल्लं सपनसं कदलीफलमेव च ॥
सतैले राजिकाचूर्णे निक्षिपेल्लवणोषिते ।
वंशाङ्कुरं लघुं चक्रीं शतावर्यस्तथैव च ॥
पातालं टेटुकानां च प्ररोहान्क्षालितान्मृदून् ।
सलिले लवणोपेते तैले चापि सराजिके ॥
लवणेन समायुक्ते प्रक्षिपेदङ्कुरानिमान् ।
मार्गिणीमार्द्रकं पेण्डुं करोरं वनमार्गिणीम् ॥
कर्पूरमार्गिणीमूलं तथैवाम्लहरिद्रकाम् ।
सूरणं मधु शिग्रु च तथा वण्टलकन्दकम् ॥
एतानि पूर्ववत्कृत्वा तैले वाऽपि विनिक्षिपेत् ॥

इति शाकादिकम् । एकतोद्धृत्येत्यत्र छान्दसः सन्धिः । मार्कण्डेयः—

देवतापुरतस्तस्य धात्र्युत्सङ्गगतस्य च ।
अलङ्कृतस्य दातव्यं पत्र पात्रे सकाञ्चनम् ॥
मध्वाज्यदधिसंयुक्तं प्राशयेत्पायसं तु वा ॥ इति ।

गुणफलमाह—"भारद्वाज्या मांसेन वाक्प्रसारिकामस्य कपिञ्जलमांसेनान्नाद्यकामस्य मत्स्यैर्जवनकामस्य कृकषाया आयुष्कामस्याट्या ब्रह्मवर्चसकामस्य सर्वैः सर्वकामस्ये"ति सूत्रम । भारद्वाज्या भरद्वाजपक्षिजातीयास्त्रियः। चिठीकेतिप्रसिद्धा । तस्या मांसेन वाक्प्रसार अयं कुमारो वाग्मी स्यादित्येवंकामो यस्मिन् कुमारे तस्य प्राशनं कुर्यात् । कपिञ्जलमांसेन कपिञ्जलो गौरतित्तिरिः तस्य मांसेन अन्नाद्यकामस्य ।

यद्ययं कुमार अन्नादः स्यादिति कामयेत तदा कपिञ्जलमांसेन प्राशनं कुर्यात्। एवमग्रेऽपि योज्यम्। मत्स्यैर्जवनकामस्य जवनः शीघ्रगामी स्यादिति कामयेत तदा मत्स्यानां मांसेन प्राशनं कुर्यात्। कृकषायाः गोधायाः दीर्घायुःकामस्य प्राशनम्। आट्याः आटिर्जलचरपक्षिः शरालिजातीयपक्षिस्त्रियः, तन्मांसेन ब्रह्मवर्चसकामस्य प्राशनं कुर्यात्। सर्वैः भारद्वाज्यादिसर्वैर्मांसैः क्रमेण सर्वकामस्य प्राशनं कुर्यात। मिश्रैः प्राशनमिति भर्तृयज्ञः। "अन्नपर्याय वा ततो ब्राह्मणभोजनमन्नपर्याय वा ततो ब्राह्मणभोजनम्" इति सूत्रम्। अन्नपरिपाट्या वा अन्नवत्सर्वमांसान्येकीकृत्य प्राशयेदित्यर्थः। अन्नपरिपाट्या वा क्रमेण प्राशयेन्नैकत उद्धृत्येति भर्तृयज्ञ.। अन्नपर्यायेत्यविभक्तिक छान्दसं पदम्। मांसनिषेधस्तु काशिकायाम्। मनुः—

नाकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पाद्यते क्वचित्।
न च प्राणिवधः स्वर्ग्यस्तस्मान्मांसं विवर्जयेत्॥
समुत्पत्तिं च मांसस्य वधबन्धाय देहिनाम्।
प्रसमीक्ष्य निवर्त्तेत सर्वमांसस्य वर्जनात्॥

महाभारते भीष्मोऽपि—

न हि मांसं तृणात्काष्ठादुपलाद्वापि जायते।
हत्वा जन्तून्भवेन्मांसं तस्मात्तत्परिवर्जयेत्॥
एकस्य क्षणिका तृप्तिरन्यः प्राणैर्वियुज्यते।
अहो मांसस्य दौरात्म्यं प्रत्यक्षमिह दृश्यते॥
यो हिंसकानि भूतानि हिनस्त्यात्मसुखेच्छया।
कृष्णद्वैपायनः प्राह स्थावरत्वं स गच्छति॥

तथा च काशिकायां पराशरः—

गोमेधो नरमेधश्च अक्षता गोपशुस्तथा।
देवराच्च सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत्॥

यस्तु देशविषयो निषेध इति, तदपि न। मध्यदेशादौ जिह्मलतयाऽविहितमांसोपलब्धेः। न च देशविषयः शक्यते वक्तुम्। देशभेदविष-

यस्य निरासात्। तथा च वृद्धप्रचेताः—

न युगानां न देशानां न विप्राणां द्विजोत्तमाः।
धर्मशास्त्रेषु वै भेदो दृश्यते मांसभक्षणे॥

भक्ष्यं छागादिविहितमांसम्। देवलः—

पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या धर्मतः परिकीर्त्तिताः।
गोधा कूर्मः शशोऽविश्च शल्लकश्चेति ते स्मृताः॥

धर्मत इति प्रोक्षितादौ। तथा च रामायणे—

शशकः शल्लको गोधा सेधा कूर्मश्च पञ्चमः।
पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या न भक्ष्या वानरा नराः॥

विधिना मांसभक्षणे न हि दोषः। तथा च यमः—

हविर्यत्प्रोक्षितं मन्त्रैः प्रोक्षिताभ्युक्षितं भुवि।
वेदोक्तेन प्रकारेण पितॄणां प्रक्रियासु च॥
पितृदैवतयज्ञेषु प्रोक्षितं हविरुच्यते।
विधिना वेददृष्टेन तदुक्तान्येन दुष्यति॥
सर्वेषामेव मांसानां महान्दोषस्तु भक्षणे।
निवर्तने महापुण्यमिति प्राह प्रजापतिः॥

इतिमहाभारतवाक्यम्। एतदुभयमपि जिह्वालतया भक्षणविषयम्। तथा च स्कन्दपुराणे—

यत्र यत्र निषेधो हि श्रूयते मांसभक्षणे।
जिह्वालान्प्रति स ज्ञेयो न तूक्तविधिना श्रुतम्॥

तथा च काशिकायाम्—

प्रयान्ति नरकं घोरं मांसमश्नन्ति ये नराः।
जिह्वालान्प्रति दोषोऽयं न दोषो विधिनाश्नताम्॥

बृहस्पतिरपि—

रोगार्त्तोऽभ्यर्थितो वापि मांसं नाश्नात्यलोलुपः।
फलं प्राप्नोत्ययत्नेन सोऽश्वमेधफलस्य च॥

अथ परिवेशनप्रकारमाह । धर्मप्रवृत्तौ—

अन्नं मध्ये प्रतिष्ठाप्य दक्षिणे घृतपायसम् ।
शाकादि पुरतः स्थाप्य भक्ष्यं भोज्यं च वामतः ॥
मध्वाज्यकनकोपेतं प्राशयेत्पायसं तु तम् ।
कृतप्राशमथोत्सङ्गाद्धात्री बालं समुत्सृजेत् ॥

कनकोपेतं कनकेनोपात्तमित्यर्थः । अथ स्त्रीणामन्नप्राशनम् । तत्र मनुः—

अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः ॥ इति ।

शौनकोऽपि—

इदं कर्म कुमार्याश्च सर्वं कार्यममन्त्रकम् ॥ इति ।

आश्वलायनोऽपि—

जातकृत्यादि चूडान्तं स्त्रीणां कार्यममन्त्रकम् ।
हुतकृत्यं तु पुंवत्स्यात्स्त्रीणां चूडाकृतावपि ॥

हुतकृत्यं होमः स च पुंवत्स्यात्पुरुषसंस्कार इवेत्यर्थः । शूद्राणामपि भवतीत्युक्तं ग्रन्थादौ । ततो ब्राह्मणभोजनम् । ब्राह्मणेभ्यो भोजनं देयमित्यर्थः । अन्नपर्याय वा ततो ब्राह्मणभोजनमिति पुनरुक्तिः काण्डसमाप्तिसूचनार्था ।

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ प्रथमकाण्डे एकोनविंशतिकण्डिका ।

अथास्य स्पष्टप्रयोगः । भार्याशिशुसहितः कृतमङ्गलस्नानः आचम्य प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वा "ममास्य कुमारस्य मातृगर्भमलप्राशनशुध्यर्थमन्नाद्यब्रह्मवर्चसेन्द्रियायुर्लक्षणफलसिद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा परमेश्वरप्रीत्यर्थं अन्नप्राशनाख्यं कर्माहं करिष्ये । तदङ्गतया विहितं स्वस्तिपुण्याहवाचनं मातृकापूजनं नान्दीश्राद्धं च करिष्ये"। पूर्ववत्सम्पाद्य । स्थण्डिले पञ्चभूसंस्कारपूर्वकमग्निस्थापनं विधाय, तत्र "पूर्वेण ब्रह्मणो गमनम् । अपरेण पात्रासादनम् । द्वे पवित्रे । ताम्रमयी आज्यस्थाली । ताम्रमयी चरुस्थाली ।

पालाश्यः समिधः। प्राज्ञावाघारौ। सामिद्धतमे आज्यभागौ। पूर्णपात्रं दक्षिणा। हन्तेति प्राशनम्। एतान्वैकल्पिकपदार्थानहं करिष्ये"। अथ देवताभिध्यानम्। "अत्र प्रजापतिं, इन्द्रं, अग्निं, सोमं, दैवीं वाचं, वाजं, एता आज्येन। प्राणं, अपानं, चक्षुः, श्रोत्रं, एताँश्चरुणा। शेषेणाग्निं स्विष्टकृतं, अग्निं, वायुं, सूर्यं, अग्नीवरुणौ, अग्नीवरुणौ, अग्निं, वरुणं, सवितारं, विष्णुं, विश्वान्देवान्, मरुतः, स्वर्कान्, वरुणं, प्रजापतिं, एताः पुनराज्येन। एता देवता अङ्गप्रधानार्था अस्मिन्नन्नप्राशनाख्ये कर्मण्यहं यक्ष्ये"। ततो ब्रह्मोपवेशनादि—पूर्णपात्रासादनान्ते, मधुरादिसर्वान्रसान् सर्वमन्नं मधु घृतं सुवर्णं च शस्त्राणि शास्त्राणि लेखनीं वस्त्रं रजतं स्वर्णं भाण्डानि चोपकल्पितानि। ततः पवित्रकरणाद्याज्यभागान्ते आज्येनान्वारब्धः। "दैवीं व्वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति। सा नो मन्द्रेषमूर्जन्दुहाना धेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैतु स्वाहा इदं देव्यै वाचे न मम"। पुनः "दैवींवाच०सुष्टुतैतु। व्वाजो नो अद्य प्रसुवाति दानं व्वाजो देवाँ ऋतुभिः कल्पयाति। व्वाजो हि मा सर्व्ववीरञ्जजान व्विश्वा आशा व्वाजपतिर्जयेयं स्वाहा। इदं देव्यै वाचे वाजाय च नमम"। अथ चरुमभिघार्य स्रुवेणैव "ॐ प्राणेनान्नमशीय स्वाहा। इदं प्राणाय न मम। ॐअपानेन गन्धानशीय स्वाहा। इदमपानाय न मम। ॐचक्षुषा रूपाण्यशीय स्वाहा। इदं चक्षुषे न मम। ॐ श्रोत्रेण यशोऽशीय स्वाहा। इदं श्रोत्राय न मम।" चरोरुत्तरार्धादग्नेरुत्तरार्द्धे "ॐअग्नये स्विष्टकृते स्वाहा। इदमग्नये स्विष्टकृते न मम"। ततोऽन्वारब्धो भूरादिप्रजापत्यन्ता नवाहुतयः। संस्रवप्राशनादिविमोकान्तं कृत्वा स्वर्णादिपात्रे सर्वान् रसान् सर्वमन्नं मध्वाज्यं चैकीकृत्य हस्ते गृहीतसुवर्णेन देवताग्रे मातुरुत्सङ्गस्थं शिशुं "हन्त"इति मन्त्रेण प्राशयेत्। कुमार्यास्तु तूष्णीमेव। तत उपकल्पितवस्तुसमीपे शिशुमुपवेश्य तन्मते यदेवादौ गृह्णाति तेन तस्य जीविकापरीक्षा कर्तव्या।

इतिश्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ अन्नप्राशनप्रयोगः ॥

अथाब्दपूर्त्तिकृत्यम् । तत्र नृसिंहः—

सौरेणाब्दान्तजन्मर्क्षे शिशुं संस्नाप्य शास्त्रतः ।
आबध्य हेमसूत्रन्तु राश्यादावनुकूलके ॥
नवक्षौमाम्बरादीनि यथार्हं धारयेत्तदा ।

जन्मदिनात्सौरेण मानेन योऽब्दस्तदन्ते यदा जन्मर्क्षं भवति तदा वक्ष्यमाणविधिं कुर्यादित्यर्थः । अब्दान्त इति सामान्योपादानात्प्रत्यब्दान्ते कार्यम् । तथा च गर्गः—

यस्मिन्दिने सवितरि यन्नक्षत्रदिनं भवेत् ।
प्रत्यब्दान्ते च नक्षत्रे विधिं वक्ष्ये नृणां परम् ॥
येनायुर्वर्द्धते नित्यं बलं तेजः सुखं सदा ॥ इति ।

जन्मर्क्षद्वैधे निर्णयमाह वृद्धगार्ग्यः—

एकमासे द्विजन्मर्क्षे प्रथमे जन्म चाचरेत् ।
तस्मिन्नक्षत्रखण्डे तु अन्त्यखण्डे समाचरेत् ॥
उदयव्यापि जन्मर्क्षं तस्माद्ग्राह्यन्तु जन्मनः ।
सङ्गवव्यापिखण्डर्क्षे तत्र जन्म वरं शुभम् ॥

जन्मतिथिकृत्यविधिश्च ब्रह्मपुराणे—

सर्वैश्च जन्मदिवसे स्नानं मङ्गलवारिभिः ।
गुरुदेवाग्निविप्राश्च पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥

जन्मर्क्षाद्यतिक्रमे तिथ्याद्याह नृसिंहः—

रिक्तापर्वाष्टमीश्चैव कृष्णे चान्त्यत्रिकं विना ।
शुभानां वारवर्गाश्च राशयश्च धनुर्विना ॥
श्रेष्ठा नेष्टास्तथा शेषा मकरो मध्यमो भवेत् ।
हस्तादिभूतनक्षत्राण्यजद्विड्युत्तराणि च ॥
वसुपौष्णादितीपुष्यवाजिभानि शुभानि तु ।

भूतं मूलम् । अजद्विः रोहिणीमृगशीर्षे शेषं प्रसिद्धम् ।

शकुन्यादीनि विष्टिं च वर्ज्या योगाः शुभेतराः ॥
लग्ने सर्वे शुभाः श्रेष्ठास्तथा केन्द्रत्रिकोणयोः।
चन्द्रः शुभप्रदो ज्ञेयो द्वादशाष्टमभाद्विना ॥
पापास्त्रिलाभषष्ठस्थाः शुभा वस्त्रस्य धारणे।
उच्चमित्रस्ववर्गेषु शुभः केन्द्रत्रिकोणगैः ॥
वस्त्रवाहनशस्त्रादि भूषणानि सुसम्पदः।
सद्गुणस्थे निशानाथे कुर्यात्तच्छोभने दिने ॥
नद्यादिगमने चैव तथा देवादिदर्शने।
शिशोर्लीला दिवान्यत्तु वस्त्रधारणवद्भवेत् ॥

अथेतिकर्तव्यतामाह। तत्र गर्गः—

पूर्वं जन्मदिनाद्रात्रौ कृत्वा कौतुकबन्धनम्।
कृत्वा शान्त्युदकं चैव प्राशयेच्चाभिषेचयेत् ॥
ग्रहशान्तिं समाप्यैव नक्षत्राधिपपूजनम्।
आयुष्यहोमं च कृत्वा दिगीशावर्चयेद्बुधः ॥
देवांश्च वैदिकान्विप्रान्गुरून्बन्धुसुहृज्जनान्।
प्रणम्य पूजयेद्विद्वान्गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥
नवाम्बरधरो भूत्वा युक्तस्रग्वस्त्रभूषणः।
गुरुप्रणामं कृत्वा च राजा तु महिषीसखः ॥

राजेत्युपलक्षणम्। तेनान्येनापि कर्तव्यम्।

अन्यानि पुण्यकर्माणि प्रकुर्वीत यथाविधि।
पापं कर्म न कुर्वीत यस्माच्छतगुणं भवेत् ॥

तथा च ब्रह्मपुराणे—

प्रतिसंवत्सरान्त्यर्क्षे वक्ष्ये नृणां विधिं परम्।
पूर्वाह्णे चैव जन्मर्क्षे स्नात्वा नद्यां सुरोत्तम ! ॥
मध्वाज्यदधिसंयुक्ता दूर्वा मृत्युञ्जयेन तु।
जुहुयाच्च सहस्रं वा अष्टाविंशतिमाहुतीः ॥
ततोऽपराह्णे सम्प्राप्ते कृत्वा कौतुकमङ्गलम्।

ग्रहपूजां प्रकुर्वीत प्रक्षेत्राधिपपूजनम् ॥
आयुष्यहोम कृत्वा च श्रोत्रियानथ भोजयेत् ॥
दत्वा गोभूहिरण्यादि तथा स्वर्णादिनिर्मितम् ॥
बध्वा वा कटिसूत्रं च वस्त्रं च परिधापयेत् ॥

ग्रहपूजा नवग्रहमखः । पूजनं होमस्याप्युपलक्षणम् । तथा च शौनकः—

अथ स्वजन्मनक्षत्रे स्नातः शुक्लाम्बरो नृपः ।
कृतकौतुकबन्धश्च सर्वाभरणभूषितः ॥
नक्षत्रदेवतापूजां कुर्याद्गुरुसमान्वितः ।
आचार्येणैव होतव्यो होमः सर्वत्र भूपतेः ॥
स्थण्डिलाद्याज्यभागान्तं कृत्वा सर्वं यथाक्रमम् ।
दूर्वा घृताक्ता जुहुयादष्टोत्तरशताहुतीः ॥
यद्देवताकं नक्षत्रं मन्त्रस्तद्दैवतः स्मृतः ।
ततः स्विष्टकृतं सर्वं होमशेषं समापयेत् ॥
गोभूहिरण्यवस्त्राद्यैर्ब्राह्मणान्भोजयेन्नृपः ।
तस्मिन्नहनि सर्वत्र देवतायतनानि च ॥
यद्दुःखितान्सर्ववर्णान्मोचयेन्नृपतिस्ततः ।
द्विजान्सर्वानथाभ्यर्च्य तस्मिन्नहनि कारयेत् ॥
पूजयित्वा विधानेन पूजितव्यान्स्वबान्धवान् ।
न हिंस्यात्सर्वभूतानि तदहस्तु विशेषतः ॥
सर्वं समाचरेद्राजा सुखी भवति सर्वदा ॥ इति ।

वीरमित्रोदये —

गुडदुग्धतिलान्दद्याज्जन्मग्रन्थेश्च बन्धनम् ।

जन्मग्रन्थिबन्धनं नाम वक्ष्यमाणगुग्गुलादिपञ्चद्रव्यार्थपोटलिकाया हस्ते बन्धनम् । तान्येव द्रव्याण्याह—

गुग्गुलं निम्बसिद्धार्थदूर्वागोरोचनायुतम् ।
सम्पूज्य भानुविघ्नेशौ महर्षिं प्रार्थयेदिदम् ॥

प्रार्थनामन्त्राँस्तु प्रयोगे वक्ष्यामि।

मार्कण्डेयं नरो भक्त्या पूजयेत्प्रयतस्तथा।
ततो दीर्घायुषं व्यासं रामं द्रौणिं कृपं बलिम्॥
प्रह्लादं च हनुमन्तं बिभीषणमथार्चयेत्।

रामोऽत्र परशुरामः द्रौणिरश्वत्थामा।

स्वनक्षत्रं जन्मतिथिं प्राप्य सम्पूजयेन्नरः॥
षष्ठीं च दधिभक्तेन वर्षे वर्षे पुनः पुनः।

पूजा च प्रतिमास्वक्षतपुञ्जेषु शालिग्रामे जलपूर्णकलशे वा कार्या। तथा पद्मपुराणम्—

शालग्रामशिलारूपी यत्र तिष्ठति केशवः।
तत्र देवासुरा यक्षा भुवनानि चतुर्दश॥ इति।

जन्मदिने शनिभौमवारपाते तु विशेष उक्तो दीपिकायाम्—

कृतान्तकुजयोर्वारे यस्य जन्मदिनं भवेत्।
अनृक्षयोगसंप्राप्तौ विघ्नस्तस्य पदे पदे॥
तस्य सर्वौषधीस्नानं ग्रहविप्रसुरार्चनम्।
सौरारयोर्दिने युक्ता देयाऽनृक्षे च काञ्चनम्॥

अथ जन्मतिथौ निषिद्धानि। स्कन्दपुराणे—

खण्डनं नखकेशानां मैथुनाध्वानमेव च।
आमिषं कलहं हिंसां वर्षवृद्धौ विवर्जयेत्॥

वृद्धमनुः—

मृते जन्मनि संक्रान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा।
अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा॥

अथास्य स्पष्टप्रयोगः। वर्द्धापनं प्रतिवर्षं जन्मतिथौ कार्यम्। तत्र पूर्वाह्णव्यापिनी ग्राह्या। तिलोद्वर्त्तनं कृत्वा तिलोदकेन स्नात्वा नव्यवस्त्रं परिधाय कृतनित्यक्रियो दक्षिणपाणौ गुग्गुलादिपञ्चद्रव्यगर्भां पोटलिकामाबध्य गृहान्तर उपविश्य आचम्य देशकालौ सङ्कीर्त्य "ममामुकगोत्रस्यामुकशर्मणः आयुष्याभिवृद्ध्यर्थं वर्षवृद्धिकर्म करिष्ये। निर्विघ्नार्थं

गणपतिपूजनञ्च करिष्ये" "गणानान्त्वे"तिमन्त्रेण षोडशोपचारै-र्गणपतिं पूजयित्वा प्रणम्य "ॐ गणपते! क्षमस्वे"ति विसर्जयेत् । प्रक्षालितपीठे तण्डुलपुञ्जेषु गौर्यादिमातरः पूज्याः ।

गौरी१ पद्मा२ शची३ मेधा४ सावित्री५ विजया६ जया ७ ।
देवसेना८ स्वधा९ स्वाहा१० मातरो११ लोकमातरः१२ ॥
धृतिः१३ पुष्टि१४स्तथा तुष्टि१५रात्मनः कुलदेवता ।
गणेशेनाधिका ह्येता वृद्धौ पूज्यास्तु षोडश ॥

षोडशोपचारैः पूजयेत् । ततो घृतेन वसोर्द्धारां कुर्यात् । पूजयेत् ।'ततः "ॐ गणपतये नमः १ । ॐ दुर्गायै नमः २ । ॐ कुलदेवतायै नमः ३ । ॐ गुरुभ्यो नमः ४ । ॐ देवताभ्यो नमः ५ । ॐ अग्नये नमः ६ । ॐ विप्रेभ्यो नमः ७ । ॐ मातृभ्यो नमः ८ । ॐ पितृभ्यो नमः ९ । ॐ सूर्याय नमः १० । ॐ सोमाय नमः ११ । ॐ भौमाय नमः १२ । ॐ बुधायनमः १३ । ॐ बृहस्पते नमः १४ । ॐ शुक्राय नमः १५ । ॐ शनैश्चराय नमः १६ । ॐ राहवे नमः १७ । ॐ केतुभ्यो नमः १८ । ॐ पञ्चभूतेभ्यो नमः१९ । ॐ कालाय नमः२० । ॐ युगाय नमः२१ ॐ संवत्सराय नमः २२ । ॐ मासाय नमः२३ । ॐ पक्षाय नमः २४ । ॐ अस्मज्जन्मनक्षत्राय नमः२५ । ॐ अस्मज्जन्मतिथये नमः२६ । ॐ अस्मज्जन्मराशये नमः २७ । ॐ शिखायै नमः २८ । ॐ सम्भूत्यै नमः२९ । ॐ प्रीत्यै नमः३० । सन्तत्यै नमः ३१ । ॐ अनुसूयायै नमः३२ । ॐ क्षमायै नमः३३ । ॐ विष्णवे नमः३४ । ॐ भद्रायै नमः३५ । ॐ इन्द्राय नमः३६ । ॐ अग्नये नमः३७ । ॐ यमाय नमः३८ । ॐ निर्ऋतये नमः३९ । ॐ वरुणाय नमः ४० । ॐ वायवे नमः ४१ । ॐ धनदाय नमः ४२ । ॐ ईशानाय नमः ४३ । ॐ अनन्ताय नमः ४४ । ॐ ब्रह्मणे नमः ४५ । इति प्रत्येकं षोडशोपचारैः सम्पूज्य । ततः "षष्ठिके इहागच्छ इह तिष्ठे"त्यावाह्य षोडशोपचारैः पूजयेत् । षष्ठ्या नैवेद्यं दधिभक्तम् ।

ॐ जगन्मातर्जगद्धात्रि ! जगदानन्दकारिणि ! ।
प्रसीद मम कल्याणि ! नमोऽस्तुषष्ठिदेवते ! ॥

इत्यनेन नमस्कृत्य,

रूपन्देहि यशो देहि भद्रं भगवति ! देहि मे ।
पुत्रान्देहि धनन्देहि सर्वान्कामांश्च देहि मे ॥

इत्यनेन वरं प्राथ्यं प्रणम्य विसर्जयेत् । ततश्चन्दनेनाष्टदलं कृत्वा अक्षतानादाय । "ॐ भगवन् मार्कण्डेय इहागच्छ इह तिष्ठ" इत्यावाह्य स्थापनं कृत्वा पाद्यादीन्दत्वा "मार्कण्डेयाय नमः" इति नाममन्त्रेण,

ॐ आयुःप्रद ! महाभाग ! सोमवंशसमुद्भव ! ।
महातपो ! मुनिश्रेष्ठ ! मार्कण्डेय ! नमोऽस्तु ते ॥

इति पुष्पाञ्जलिमन्त्रेण संपूज्य गन्धादीनि दत्वा वरं प्रार्थयेत् ।

मार्कण्डेयाय मुनये नमस्ते महदायुषे ।
चिरञ्जीवी यथा त्वं भो ! भविष्यामि तथा ! मुने! ॥
मार्कण्डेय ! महाभाग ! सप्तकल्पान्तजीवन ! ।
आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थमस्माकं वरदो भव ॥
नराणामायुरारोग्यैश्वर्यसौख्यसुखप्रद ! ।
सौम्यमूर्ते ! नमस्तुभ्यं भृगुवंशवराय च ॥
महातपो मुनिश्रेष्ठ ! सप्तकल्पान्तजीवन ! ।
मार्कण्डेय ! नमस्तुभ्यं दीर्घायुष्यं प्रयच्छ मे ॥
मार्कण्डेय ! महाभाग ! प्रार्थये त्वां कृताञ्जलिः ।
चिरञ्जीवी यथा त्वं भो ! भविष्येऽहं तथा मुने ! ॥

इति वरं प्राथ्यं प्रणम्य, "अश्वत्थाम्ने नमः१ । बलये नमः२ । व्यासाय नमः३ । हनुमते नमः४ । विभीषणाय नमः५ । कृपाय नमः६ । परशुरामाय नमः७ । कार्तिकेयाय नमः८ । जन्मदेवतायै नमः९ । स्थानदेवतायै नमः१० । वासुदेवाय नमः ११ । क्षेत्रपालाय नमः१२ । पृथिव्यै नमः१३ । अद्भ्यो नमः१४ । तेजसे नमः १५ । वायवे नमः१६ । आकाशाय नमः१७" । इष्टदिग्भागे संपूज्य,

प्रीयन्तां देवताः सर्वाः पूजां गृह्णन्तु तां मम ।
प्रयच्छन्त्वायुरारोग्यं यशः सौख्यं च सम्पदः ॥

अथाचार्योऽग्निस्थापनाद्याज्यभागान्तं कृत्वा, मध्वाज्यदधिदूर्वा- "त्र्यम्बकं" इति मन्त्रेणाष्टोत्तरसहस्रमष्टोत्तरशतं वा जुहुयात् । इति मृत्युञ्जयहोमः । ततो यथोक्तदेवताभ्यो यथोक्तमन्त्रैर्दूर्वान्घृताक्ताञ्जुहुयात् । ततो वह्निं सम्पूज्य स्विष्टकृद्धोमः । बलिं दद्यात । पायसान्नेन सर्वभूतेभ्यो बलिं दद्यात् । होमशेषं समापयेत् । ब्राह्मणाय तिलान्दद्यात । देयद्रव्याणि सम्पूज्य कुशयवजलान्यादाय "मदीयजन्मदिने दीर्घायुष्कामः एतान् तिलान् सोमदैवतान् यथानामगोत्राय ब्राह्मणाय दातुमहमुत्सृजे" इति दद्यात । तत"स्तण्डुलेभ्यो नमः" इति तण्डुलान्सम्पूज्य जलेन सिक्त्वा कुशयवजलान्यादाय "मदीयजन्मदिने दीर्घायुष्कामः एतान्सोपस्करान् तण्डुलान् चन्द्रदैवतान् यथानामगोत्राय ब्राह्मणाय दातुमहमुत्सृजे" दद्यात् । "घृताय नमः" इति घृत सम्पूज्य "इदं घृतं प्रजापतिदैवतं यथानामगोत्राय ब्राह्मणाय दातुमहमुत्सृजे" । ततस्तिलगुडसहितं दुग्धपानम् । तत्र मन्त्रः—

अञ्जल्यर्धमिदं क्षीरं सतिलं गुडमिश्रितम् ।
मार्कण्डेयवरं लब्ध्वा पिबाम्यायुष्यहेतवे ॥

तत आचम्य, "मार्कण्डेय ! क्षमस्वे"ति विसर्जयेत् ।

अश्वत्थामा बलिर्व्यासो हनुमांश्च बिभीषणः ।
कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः ॥
सप्तैतान्यः स्मरेन्नित्यं मार्कण्डेयमथाष्टमम् ।
जीवेद्वर्षशतं साग्रमपमृत्युविवर्जितः ॥

इति वचनादश्वत्थामादीन्मार्कण्डेयान्तानष्टौ स्मरेत् । आचार्याय गा दद्यात् । ब्राह्मणान् भोजयेत् । स्वयं भुञ्जीत ।

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ वर्द्धापनम् ।

अथ शिशुरक्षाविधानम् । विधानपारिजाते कपिलसंहितायाम्—

शिशुसंरक्षणार्थाय शिशुग्रहनिवारिणीम् ।
रक्षां सन्ध्यासु कुर्वीत निम्बसर्षपगुग्गुलैः ॥
फलीकरणसम्मिश्रैः करञ्जैरवलोकनम् ।
वचां द्वारप्रदेशेषु बालग्रहविमुक्तये ॥
वासुदेवो जगन्नाथः पूतनामञ्जनो हरिः ।
रक्षतां त्वरितो बालं मुञ्च मुञ्च कुमारकम् ॥
कृष्ण ! रक्ष शिशुं शश्वन्मधुकैटभमर्दन! ।
प्रातःसङ्गवमध्याह्नसायाह्नेषु च सन्ध्ययोः ॥
महानिशि सदा रक्ष कंसारिष्टनिषूदन ! ।
यक्षोरगपिशाचांश्च ग्रहान्मातृगणानपि ॥
बालग्रहान्विशेषेण छिन्धि छिन्धि महाभयात् ।
त्राहि त्राहि हरे ! नित्यं त्वद्रक्षारक्षितं शिशुम् ॥
इति भस्माभिमन्त्र्यैव भूषयेत्तेन भस्मना ।
शिरो ललाटाद्यङ्गेषु रक्षां कुर्याद्यथाविधि ॥
मन्त्रसंरक्षणादेव शिशुः संवर्द्धतेऽन्वहम् ।

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ कपिलसंहितोक्तशिशुरक्षाविधानम् ।

प्रथमकाण्डं समाप्तम् ॥

अथ द्वितीयं काण्डम् ।

(अथ प्रथमा कण्डिका)

सांवत्सरिकस्य चूडाकरणन्तृतीये वाऽप्रतिहते षोडशवर्षस्य केशान्तो यथामङ्गलं वा सर्वेषां ब्राह्मणान्भोजयित्वा मातरकुमारमादायाप्लाव्याहते वाससी परिधाप्याङ्क आधाय पश्चादग्नेरुपविशत्यन्वारब्ध आज्याहुतीर्हुत्वा प्राशनान्ते शीतास्वप्सूष्णा आसिञ्चत्युष्णेन वाय उदकेनेह्यदिते केशान्वपेति केशश्मश्रु इति च केशान्तेऽथात्र नवनीतपिण्डं घृतपिण्डं दध्नो वा प्रास्यति तत आदाय दक्षिणं गोदानमुन्दति सवित्रा प्रसूता दैव्या आप उन्दन्तु ते तनूम् । दीर्घायुत्वाय वर्चस इति त्रेण्या शलल्या विनीय त्रीणि कुशतरुणान्यन्तर्दधात्योषध इति शिवो नामेति लोहक्षुरमादाय निवर्तयामीति प्रवपति येनावपत्सविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् । तेन ब्रह्माणो वपतेदमस्यायुष्यं जरदष्टिर्यथासदिति सकेशानि प्रच्छिद्यानडुहे गोमयपिण्डे प्रास्यत्युत्तरतो ध्रियमाण एवं द्विरपरन्तूष्णीमितरयोश्चोन्दनाद्यथ पश्चात्त्र्यायुषमित्यथोत्तरतो येन भूरिश्चरा दिवं ज्योक्च पश्चाद्धि सूर्यम् । तेन ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय सुश्लोक्याय स्वस्तय इति त्रिः क्षुरेण शिरः प्रदक्षिणं परिहरति समुखं केशान्ते यत्क्षुरेण मज्जयता सुपेशसा वप्त्वा वा वपति केशांश्छिन्धि शिरो माऽस्यायुः प्रमोषीर्मुखमिति च केशान्ते ताभिरद्भिः शिरः समुद्य नापिताय क्षुरं प्रयच्छत्यक्षण्वन्परिवपेति यथामङ्गलं केशशेषकरणमनुगुप्तमेतं सकेशं गोमयपिण्डं निधाय गोष्ठे पल्वल उदकान्ते

वाऽऽचार्याय वरं ददाति गां केशान्ते संवत्सरं ब्रह्मचर्य-मवपनं च केशान्ते द्वादशरात्रं षड्रात्रं त्रिरात्रमन्ततः॥१॥

अथ चूडाकरणमाह । चूडाकरणमिति कर्म्मणो नामधेयम् । वशिष्ठः—

सर्वेषामेव वर्णानां चौलकर्म्मविधिः स्मृतः ।
चौलेनैवायुषो वृद्धिश्चौलेनैवायुषः क्षयः ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कारयेद्द्विजसत्तम ! ॥ इति ।

चूडाकरणकालमाह **"सांवत्सरिकस्य चूडाकरण"**मिति सूत्रम् । संवत्सरो जातो यस्य स सांवत्सरिकः । तस्य बालकस्य चूडाकरणं कर्म्म कुर्य्यादित्यर्थः । **"तृतीये वाऽप्रतिहते"** इति सूत्रम् । अथ वा तृतीये संवत्सरेऽप्रतिहतेऽपूर्णेऽसमाप्ते चूडाकरणं कुर्य्यात् । **"षोडशवर्षस्य केशान्तः"** इति सूत्रम् । केशान्त इति संस्कारनामधेयम् । षोडश वर्षाण्यतीतानि यस्य स षोडशवर्षः । तस्य पुरुषस्य केशान्ताख्यः संस्कारः स्यात् । अत्र कारिका—

केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ।
राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य त्वधिके ततः ॥

कर्म्मणस्तुल्यत्वात्केशान्तकथनमत्र भगवता कृतम् । **"यथामङ्गलं वा सर्व्वेषाम्"** इति सूत्रम् । अथवा यथामङ्गलं यथाकुलाचारं चूडाकरणं कार्य्यम् । यस्य कुले सांवत्सरिकस्य कुमारस्य कुर्व्वन्ति तस्य सांवत्सरिकस्य चूडाकरणम् । यस्य कुले तृतीयेऽब्दे कुर्वन्ति तस्य तृतीयेऽपूर्णे कार्यमिति व्यवस्था । यस्य कुले नियमो नास्ति तस्य विकल्पः । यथामङ्गलशब्देन केचित्कालान्तरं कल्पयन्ति । अत्र स्मृत्यन्तरोक्ताः काला उच्यन्ते । नारदः—

तृतीये पञ्चमेऽब्दे वा स्वकुलाचारतोऽपि वा ।
बालानां जन्मतः कार्य्यं चौलमावत्सरत्रयात् ॥

मनुः—

चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।
प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥

वाशब्दाद्द्वितीयग्रहणम् । तथा च यमः—

ततः संवत्सरेऽपूर्णे चूडाकर्म्म विधीयते ।
द्वितीये वा तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥ इति ।

अत्रापूर्ण इति पदच्छेदः । नारदः—

पञ्चमे सप्तमे वापि जन्मतो मध्यमं भवेत् ।
अधमं गर्भतः स्यात्तु नवमैकादशेऽपि वा ॥

अत्र दशमैकादशग्रहणमुपनयनकालात्ययेनातीतकालचौलैर्वाभिप्रायेण । प्रयोगपारिजाते—

आद्यब्दे कुर्वते के चित्पञ्चमेऽब्दे द्वितीयके ।
उपनीत्या सहैवेति विकल्पाः कुलधर्म्मतः ॥

बृहस्पतिः—

तृतीयेऽब्दे शिशोर्गर्भाज्जन्मतो वा विशेषतः ।
पञ्चमे सप्तमे वापि स्त्रियः पुंसोऽपि वा समम् ॥

रत्नसङ्ग्रहे—

माघादिपञ्चके चौलं हित्वा क्षीणविधुं मधुम् ।
क्रूरवारं निशां रिक्तां षष्ठीं सन्ध्याश्च जन्मभम् ॥

नारदः—

सौम्यायने नास्तगयोरसुरासुरमन्त्रिणोः ।
अपर्वरिक्तातिथिषु शुक्रेज्यज्ञेन्दुवासरे ॥

विशेषान्तरमुक्तं सारसङ्ग्रहे—

ज्येष्ठे मासे तथा मार्गे क्षौरं परिणयव्रतम् ।
ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोश्च यत्नेन परिवर्ज्जयेत् ॥
कृत्तिकास्थं रविं त्यक्त्वा ज्येष्ठे ज्येष्ठस्य कारयेत्
अधिमासेऽथ यत्क्षौरं जन्ममासेऽथ जन्मभे ॥
न भवेत्तत्र कल्याणमिति शंसन्ति सूरयः ॥

अथ पक्षनिर्णयः । वीरमित्रोदये बृहस्पतिः—

शुक्लपक्षे शुभं प्रोक्तं कृष्णपक्षे शुभेतरत् ।

अशुभोऽन्त्यस्त्रिभागः स्यात्कृष्णपक्षे त्रिधा कृतः ॥ इति ।

अथ तिथयः । पराशरः—

पञ्चमी सप्तमी चैव दशम्येकादशी तथा ।
त्रयोदशी तृतीया च चौलकर्म्मशुभावहाः ॥

वशिष्ठोऽपि—

द्वित्रिपञ्चमसप्तम्यामेकादश्यान्तथैव च ।
दशम्यां च त्रयोदश्यां कार्यं क्षौरं विजानता ॥

वीरमित्रोदये—

चूडा व्रतं तथोद्वाहं कर्णयोरपि वेधनम् ।
गळग्रहे न कुर्वीत यदीच्छेत्पुत्रजीवितम् ॥

गलग्रहतिथयः—

त्रयोदश्यादि चत्वारि सप्तम्यादि दिनत्रयम् ।
चतुर्थी चैकतः प्रोक्ता अष्टावेते गळग्रहाः ॥

गलग्रहास्तु कृष्णपक्षे न तु शुक्लपक्षे । तदुक्तं रत्नसङ्ग्रहे—

कृष्णपक्षे चतुर्थी च सप्तम्यादिदिनत्रयम् ।
त्रयोदशीचतुष्कं च अष्टावेते गळग्रहाः ॥

कृष्णपक्ष इति सर्वत्र सम्बध्यते । अथ वाराः । पराशरः—

सितेऽच्यसौम्यवारेषु चौलं पक्षद्वये हितम् ।
इन्दुवारः सिते पक्षे वाराः शेषा न शोभनाः ॥

तत्र भुजबलः—

मासं हरेत्क्षौरमिहायुषोऽर्कः शनैश्चरः पञ्च कुजस्तथाष्टौ ।
आचार्य्यभृग्विन्दुबुधाः क्रमेण दद्युर्दशैकादश सप्त पञ्च ॥

गुरुः—

सोमवारः सिते पक्षे कृष्णपक्षेऽतिगर्हितः ।
बुधवारः शुभः प्रोक्तः पापग्रहयुते बुधे ॥

ज्योतिर्निबन्धे—

पापग्रहाणां वारादौ विप्राणां तु शुभो रविः ।

क्षत्रियाणां क्षमासूनुर्विट्शूद्राणां शनिः शुभः ॥

अथ नक्षत्राणि। बृहस्पतिः--

हस्ताश्विविष्णुपौष्णाश्च श्रविष्ठादित्यपुष्यभम्।
सौम्यचित्रे नवक्षौरे उत्तमा नवतारकाः॥
त्रीण्युत्तराणि वायव्यं रोहिणी वारुणं तथा।
क्षौरे षण्मध्यमाः प्रोक्ताः शेषा द्वादश गर्हिताः॥

नारदः--

दस्रादितीज्यचन्द्रेन्द्रपूषभानि शुभान्यतः।
चौलकर्म्माणि हस्तर्क्षं त्रीणि च त्रीणि विष्णुभात्॥

श्रीपतिः--

षट्कृतिका पञ्चमघास्त्रिमैत्रो ब्रह्माष्टकोऽपश्चतुरुत्तराश्च।
क्षौरी स वर्षं चतुराननोऽपि न प्राणितीति प्रकटप्रवादः॥

बृहस्पतिः--

सपादि क्षेमभे मैत्रे साधके मेऽतिमित्रभे।
चौलकर्म्म प्रशस्तं स्याच्छोभनांशुगते विधौ॥
आद्यंशो विपदि त्याज्यः प्रत्यरे चरमोऽशकः॥
वधे त्याज्यस्तृतीयांशो शेषांशा अपि शोभनाः॥

अथावश्यके प्रकारद्वयेन परिहारमाह--

मृत्यौ स्वर्णतिलान्विपद्यपि गुडं शाकं त्रिजन्मस्वथो
दद्यात्प्रत्यरितारकासु लवणं सर्व्वा विपत्प्रत्यरिः।
मृत्युश्चादिमपर्य्यये न शुभदोऽथैषां द्वितीयेंऽशका
नादिमान्त्यतृतीयका अथ शुभाः सर्व्वे तृतीये स्मृताः॥

शाकं वृन्ताकादि। तत्रादिमपर्य्याये प्रथमावृत्तौ विपत् प्रत्यरिर्मृत्युश्च सर्वा अपि सामान्यतः षष्टिघटिकात्मिका न शुभदाः स्युः। अथ द्वितीये पर्याये द्वितीयावृत्तौ विपत्प्रत्यरिमृत्यूनामादिमान्त्यतृतीयका अंशा न शुभदाः। विपत्तारायामाद्यंशः प्रथमचरणो निषिद्धः। प्रत्यरितारायां

प्रान्त्यश्चतुर्थचरणो निषिद्धः । मृत्युतारायां तृतीयोंऽशस्तृतीयचरणो निषिद्धः । तृतीयावृत्तौ विपत् प्रत्यरिर्मृत्युश्चैते सर्वे षष्टिघटिकात्मिकाः शुभाः । चिन्तामणौ—

तारादौष्ट्येऽब्जे त्रिकोणोच्चगे वा क्षौरं सत्स्यात्सौम्यमित्रस्ववर्गे ।
सौम्येभेऽब्जेशे भवेद्दुष्टतारा शस्ता ज्ञेया क्षौरयात्रादिकृत्ये ॥

नारदः—

अष्टमे शुद्धिसंयुक्ते शुभलग्ने शुभांशके ।
न नैधने भे शीतांशौ षष्ठाष्टान्त्यविवर्ज्जिते ॥
धनत्रिकोणकेन्द्रस्थः शुभस्त्रायारिगैः परैः ।
चौलान्नप्राशने शस्ताः सौम्या रन्ध्रव्ययायगाः ॥
अष्टमस्था ग्रहाः सर्व्वे नेष्टाः शुक्रविवर्जिताः ।
शुक्रस्तु निधने क्षौरे सर्व्वसम्पत्प्रदः शिशोः ॥

अस्यापवादमाह बृहस्पतिः—

लग्नादष्टमराशीशः केन्द्रगः शुभवीक्षितः ।
सर्व्वोऽप्यष्टमगस्योक्तदोषमाशु व्यपोहति ॥
स्वांशगः स्वोच्चगो वाऽपि स्वक्षेत्रोपचयर्क्षगः ।
अष्टमस्थानदोषोऽयं विनश्यति न संशयः ॥

वृद्धनारदः—

जामित्रे भास्करे क्षौरे मृत्युः स्याद्भूमिजे तथा ।
शुक्रे सौख्यविनाशः स्यान्मन्दभाग्यं शनैश्चरे ॥

ज्योतिर्निबन्धे—

त्रिकोणकण्टके वापि सत्कर्म्मनिरते विधौ ।
गुरुर्वातिबलः प्रोक्तः क्षौरयोगः शुभावहः ॥
मीने शुक्रे च लग्नस्थे भवे भानौ चतुष्टये ।
गुरौ यातेऽथवा योगः शुभदः क्षुरकर्म्मणि ॥
यमे कर्किणि सिंहे च सहिते भृगुजे बुधे ॥
भानौ भवे व्यये वाऽपि योगे क्षौरः शुभावहः ॥

"सर्वेषा"मिति सूत्रम्। सर्वेषां वर्णानामित्यर्थः। ब्राह्मणान् भोजयित्वा माता कुमारमादायाप्लुत्याहते वाससी परिधाप्याङ्क आधाय पश्चादग्नेरुपविशति" इति सूत्रम्। आभ्युदयिकश्राद्धभोजनव्यतिरिक्तान् त्रीन् ब्राह्मणान् भोजयेत्। भर्तृयज्ञभाष्ये तु यस्य यादृशब्राह्मणभोजने मङ्गलवृद्धिः स तादृशं ब्राह्मणभोजनं कृत्वा चूडाकरणं कुर्यादिति सूत्रं योजितम्। माता कुमारमादाय माता जननी कुमारं स्वपुत्रमादाय हस्ते गृहीत्वाऽऽप्लाव्य स्नापयित्वाऽहते नवे यन्त्रमुक्ते सकृद्धौते वाससी वस्त्रे परिधाप्य परिहिते कारयित्वा अङ्क आधाय अङ्के उत्सङ्गे स्थापयित्वाऽग्नेः पश्चादुपविशति। माता चेद्यदि सगर्भा स्यात्तदा चौलं न कारयेत्। तथा च वीरमित्रोदये--

चूडाकर्म्म न कर्त्तव्यं यस्य माताऽस्ति गर्भिणी।
करोति यदि मन्दात्मा तदा गर्भस्य नाशनम्॥
पित्रोर्मृतिं वदन्त्येके चतुरब्दान्तरे स्फुटम्॥

बृहस्पतिः—

गर्भिण्यां मातरि शिशोः क्षौरकर्म्म न कारयेत्।
शताभिषेकेऽप्येवं स्यात्कालो वेदव्रतेष्वपि॥

शताभिषेको बौधायनोक्तः पौष्टिकं काण्डम्। वेदव्रतानि महानाम्न्यादीनि। अस्य निषेधस्य व्यवस्थामाह वशिष्ठः—

गर्भे मातुः कुमारस्य न कुर्य्याच्चौलकर्म्म तु।
पञ्चमासादधः कुर्य्यादत ऊर्ध्वं न कारयेत्॥

पञ्चमासाः पूर्य्यन्ते यस्मिन् दिने तत्पञ्चमासं तस्मादध ऊर्ध्वं नेत्यर्थः।

भृगुः—

पञ्चमासादधः कुर्य्यादत ऊर्ध्वं न कारयेत्॥

गर्गः—

पुत्रचूडाकृतौ माता यदि सा गर्भिणी भवेत्।
शस्त्रेण मृत्युमाप्नोति तस्मात्क्षौरं विवर्ज्जयेत्॥

अयं च निषेधः पञ्चमवर्षादर्वागेव न तूर्ध्वम् । तथा च नारदः—

सूनोर्मातरि गर्भिण्यां चूडाकर्म्म न कारयेत् ।
पञ्चाब्दात्प्रागथोर्ध्वन्तु गर्भिण्यामपि कारयेत् ॥
यदि गर्भविपत्तिः स्याच्छिशोर्वा मरणं भवेत् ।
सहोपनीत्या कुर्य्याच्चेत्तदा दोषो न विद्यते ॥ इति ।
गते तु पञ्चमे मासे गर्भादीनां मृतिर्भवेत् ॥

इति कैश्चिद्वचनमुदाहृतं तन्मूलं चिन्त्यम् । शिशुमातरि रजस्वलायामपि चौलं न कार्य्यम् । तदाह वृद्धगार्ग्यः—

विवाहव्रतचूडासु माता यदि रजस्वला ।
तस्याः शुद्धेः परं कार्य्यं माङ्गल्यं मनुरब्रवीत् ॥
विवाहे विधवा नारी जडत्वं व्रतबन्धने ।
चौले चैव शिशोर्मृत्युस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥

यदा चौलादौ लग्नान्तराभावे शान्तिं कृत्वा तदैव कार्य्यम् । कारिकानिबन्धे—

सूतकोदक्ययोः शुद्धौ गां दद्याद्धोमपूर्व्विकाम् ।
प्राप्ते कर्म्मणि शुद्धा स्यादितरस्मिन्न शुद्ध्यति ॥
अलाभे तु मुहूर्त्तस्य रजोदोषे तु संस्थिते ।
श्रियं सम्पूज्य तत्कुर्य्याद्वृत्रहत्याभयङ्करम् ॥
हैमीं माषमितां पद्मां श्रीसूक्तविधिनाऽर्च्चयेत् ।
प्रत्यृचं पायसं हुत्वाऽभिषिच्य शुभमाचरेत् ॥

अथ कुमारस्य ज्वरोत्पत्तौ न कार्य्यमित्याह । गर्गः—

ज्वरस्योत्पादनं यस्य लग्नं तस्य न कारयेत् ।
दोषनिर्गमनात्पश्चात्स्वस्थे धर्म्मं समाचरेत् ॥

लग्नमितिसर्वमङ्गलोपलक्षणम् । "अन्वारब्ध आज्याहुतीर्हुत्वा प्राशनान्ते शीतास्वप्सूष्णा आसिञ्चत्युष्णेन वाय उदकेनेह्यदिते केशान्वपेति केशश्मश्रिन्वति च केशान्ते" इति सूत्रम्। तत अन्वारब्धो ब्रह्मणा उ-

पस्पृष्ट आज्याहुतीः आघारादिस्विष्टकृदन्ताश्चतुर्दशाहुतीर्हुत्वा संस्रवप्राशनान्ते शीतासु पूर्वकल्पितासु उष्णा अप आसिञ्चति प्रक्षिपति। "उष्णेन वाय उदकेनेह्यदिते केशान्वपे"तिमन्त्रेण। केशान्ते तु "उष्णेन वाय उदकेनेह्यदिते केशश्मश्रु वपे"तिमन्त्रविशेषः। कुमारेण अन्वारम्भः कार्य्य इति भर्तृयज्ञमते विशेषः। **मन्त्रार्थः**—रविकिरणसम्बन्धादन्तर्गततया वा वायोरुष्णत्वम्। हे वायो! त्वमप्युष्णोदकेन गृहीतेन कुमारस्य शिरः प्लावनाय एहि। हे अदिते! देवमातः! केशान् लक्षीकृत्य केशदूरकरणार्थं शीतोदकमध्ये उष्णोदकं वप क्षिपेति, अनेकार्थाद्धातोः। "अथात्र नवनीतपिण्ड घृतपिण्डं दध्नो वा प्रास्यति"इति सूत्रम्। अथोष्णोदकसेकानन्तरमत्र प्रकृतोदके नवनीतपिण्ड घृतस्य पिण्डं दध्नो वा प्रास्यति प्रक्षिपति। तथा च कारिका—

नवनीतं क्षिपेद्वात्र घृतं वा दधि वा ततः॥

"तत आदाय दक्षिणं गोदानमुन्दति सवित्रा प्रसूता दैव्या आप उन्दन्तु ते तनूम्। दीर्घायुत्त्वाय वर्च्चस इति"इति सूत्रम्। ततः तस्मात् यत्र नवनीतादीनामन्यतमपिण्डप्रासनं कृतं तस्मादुदकात्किञ्चिदुदकमादाय दक्षिणं गोदानम् गत्रि पृथिव्यां दीयते निधीयते स्थाप्यते शयनकाले इति गोदानं दक्षिणकर्णसमीपवर्त्तिशिरःप्रदेशमुन्दति। उन्दी क्लेदने, क्लेदयति आर्द्रं करोति "सवित्रे"ति मन्त्रेण। मन्त्रार्थस्तु—हे कुमार! सवित्रा सूर्य्येण प्रसूता उत्पादिता आपः दैव्यः दिवि भवाः तव तनूं शरीरं चूडालक्षणमङ्गम् उन्दन्तु क्लेदयन्तु। किमर्थम् तव दीर्घायुत्वाय चिरं जीवनार्थम् वर्च्चसे प्रतापाय इति। "त्र्येण्या शलल्या विनीय त्रीणि कुशतरुणान्यन्तर्दधात्योषध इति" इति सूत्रम्। त्रिषु स्थानेषु एनी श्वेता त्र्येणी शलली सेधाशलाका तया क्लिन्नान् केशान् विनीय पृथक्कृत्य विरलान् कृत्वा त्रीणि कुशतरुणानि दर्भतृणान्यन्तर्दधाति धारयति "ओषधे त्रायस्वे"ति मन्त्रेण। "शिवो नामेति लोहक्षुरमादाय निवर्त्तयामीति प्रवपति" इति सूत्रम्। ततः कर्त्ता

"शिवो नामे"ति मन्त्रेण लोहक्षुरं ताम्रेण परिष्कृतमादाय दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा "निवर्तयामी"ति मन्त्रेण प्रवपति तं क्षुरं कुशतरुणान्तर्हितेषु संलागयति स्थापयति । तथा च रेणुः—

गृह्णीयात्तं क्षुरं ताम्रं शिवो नामेति मन्त्रतः ।
उक्त्वा निवर्त्तयामीति संलग्नं तत्र कारयेत् ॥

शिव इत्यस्यार्थः-हे क्षुर ! यस्त्वं शिवोनामाऽसि भवसि । ते तव स्वधितिर्वज्रं पिता । हे भगवन् ! तस्मै तुभ्यं नमः । मा मां मा हिंसीः मा विनाशयेति । निवर्त्तयामीत्यस्यार्थः-निवर्तयामि मुण्डयामि । भाविनि भूतोपचारात् । आयुषे अन्नाद्याय प्रजननाय गर्भोत्पत्त्यै धनस्य पुष्ट्यै सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय शोभनवीर्य्याय । "येनावपत्सविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् । तेन ब्रह्माणो वपतेदमस्यायुष्यं जरदष्टिर्यथा सदिति सकेशानि प्रच्छिद्यानडुहे गोमयपिण्डे प्रास्यत्युत्तरतो ध्रियमाणे" इति सूत्रम् । येनावपदित्यादि जरदष्टिर्यथासदित्यन्तेन मन्त्रेण केशसहितानि कुशतरुणानि प्रच्छिद्य खण्डयित्वा अग्नेरुत्तरतो भूमौ ध्रियमाणे स्थाप्यमाने आनडुहे गोमयपिण्डे गोपुरीषे तानि प्रास्यति क्षिपति । तथा च कारिकायाम्—

येनावपदिति च्छित्वा सकेशतरुणानि तु ।
प्रास्यत्युत्तरतो धीयमान औक्ष्णे तु गोमये ॥

मन्त्रार्थः-हे ब्राह्मण ! येन क्षुरेण तेजोमयेन विद्वान्सर्वज्ञः सविता सूर्य्यः सोमस्य राज्ञः वरुणस्य च शिरः अवपत राजसूयदीक्षायै अमुण्डयत् । हे ब्रह्माणो ब्राह्मणाः ! तेन क्षुरेणास्य शिशोरिदं शिरो यूयं वपत मुण्डयत । इदं शिरः अस्य कुमारस्य आयुषे हितम् आयुष्यम् आयुषो भावः तद्वा वा । यथाऽयं कुमारः जरदष्टिः सम्पूर्णायुरसत् भूयात् । जरामश्नुते व्याप्नोति जरदष्टिः जरद्भावः । "एवं द्विरपरं तूष्णीम्" इति सूत्रम । एवमेवोक्तरीत्या द्विर्द्विवारं तूष्णीम् मन्त्रं विना उन्दनादि गोमयपिण्डे निधानान्तमपरं दक्षिणे एव गोदाने कर्म्म कुर्यात् । "एकद्रव्ये कर्मावृत्तौ सकृन्मन्त्रवचनं कृतत्वा"दिति कात्यायनपरिभाषातः । अत्रैवं पदार्थाः ।

उन्दनम्। केशानां विनयनम्। दर्भतृणान्तर्धानम्। क्षुरग्रहणम्। नापिताय क्षुरदानम्। सकेशानां छेदनम्। गोमयपिण्डे प्रासनमिति। "इतरयो-श्चोन्दनादि" इति सूत्रम्। इतरयोः पश्चिमोत्तरयोर्गोदानयोरुन्दनादि छे-दनप्रभृति कर्म्म चकारात्सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीं कुर्य्यात्। तत्र पूर्वं पश्चिमगोदाने कृत्वा तत उत्तरगोदाने कार्य्यम्। "अथ पश्चात्र्यायुष-मिति" इति सूत्रम्। अथ दक्षिणगोदानस्य त्रिरुन्दनादिप्रच्छेदनानन्तरं पश्चात्पश्चिमगोदाने विशेषमाह त्र्यायुषमिति। "त्र्यायुषं जमदग्ने"-रित्यादिना मन्त्रेण सकेशानि कुशतरुणानि सकृत्प्राच्छिद्य तूष्णीं द्विः प्रच्छिद्य गोमयपिण्डे प्रास्यति। "अथोत्तरतः" इति सूत्रम्। अथान-न्तरम् उत्तरगोदाने उन्दनादि गोमयपिण्डनिधानान्ते विशेषमाह "येन भूरिश्चरा दिवं ज्योक्च पश्चाद्धि सूर्य्यम्। तेन ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय सुश्लोक्याय स्वस्तय इति" इति सूत्रम्। येन भूरिरित्यादि स्वस्तये इत्यन्तेन मन्त्रेण सकृत्सकेशाना कुशतरुणानां प्रच्छेदनम्। अन्यत्सर्वं दक्षिणगोदानवत्कार्य्यम्। मन्त्रार्थः—येन ब्रह्मणा मन्त्रेण तपसा वा चराश्चरणशीलो वायुर्ज्योक् चिरम् आकल्पमित्यर्थः। दिवं द्याम् पश्चात्तामनु सूर्य्यं तमनु विश्वञ्च। किम्भूतः भूरिः प्रचुरः। तेन ब्रह्मणा तपसा वा तन्मन्त्रितक्षुरेण तव शिरो वपामि। किमर्थम्? जीवातवे जीवनहेतवे धर्माद्यर्थम्। जीवनायायुषे। सुश्लोक्याय शोभनाय यशसे। स्वस्तये अविनाशाय। "त्रिः क्षुरेण शिरः प्रदक्षिणं परि-हरति समुखं केशान्ते" इति सूत्रम्। त्रिः त्रीन् वारान् क्षुरेण शिरः मूर्द्धानं प्रदक्षिणं यथा भवति तथा परिहरति। दक्षिणकर्णादारभ्य शिरसः समन्तात् प्रदक्षिणं दक्षिणकर्णपर्य्यन्तं क्षुरं भ्रामयतीत्यर्थः। तत्र मन्त्र-माह—"यत्क्षुरेण मज्जयता सुपेशसा वप्त्वा वाऽऽवपति केशाँश्छिन्धि शिरो मास्यायुः प्रमोषीमुखमिति च केशान्ते" इति सूत्रम्। यत्क्षु-रेणेत्यादि मास्यायुः प्रमोषीरित्यन्तं केशान्ते च मुखमिति पदं प्रक्षिपेत् मन्त्रे आवपेत्। यत्क्षुरेणेति सत्कृन्मन्त्रेण द्विः तूष्णीं शिरःपरिहरणम्।

कारिकायाम्—

क्षुरेण त्रिः परिहरेच्छिरस्तेन प्रदक्षिणम् ।
यत्क्षुरेणेति मन्त्रेण केशान्ते समुखं शिरः ॥

मन्त्रार्थः-हे क्षुर ! यत् यस्मात् क्षुरेण वप्त्वा मुण्डित्वा आवपति गोमयपिण्डे केशान् क्षिपति । किम्भूतेन एनं कुमारं मज्जयता संस्कुर्वता तथा सुपेशसा शोभयता । अतोऽस्य केशान् छिन्धि, अवखण्डय । शिरो मस्तकं मा छिन्धि मा सव्रण कुरु । अस्य मायुः प्रमोषीः मा अपहर । "ताभिरद्भिः शिरः समुद्य नापिताय क्षुरं प्रयच्छत्यक्षण्वन्परिवपेति" इति सूत्रम् । ताभिरद्भिः शीतोष्णाभिः कुमारस्य शिरः समुद्य आर्द्रं विधाय नापिताय क्षौरकर्त्रे जातिविशेषाय क्षुरं प्रयच्छति समर्पयति "अक्षण्वन्परिवपे"ति मन्त्रेण । मन्त्रार्थः-हे नापित ! अक्षण्वन् क्षतरहितं यथा स्यादेवं परिवप मुण्डय । "यथामङ्गलं केशशेषकरण"मिति सूत्रम् । क्षुरसमर्पणानन्तरं नापितेन, रेणुः—

उदङ्मुखः प्राङ्मुखस्य तस्य शीर्षं वपत्यसौ ॥ इति ।

तत्र केशानां शेषकरणं शिखस्थापनं यथामङ्गलं यस्य कुले यथा प्रसिद्धं तस्य तथैव शिखास्थापनं कार्य्यम् । तथा च रेणुकारिकायाम्—

केशशेषं ततः कुर्य्याद्यस्मिन्गोत्रे यथोचितम् ।
वशिष्ठा दक्षिणे भागे उभयत्रात्रिकश्यपाः ॥
शिखां कुर्वन्त्यङ्गिरसः शिखाभिः पञ्चभिर्युताम् ।
परितः केशपङ्क्त्या वा मुण्डाश्च भृगवो मताः ॥
कुर्वन्त्यन्ये शिखामात्रं मङ्गलार्थमिह क्वचित् ॥

तथा च लौगाक्षिः—

कम्बुजानां वशिष्ठानां दक्षिणे कारयेच्छिखाम् ।
द्विभागेऽत्रिकश्यपानां मुण्डाश्च भृगवो मताः ॥
पञ्चचूडा आङ्गिरसः एका वाजसनेयिनाम् ।
मङ्गलार्थं शिखिनोऽन्ये कुर्वन्तीह महर्षयः ॥

अत्र "कुलधर्म्मानुगता"मिति वचना"च्चूडा कार्य्या यथा-

कुल" मित्यादि स्मृत्युक्तेः शिखावपनं नास्तीति गम्यते ।

सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च ।
विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ॥

इति देवलेन तस्य नित्यधार्य्यमाणत्वस्मरणात् ,

शिखां छिन्दन्ति ये मोहाद्द्वेषादज्ञानतोऽपि वा ।
तप्तकृच्छ्रेण शुध्यन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥

इति हारीतेन शिखानाशे प्रायश्चित्ताभिधानाच्च । मोहात्प्रमादाद्, द्वेषात्स्त्र्यादिकलहे क्रोधाद्यावेशात् , अज्ञानतः शिखानित्यत्वाज्ञानात् । अत एव शिखानाशे तत्प्रतिनिधिरुक्तः काठकगृह्ये—"अथ चेत्प्रमादान्निःशिखं वपनं स्यात्तदा कौशीं शिखां ब्रह्मग्रन्थिसमन्वितां दक्षिणकर्णोपर्य्याशिखाबन्धादधस्तिष्ठेत्" इति । एतच्छूद्रातिरिक्तविषयम् "शूद्रस्यानियताः केशशेषा" इति वशिष्ठोक्तेः । "अनुगुप्तमेतᳪसकेशं गोमयपिण्डं निधाय गोष्ठे पल्वल उदकान्ते वा" इति सूत्रम् । ततो वपनोत्तरं सर्वान् केशान् गोमयपिण्डे कृत्वा गोमयपिण्डं वस्त्रादिवेष्टनेनानुगुप्तमावृतं कृत्वा गोष्ठे गवां व्रजे पल्वले अल्पोदके सरसि उदकान्ते वा यत्र कुत्रचिदुदकसमीपे वा स्थापयेत् । "आचार्य्याय वरं ददाति" इति सूत्रम् । कर्म्मकर्त्ता पित्रादिः स्वकीयाय आचार्य्याय वरमभिलषितद्रव्यं ददाति। अभिलषितद्रव्याभावे "चतुःकार्षापणो वर"इति मूल्याध्यायोक्तद्रव्यदानमिति वृद्धाः । "गां केशान्ते" इति सूत्रम् । केशान्ते कर्म्मणि केशान्तसंस्कारकर्ता स्वाचार्य्याय गां ददाति । संस्कार्यस्याचार्य्यायेति हरिहरः ।

अथ स्त्रीणां चूडाकर्म्माह । तत्र मनुः—

अमन्त्रिका तु कार्य्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रकः ॥ इति ।

स्मृतिरूपेणाप्याह स एव—

हुतकृत्यन्तु पुंवत्स्यात्स्त्रीणां चूडाकृतावपि ॥

हुतकृत्यं होमः, पुंवत् समन्त्रकः । तेन प्रधानमात्रममन्त्रकमित्युक्तं प्राक् । कुमारीचौलेऽपि यथाकुलधर्म्ममित्यनुवर्त्तते । ततश्च सर्वमुण्डनं शिखाधारणममुण्डनं वेति सिध्यति । तत्र स्त्रीणां शिखाधारणं निषिद्धम् । धर्म्मप्रदीपे—

शिखा यज्ञोपवितं च कुशा मौनं तथैव च ।
वेदाध्ययनभैक्ष्ये च स्त्रीशूद्रपतनानि षट् ॥ इति ।

तासां च लग्नविशेषमाह गुरुः—

चन्द्रोदयो जनानान्तु प्रशस्तः क्षुरकर्म्मणि ॥ इति ।

चन्द्रोदयं चन्द्रदेवताकं लग्नम् । अथ शूद्राणां चूडाकर्माह—

शूद्रोऽप्येवंविधः कार्य्यो विना मन्त्रेण संस्कृतः ।
न केनचित्समसृजच्छन्दसा तं प्रजापतिः ॥

द्विजात्युक्तचूडान्तकर्म्मेतिकर्त्तव्यतापरामर्शार्थमेवं शब्दः । गृह्यकारोऽपि-"शूद्रस्यापि पुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणान्नप्राशनचौलान्यमन्त्रकाणि यथाकालमुपदिष्टानी"ति ।

अथैषां वारविशेषमाह बृहस्पतिः—

विट्शूद्राणां शनिः शुभः ॥ इति ।

लग्नविशेषमाह स एव—

विट्शूद्राणां यमोदयः ॥ इति ।

यमोदयः शनिदेवताकं लग्नम् । तेषां च शिखा न कार्य्या ।

शिखा यज्ञोपवीतं च कुशा मौनं तथैव च ।
वेदाध्ययनभैक्ष्ये च स्त्रीशूद्रपतनानि षट् ॥

इति धर्म्मप्रदीपे तन्निषेधात् । प्रभासखण्डेऽपि—

न दर्भानुद्धरेच्छूद्रो न पिबेत्कापिलं पयः ।
मध्यपत्रे न भुञ्जीत ब्रह्मवृक्षस्य भामिनि ! ॥
नोच्चरेत्प्रणवं मन्त्रं पुरोडाशं न भक्षयेत् ।
न शिखां नोपवीतं च नोच्चरेत्संस्कृतां गिरम् ॥
न पठेद्वेदवचनं त्रिषवं न हि सेवयेत् ।

नमस्कारेण मन्त्रेण क्रियासिद्धिर्भवेद्ध्रुवम्।
निषिद्धाचरणं कुर्वन्पितृभिः सह मज्जति॥

"संवत्सरं ब्रह्मचर्य्यमवपनं च केशान्ते" इति सूत्रम्। केशान्तकर्म्मानन्तरं केशान्तकर्म्मणा यः संस्कृतः स सवत्सरं यावद्ब्रह्मचर्य्यं चरेत्, स्त्रीसम्भोग न कुर्यादित्यर्थः। अवपनं च केशान्तोत्तरकालं संस्कृतः। चशब्दः सवत्सरानुवृत्त्यर्थः। केशान्तकर्म्मोत्तरमवपनञ्च। यावज्जीवं शास्त्रीयवपनव्यतिरेकेणेति वासुदेवहरिहरगर्गाः। "द्वादशरात्रं षड्रात्रं त्रिरात्रमन्ततः" इति सूत्रम्। एते चत्वारो विकल्पाः पूर्वपूर्वाशक्त्या। अत्र स्मृत्यन्तरोक्तो वपने विधिः। अथ क्षौरनिषेधमाह ज्योतिर्निबन्धे—

उदन्वतोऽम्भसि स्नानं न स्वकेशनिकृन्तनम्।
विदेशगमनं चैव न कुर्य्याद्गुर्विणीपतिः॥
मुण्डनस्य निषेधेऽपि कर्त्तनं च विधीयते।
छेदनं दृषदा वाऽपि न क्षुरेण कदाचन॥
पञ्चाशद्वायनात्पूर्व्वं क्षौरं नैमित्तिकं विना।
न कुर्यात्तत्तदूर्ध्वन्तु स्वेच्छया वपनं चरेत्॥

स्मृत्यन्तरेऽपि—

विना तीर्थं विना यज्ञं मातापित्रोर्मृतिं विना।
यो वापयति रोमाणि स पुत्रः पितृघातकः॥

निर्णयसिन्धौ—

गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोः क्षयेऽहनि।
आधाने सोमपाने च षट्सु क्षौरं विधीयते॥

धर्म्मप्रवृत्तौ—

सेतुबन्धश्च गोकर्णनिवृत्तिः श्रीगिरिस्तथा।
विरूपाक्षस्तथा काशी क्षेत्रं भास्करसंज्ञकम्॥
मुण्डनं चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः।
वर्ज्जयित्वा कुरुक्षेत्रं विशाला विरजां गयाम्॥
तथा च वपनं चानुभाविनां प्रेतकनीयसाम्॥

तथा—

प्रयागे वपनं कुर्य्याद्गयायां पिण्डपातनम् ॥

इत्यादिषु निमित्तेषु वपनं कार्य्यम्। वृथा तु न कार्य्यम्। तथा च विष्णुः—

प्रयागे तीर्थयात्रायां पितृमातृवियोगतः।
कचानां वपनं कुर्य्याद्वृथा न विकचो भवेत् ॥

इति निषेधेऽपि "नीचकेशो विप्रः स्या"दिति नीचकेशविधानात्कर्त्तनादिना नीचत्वं सम्पादनीयम्। तथा च बृहस्पतिः—

मुण्डनस्य निषेधेऽपि कर्त्तनन्तु विधीयते ॥ इति।

मुण्डने दिङ्नियमस्तु गदाधरभाष्ये—

प्राङ्मुखः श्मश्रुकर्म्माणि कारयीत समाहितः।
उदङ्मुखोऽथ वा भूत्वा तथायुर्विन्दते महत् ॥

अपरार्के—

केशश्मश्रुलोमनखान्युदक्संस्थानि वापयेत्।
दक्षिणं कर्णमारभ्य धर्म्मार्थं पापसंभवे ॥
इन्नाद्यन्तश्च संस्कारे शिखाद्यन्तं शिरो भवेत् ॥

यतीनां विशेषो निगमे—

कक्षोपस्थशिखावर्ज्जमृतुसन्धिषु वापयेत् ॥

धर्म्मप्रवृत्तौ—

वापयेत्सर्वरोमाणि कक्षोपस्थशिखां विना ॥

अथ प्रसङ्गात्सामान्यक्षौरनिर्णयः। वीरमित्रोदये व्यासः—

चतुर्थीं चैव षष्ठीं च अष्टमीं च चतुर्दशीम्।
तथा पञ्चदशीं चैव ब्रह्मचारी भवेत्सदा ॥
श्मश्रुकर्म्म शिरोऽभ्यङ्गं दन्तधावनमज्जनम् ॥

वर्ज्जयेदिति शेषः। मरीचिः—

षष्ठ्यां पर्व्वसु पक्षादौ रिक्तामन्दातिथिष्वपि।
कृते श्राद्धे विवाहे च क्षौरं वर्ज्यं निशासु च ॥

गर्गः—

षष्ठ्यष्टमी पूर्णिमा पातश्चतुर्दश्यष्टमी तथा।
आशु सन्निहितं पापं तिले मांसे क्षुरे भगे॥

वीरमित्रोदये—

शन्यारारविवारेषु रात्रौ पाते व्रतेऽहनि।
श्राद्धाहे प्रतिपद्रिक्तां भद्रां क्षौरे विवर्जयेत्॥

वराहसंहितायाम्—

न स्नानमात्रगमनोत्सुकभूषिताना-
मभ्यक्तभुक्तरणकालनिरासनानाम्।
सन्ध्यानिशाशनिकुजार्कदिने च रिक्ते
क्षौरं हितं न नवमेऽह्नि न चापि विष्ट्याम्॥ इति।

स्नानमात्रमित्यत्र नित्यनैमित्तिकाभ्यस्नानानन्तराभ्यर्हितकालो निषिध्यते। यत्र तु तीर्थप्रायश्चित्तादौ स्नानानन्तरमेव क्षौरविधानं तत्र न दोषो विधिबलात्। गमनोत्सुको ग्रामान्तरे गमनेच्छुः। भूषितः धृतोत्तमवस्त्रभूषणादिः। अभ्यक्तस्तैलेन। भुक्तो भुक्तवान्। रणकालो युद्धोद्यमकालः। निरासनः आसनरहितः। ईदृशस्य क्षौरनिषेधः अमङ्गलसूचनार्थः। नक्षत्रादीनि चूडाकर्मोक्तानि ग्राह्याणि। कालविधाने—

अशुभर्क्षे कृते क्षौरे क्षिप्रं कुर्यात्पुनः शुभे।
आहिताग्नेः पर्वदिने द्वादश्यां च प्रशस्यते॥ इति।

अत्रापि जन्मर्क्षजन्ममासौ निषिद्धौ राजमार्त्तण्डे—

देवकार्ये पितृश्राद्धे रवेरंशपरिक्षये।
क्षुरकर्म न कुर्वीत जन्ममासे न जन्मभे॥

अंशपरिक्षयः सौरमासान्तिमदिनम्। वीरमित्रोदये गर्गः—

न देवपितृकार्यान्ते न पक्षादौ वपेन्नरः।
उपोषितोऽथ जन्मर्क्षे पक्षान्ते च विशेषतः॥ इति।

उपोषितो व्रतादौ। सर्वनिषेधापवादमाह वराहमिहिरः—

नृपाज्ञया ब्राह्मणसम्मते च विवाहकाले मृतसूतके च।

बन्धस्य मोक्षे क्रतुदीक्षणेषु सर्वेषु शस्तं क्षुरकर्म्म भेषु ॥

बृहस्पतिः —

राजकार्य्यनियुक्तानां नटानां रूपजीविनाम् ।
श्मश्रुरोमनखच्छेदे नास्ति कालविशोधनम् ॥

नृपक्षौरे विशेषः । तत्र श्रीपतिः—

श्मश्रुकर्म्म पञ्चमे पञ्चमेऽह्नि भूभुजाम् ।
क्षौरभस्य चोदये निन्द्यतारका न चेत् ॥

निन्द्यतारकाः जन्मत्रिपञ्चसप्तमताराः । गर्गोऽपि—

क्षौरकर्म्म महीशानां पञ्चमे पञ्चमेऽहनि ।
कर्त्तव्यं क्षौरनक्षत्रेऽप्यथ वा तन्मुहूर्त्तके ॥ इति ।

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ द्वितीयकाण्डे प्रथमा कण्डिका ।

अथाऽस्य स्पष्टप्रयोगो लिख्यते । प्रथमवर्षसमाप्तौ द्वितीयवर्षारम्भे तृतीयेऽपूर्णे वा पञ्चमे अथवा उपयनदिने एवोपनयनात्प्राक् कार्य्यम । कर्त्ता पूर्वाह्णे देशकालौ स्मृत्वा, "अस्य कुमारस्य बीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणेन बलायुर्वर्चोऽभिवृद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यै चूडाकर्म्माहं करिष्य" इति सङ्कल्प्य, पूर्ववत् गणेशपूजनपुण्याहवाचनमातृकापूजननान्दीश्राद्धं कृत्वा आभ्युदयिकश्राद्धव्यतिरिक्तान् त्रीन् ब्राह्मणान् भोजयेत् । बहिःशालायां स्थण्डिले पञ्चभूसंस्कारान् कृत्वा लौकिकाग्निं स्थापयेत् । माता पुत्रं स्थापयित्वा वाससी परिधाप्य, उत्सङ्गे कृत्वा अग्नेः पश्चाद्भर्तुर्दक्षिणे उपविशति । ततो ब्रह्मोपवेशनादि कार्य्यम् । तण्डुलवर्ज्जमासादनमुपकल्पनीयम् । शीतोदकार्थं भाण्डम् । उष्णोदकार्थं भाण्डम् । शीतोदकम् । उष्णोदकम् । दधि वा नवनीतं वा आज्यं वा । स्येणी शलली । त्रीणि कुशतरुणानि । पृथग्बद्धानि । नवताम्रपरिष्कृतक्षुरः । अनडुद्गोमयपिण्डम् । नापितश्चेति । पर्य्युक्षणान्ते होमः ।

"ॐ प्रजापतये स्वाहा। इदं प्रजापतये न मम॥ ॐ इन्द्राय स्वाहा। इदमिन्द्राय न मम॥ ॐ अग्नये स्वाहा। इदमग्नये०॥ ॐ सोमाय स्वाहा। इदं सोमाय०॥ ॐ भूः स्वाहा। इदमग्नये०॥ ॐ भुवः स्वाहा। इदं वायवे०॥ ॐ स्वः स्वाहा। इदं सूर्याय०॥ त्वन्नः०। सत्वन्नः०। अयाश्चाग्ने०। ये ते शतम्०। ॐप्रजापतये स्वाहा। इदं प्रजापतये०॥ ॐअग्नये स्विष्टकृते स्वाहा। इदमग्नये स्विष्टकृते०"॥ ततः संस्रवप्राशनं पवित्राभ्यां मार्ज्जनम्। पवित्रप्रतिपत्तिः। ब्रह्मणे पूर्ण-पात्रदानम्। प्रणीताविमोकः। पत्न्या दक्षिणत उपविश्य ततः शीतोद कार्थभाण्डे शीतोदकं क्षिपेत्। उष्णोदकार्थभाण्डे उष्णोदकं क्षिपेत। ततः शीतोदके उष्णोदकमासिञ्चति। तत्र मन्त्रः—"ॐ उष्णेन वाय उद-केनेह्यदिते केशान्वप"। तत उष्णोदकं शीतोदके क्षिपेत। तत्रैव घृतपिण्डं क्षिपेत। तूष्णीं तदुदकं गृहीत्वा। "ॐ सवित्रा प्रसूता दैव्या आप उदन्तु ते तनूम। दीर्घायुत्वाय वर्च्चसे"। इत्यनेन मन्त्रेण दक्षिणं गोदानं केशमूले आर्द्रं करोति। ततस्त्र्येण्या शलल्या मध्ये केशान् विनीय, "ओषधे त्रायस्व स्वधिते मैनꣳ हिꣳसीः" इत्यनेन मन्त्रेण त्रीणि कुशतरुणानि शिरोऽग्राणि अन्तर्दध्यात्। शिरोऽग्राणि उर्ध्वमूलानि। "ॐ शिवो नामासि स्वधितिस्ते पिता नमस्ते अस्तु मा मा हिꣳसीः" इत्यनेन मन्त्रेण कल्पितक्षुरमादाय, "ॐ निवर्तयाम्यायुषेऽन्नाद्याय प्रजननाय रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्य्याय" इत्यनेन मन्त्रेण क्षुरस्य गोदाने संलग्नीकरणम्। ॐ येनावपत्सविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान्। तेन ब्रह्माणो वपतेदमस्यायुष्यं जरदष्टिर्यथाऽसत्" इत्यनेन मन्त्रेण सकेशानि दर्भतरुणानि मध्ये छित्वा अनडुहो गोमयपिण्डे उत्तरतो ध्रियमाणे प्रक्षिपति। एवमेवापरं वारद्वयम्। उन्दनम् केशविनयनम्। कुशतरुणान्तर्धानम्। क्षुरनिधानम्। सकेशकुशतरुणप्रच्छेदनम्। गोमय-पिण्डे स्थापनं तूष्णीं कुर्य्यात्। "एकद्रव्ये कर्म्मावृत्तौ सकृन्मन्त्र-वचनं कृतत्वा"दितिकात्यायनवचनात्। एवमेव पश्चिमोत्तरयोर्गो-

दानयोः । पश्चिमगोदानच्छेदने मन्त्रः-"ॐ त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम् । यद्देवेषु त्र्यायुषन्तन्नोऽअस्तु त्र्यायुषम्" । उत्तरगोदानच्छेदने मन्त्रः-"ॐ येन भूरिश्चरा दिवं ज्योक्च पश्चाद्धि सूर्य्यम् । तेन ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय सुश्लोक्याय स्वस्तये।" अन्यत्सर्वं समानम् । द्विस्तूष्णीं च समानम् । "ॐ यत्क्षुरेण मज्जयता सुपेशसा वप्त्वा वा वपति केशाँश्छिन्धि शिरो मास्यायुः प्रमोषीः" इत्यनेन मन्त्रेण दक्षिणकर्णादारभ्य शिरसः समन्तात् प्रदक्षिणं क्षुरभ्रामणं सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् । ततस्तेनैवोदकेन शिरस आर्द्रीकरणम् । नापितहस्ते क्षुरं दद्यात "अक्षण्वन्परिवप" इत्यनेन मन्त्रेण । "वपामी"ति नापितो ब्रूयात् । कुमारस्य वपनं नापितः करोति । तेषामेव केशानां शिखाकरणम् । शिखारक्षणं यस्य कुले यथैवोक्तं तथा कर्त्तव्यम् । तं सकेशं गोमयपिण्डं वस्त्रादिना गोपयित्वा उदकसमीपे भूमौ गोष्ठे वा गोपयेत् । सुगन्धतैलेनोद्वर्त्तनेन कुमारस्याभ्यङ्गं कुर्य्यात् । तत आचार्य्याय वरदानम् । ततो ब्राह्मणभोजनसङ्कल्पः । भूयसीं दक्षिणां दद्यात् । द्वितीयेऽह्नि चतुर्थे वा मातृकाविसर्ज्जनम् । सर्वेषु संस्कारकर्म्मसु गर्भाधानादिविवाहान्तेषु पितैव कर्त्ता ॥

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ चूडाकरणप्रयोगः ॥

अथ बालकस्याक्षरारम्भविधानम् । तत्कालमाह नृसिंहः—

अक्षरस्वीकृतिः प्रोक्ता प्राप्ते पञ्चमहायने ।
उत्तरायणगे सूर्य्ये कुम्भमासं विवर्ज्जयेत् ॥

अथ नक्षत्राणि—

हस्तादित्यमरुन्मित्ररौद्रपौष्णाश्विचित्रभम् ।
श्रवणं च प्रशस्तं स्यादक्षरग्रहणे शिशोः ॥

अथ पक्षः । मुहूर्त्तसङ्ग्रहे—

उत्तरायणगे सूर्य्ये कुम्भमासं विवर्ज्जयेत् ।

पूर्वपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णे चान्त्यत्रिकं विना ॥

अथात्र तिथयः । तत्र मार्कण्डेयः—

षष्ठीं प्रतिपदं चैव वर्ज्जयित्वा तथाष्टमीम् ।
रिक्तां पञ्चदशीं चैव सौरिभौमदिनं तथा ॥

अथ वाराः । तत्र मार्कण्डेयः—

वारे दिनेशभृगुपुत्रबृहस्पतीनां विद्वानसौ भवति योऽतिविमूढबुद्धिः।
चन्द्रे च चन्द्रतनये त्वकृशे च सर्वं विघ्नं भवेदवनिजे रविजे विनाशः ॥

नृसिंहः—

शुभाः पापाश्च रन्ध्रस्थाः सर्वे नेष्टाः सदा ग्रहाः ।
भ्रातृषष्ठायकर्म्मस्थाः पापाः सर्व्वे शुभावहाः ॥
शुभाः केन्द्रत्रिकोणस्था धनभ्रातृगताः शुभाः ।
सर्वे त्वभिप्रशस्ताः स्युरक्षरग्रहणे शिशोः ॥

अत्र सिंहस्थादिनिषेधोऽभिहितो राजमार्त्तण्डे—

विद्यारम्भः प्रशस्तो भवति मधुरिपौ प्राप्तबोधे शशाङ्के
शस्ते तीक्ष्णांशुतौ च त्रिदशपतिगुरावुद्गते चाथ शुक्रे ।
स्वाध्याये सिंहसंस्थं खरकिरणयुतं देवपूज्यं विहाय
शुक्रादित्येज्यवारे त्रिदशपतिगुरौ केन्द्रसंस्थे न पापे ॥

अथेतिकर्त्तव्यता । तत्र वशिष्ठः—

समुद्गते भास्वति पञ्चमेऽब्दे प्राप्तेऽक्षरस्वीकरणं शिशूनाम् ।
सरस्वतीं विघ्नविनायकं च गुडौदनाद्यैरभिपूज्य कुर्य्यात् ॥

देवतान्तरं पूजाप्रकारं चाह मार्कण्डेयः—

अभ्यङ्गस्नानपूर्वन्तु गन्धाद्यैश्च विभूषितः ।
शुक्लवस्त्रं समास्तीर्य्य तण्डुलोपरि पूजयेत् ॥
पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवीं चैव सरस्वतीम् ।
स्वविद्यासूत्रकारांश्च स्वां विद्यां च विशेषतः ॥

सूत्रकाराः पाणिन्यादयः । विद्याश्च पाणिनिव्याकरणादयः ।

एतेषां चैव देवानां नाम्ना तु जुहुयाद्घृतम् ।
दक्षिणाभिर्द्विजेन्द्राणां कर्त्तव्यं चात्र पूजनम् ॥

प्राङ्मुखो गुरुरासीनो वरुणाशामुखं शिशुम् ।
अध्यापयीत प्रथमं द्विजाशीर्भिः प्रपूजितम् ॥
ब्राह्मणानां गुरूणां च देवतानामनन्तरम् ।
ततः सम्पूज्य वित्तेन धात्रीं राम ! गुरूँस्तथा ॥
ततः प्रभृत्यनध्यायान्वर्ज्जनीयान्विवर्ज्जयेत् ।
अष्टमीद्वितयं राम ! पक्षान्ते च दिनत्रयम् ॥
आशौचे चेन्द्रयात्रायां भूकम्पे राहुदर्शने ।
व्यतीपाते त्वहोरात्रे मुक्त्वा पातं तथैव च ॥
अकालस्तनिते चैव निर्ज्योतिषि तथाम्बरे ।
तथा काले प्रचण्डश्च यदा वायुस्तदा भवेत् ॥
प्रदोषे चाथ संशुद्धे चैत्यवृक्षे चतुष्पथे ।
गोस्थाने कुञ्जरे चाश्वे न चैत्येऽपि तथा पठेत् ॥
श्वशृगालरवैर्घोरैस्तथाच खरनिःस्वनैः ।
तथा वादित्रशब्दे च प्रवृत्ते नगरोत्सवे ॥

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ बालस्याक्षरारम्भविधानम् ॥

अथेदानीं प्रसङ्गादनुपनीतधर्म्माः कथ्यन्ते । स च त्रिविधः । शिशुर्बालः कुमारश्चेति । तल्लक्षणमाह वृद्धशातातपः—

प्राक्चूडाकरणाद्बालः प्रागन्नप्राशनाच्छिशुः ।
कुमारकस्तु विज्ञेयो यावन्मौञ्जीनिबन्धनम् ॥

तेषां चास्पृश्यस्पर्शनादौ शुद्धिभेदमप्याह स एव—

शिशोरभ्युक्षणं प्रोक्तं बालस्याचमनं स्मृतम् ।
रजस्वलादिसंस्पर्शे स्नातव्यं तु कुमारकैः ॥

रजस्वलादीत्यत्रादिशब्देनाऽस्पृश्यानां म्लेच्छचाण्डालसूतिकादीनां ग्रहणम् । कुमाराणां स्नानं नाम सर्वाङ्गजलसंयोगमात्रम्, नेतिकर्तव्यता, मन्त्राद्यभावात् ।

स्नानं सर्वाङ्गसंयोगो वारिणा परिकीर्त्तितः ॥

इति वीरमित्रोदये स्मरणात्। धर्म्मान्तरमप्याह स्मृतिचन्द्रिकायां गौतमः—

"प्रागुपनयनात्कामचारकामवादकामभक्ष" इति। कामचार इच्छाचरणम्। कामवादः अश्लीलादिभाषणम्। कामभक्षः पर्य्युषितान्नादि-भक्षणम्। एतेषु क्रियमाणेषु उपनयनात्प्राङ्न दोष इति भावः। तथा च वीरमित्रोदये विष्णुपुराणवचनम्—

भक्ष्याभक्ष्ये तथाऽपेये वाच्यावाच्ये तथानृते।
अस्मिन्काले न दोषोऽस्ति स यावन्नोपनीयते॥

ब्रह्मपुराणेऽपि—

मातापित्रोरथोच्छिष्टं बालो भुञ्जन्भवेत्सुखी॥

न तु ब्रह्महत्यासुरापानाद्यतिप्रसङ्गः। तथा च विधानपारिजाते स्मृ-त्यन्तरम्—

स्यात्कामचारभक्ष्योक्तिमहतः पातकादृते॥ इति।

महापातके प्राप्ते पित्रादिभिः प्रायश्चित्तं कार्य्यम्। तथा चोक्तं विधानपारिजाते पाराशरेण—

अनुपेतस्तु यो विप्रो मद्यं मोहात्पिबेद्यदि।
तस्य कृच्छ्रत्रयं कुर्य्यान्माता भ्राता पिताऽथवा॥

वीरमित्रोदये—

वैश्वदेवपुरोडाशमग्निमध्ये च यद्धुतम्।
प्रमादाच्छिशुराकर्षन्मात्रा रक्ष्यः प्रयत्नतः॥

इदन्त्वतिबालविषयम्। तदाचारविषये वशिष्ठः—

नह्यस्य विद्यते कर्म्म किञ्चिदामौञ्जिबन्धनात्।
वृत्त्या शूद्रसमस्तावद्यावद्वेदे न जायते॥ इति।

पुनरिति शेषः। गौतमोऽपि "यथोपपादमूत्रपुरीषो भवती"ति। यथोपपादं यथासम्भवं मूत्रपुरीषे यस्य स तथोक्तः। तेनास्योदङ्मुख-त्वादिनियमो नास्तीत्यर्थः। किञ्च "न त्वेवैनमग्निहवनबलिहरण-

योर्नियुञ्ज्यात्” इति । एवमनुपनीतमग्निहवने औपासनहोमादौ बलिहरणे वैश्वदेवादौ न नियुञ्जीतेत्यर्थः । तथा च मनुः—

नैव कन्या न युवतिर्नाल्पविद्यो न बालिशः ।
होता स्यादग्निहोत्रस्य नार्त्तो नासंस्कृतस्तथा ॥

कन्या कुमारिका । किञ्च “न ब्रह्माभिव्याहरेदन्यत्र स्वधानिनयना”दिति । ब्रह्म वेदस्तमनुपेतो नोच्चारयेत् । तस्यापवादः- स्वधानिनयनं प्रेतकर्म्म तस्माद्विना । तथा च वशिष्ठः—

नह्यस्य विद्यते कर्म्म किञ्चिदामौञ्जिबन्धनात् ॥ इति ।

“अथाप्युदाहरन्ति, अन्यत्रोदकधर्म्मस्वधापितृसंयुक्तेभ्यः” इति । उदकं तिलाञ्जलिदानादि । धर्म्म आशौचिनां कटशयनादिः । स्वधा श्राद्धमेकोद्दिष्टसपिण्डनमासिकवार्षिकादि । पितृसंयुक्तं शय्यादानवृषोत्सर्गादि पितृसंयोगविशेषात् , एतेभ्योऽन्यत्रैतानि विहायेत्यर्थः । तेनैतेष्वनुपेतस्यापि मन्त्रोच्चारणं सिद्ध्यति । तदपि कृतचूडस्य त्रिवर्षस्य वा द्रष्टव्यम् ।

अनुपेतोऽपि कुर्वीत मन्त्रवत्पैतृमेधिकम् ।
यद्यसौ कृतचूडः स्याद्यदि स्याच्च त्रिवर्षकः ॥

इति सुमन्तुस्मरणात् । तथा च व्याघ्रपादः—

कृतचूडस्तु कुर्वीत उदकं पिण्डमेव च ।
स्वधाकार प्रयुञ्जीत वेदोच्चार न कारयत् ॥

सङ्ग्रहेऽपि—

कृतचूडोऽनुपेतस्तु पित्रोः श्राद्धं समाचरेत् ।
उदाहरेत्स्वधाकारं न तु वेदाक्षराण्यसौ ॥

इदं च वचनद्वयं प्रथमवर्षविषयम् । कृतचूडस्य त्रिवर्षस्य पैतृके मन्त्राधिकारोऽस्ति । वीरमित्रोदये मनुः—

कुर्य्यादनुपनीतोऽपि श्राद्धमेकोऽपि यः सुतः ।
पितृयज्ञाहुतिं पाणौ जुहुयान्मन्त्रपूर्वकम् ॥

तथा च कात्यायनः—

असंस्कृतेन पत्न्या च ह्यग्निदाहः समन्त्रकम् ।

कर्त्तव्यमितरत्सर्वं कारयेदन्यमेव हि ॥ इति ।

अयं च पैतृकमन्त्राधिकारोऽनुपेतस्यौरसस्यैव । तथा च वीरमित्रोदये स्कन्दपुराणम्—

पित्रोरनुपनीतोऽपि विदध्यादौरसः सुतः ।
और्ध्वदैहिकमन्ये तु संस्कृताः श्राद्धकारिणः ॥ इति ।

और्ध्वदेहिकं समन्त्रकमिति शेषः । तथा च सुमन्तुः—

नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म यावन्मौञ्जी न बध्यते ।
मन्त्राननुपनीतोऽपि पठेदेवैक औरसः ॥ इति ।

और्ध्वदेहिके इति शेषः । इत्यनुपनीतधर्म्माः ।

अथ प्रसङ्गाद्बालपितृधर्म्मा अप्युच्यन्ते । विष्णुधर्म्मोत्तरे—

अपथ्यं न च बालानां तथा भार्गव ! पश्यताम् ।
प्रार्थितं बालकानां च दातव्यं स्याद्धितं ततः ॥
बालानां प्रार्थितं दत्वा नाकलोके महीयते ।
बालकाश्चानुनेयाः स्युर्धर्म्मकामैः सदा नरैः ॥
तेषां भोज्यप्रदानेन गोदानफलमाप्नुयात् ।
तेषां क्रीडनकं दत्त्वा मोदते नन्दते दिवि ।
आह्लादयन्ति सततं यस्मिन्गृष्ठे न बालकाः ॥
दौर्भाग्यं महदाप्नोति यत्र यत्राभिजायते ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन बालानग्रे तु भोजयेत् ॥
अभुक्तवत्सु बालेषु न चाश्नीयात्कदाचन ।
यन्न दद्यान्न चाश्नीयात्कदाचिदपि च स्वयम् ॥

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ अनुपनीतबालपितृधर्माः ॥

अथोक्तसंस्कारातिपत्तिप्रायश्चित्तम् । तत्र कात्यायनः—

संस्कारा अतिपद्येरन्स्वकालाच्चेत्कथश्चन ।
कृत्वैतदेव कर्त्तव्या ये तूपनयनात्पुरा ॥

एतत्स्वयमेव वक्ष्यमाणम् । तस्मिन्कृतेऽपि कर्त्तव्या एव, तैरेवो-

पनयनयोग्यत्वात्। तथा च देवलः--"प्रथमं मातापितृभ्यां गर्भाधानादिभिः संस्कृतो गर्भाष्टमे वर्षे तूपनयनार्हो भवती"ति। इदं च तेषां गौणकालसद्भावे, तदतिक्रमे तु प्रायश्चित्तमात्रमेव। तदाह भृगुः--

गर्भाद्यसंस्कृतस्यापि कर्त्तव्यं चोपनायनम्।
प्रायश्चित्तन्तु पूर्वेषां नौपनायानिकस्य तु॥
श्रौतस्मार्त्ताधिकारी स्यान्नौपनायनिकं विना॥ इति।

तदेतत्प्रायश्चित्तमाह कात्यायनः--

लुप्ते कर्म्मणि सर्वत्र प्रायश्चित्तं विधीयते।
प्रायश्चित्ते कृते तस्माल्लुप्तं कर्म्म समाचरेत्॥

स्मृत्यर्थसारेऽप्येवमेव। कारिकायां यद्यपि "लुप्तं कर्म्म कृताकृत"मिति, तथापि कात्यायनोक्तेः,

कालातीतानि कृत्वैव विदध्यादुत्तराणि तु॥

इति मण्डनोक्तेश्च, कात्यायनादियाजुषां लुप्तकर्म्मकरणमेव युक्तम्। अतीतसंस्काराणां युगपत्करणे सकृदेवाभ्युदयिकम्। "गणशः क्रियमाणाना"मिति च्छन्दोगपरिशिष्टात्। बह्वपत्यानां युगपत्संस्कारविषयमिति बोपदेवः। तत्र विधिः—

त्वन्नः सत्वन्न इत्याभ्यामिमम्मे त्येतया ऋचा।
ये ते शतमयाश्चाभ्यामुदुत्तममृचाऽऽहुतीः॥
हुत्वा पृथक्पृथक्पादमर्धं चौले समाचरेत्।
स्त्रीणामप्येवमेवं स्याज्जाताद्या मन्त्रिकाः क्रियाः॥ इति।

शौनकोऽपि—

आरभ्याधानमाचौलात्कालातीते तु कर्म्मणाम्।
व्याहृत्याज्यं सुसंस्कृत्य हुत्वा कर्म्म यथासुखम्॥
एतेष्वेकैकलोपेऽपि पादकृच्छ्रं समाचरेत्।
चूडायामर्द्धकृच्छ्रं स्यादापदि त्वेवमीरितम्॥
अनापदि तु सर्वत्र द्विगुणाद्द्विगुणं चरेत॥

गर्भाधानाद्यन्नप्राशनान्तानां कर्म्मणां मध्ये एकैकस्य सर्वेषां वा

लोपे तत्तल्लोपनिमित्तं प्रत्येकं पादकृच्छ्रं प्रायश्चित्तं तन्त्रेण वा कृत्वा अनादिष्टहोमं च कृत्वा अतिक्रान्तसंस्कारान् कृत्वा चौलारम्भः कार्य्यः । अथ अनादिष्टप्रायश्चित्तहोमे पदार्थक्रमः । तत्र प्रयोगः देशकालौ स्मृत्वा "ममास्य कुमारस्य यथाकालं गर्भाधानाद्यकरणजनितदोषपरिहारार्थं गोमूल्यप्रत्याम्नायद्वारा लुप्तसंस्कारसंख्यपादकृच्छ्राण्याचरिष्ये" इति सङ्कल्प्य साङ्गमनङ्गं वा प्रायश्चित्तं कालान्तरे रिक्तासु तिथिषु समाप्य प्रायश्चित्तहोमं कुर्य्यात् । तद्यथा—पञ्चभूसंस्कारपूर्वकमग्निं संस्थाप्य स्थाल्यामाज्यस्य निर्वापः स्रुवमार्ज्जनम् ।

उद्वास्योत्पवनावेक्ष्य स्रुवेणाहुतिरेव च ॥

ताम्रादिपात्रे आज्यं निक्षिप्य अग्नौ अधिश्रित्य लौकिककुशैः स्रुवं संमृज्य उद्वास्य कुशाभ्यामुत्पूय अवेक्ष्य दक्षिणं जान्ववाच्य हृदि सव्यहस्तं निधाय मौनी जुहुयात् । "ॐ भूः स्वाहा । इदमग्नये न मम । ॐ भुवः स्वाहा । इदं वायवे न मम । ॐ स्वः स्वाहा । इदं सूर्याय न मम । ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा । इदं प्रजापतये न मम । त्वन्नो अग्ने० । सत्वन्नो अग्ने० । अयाश्चाग्ने० । ये ते शतम्० । उदुत्तमम्०" । त्यागास्तु पूर्ववत् । इति नवाहुतिं हुत्वा विष्णुस्मरणम् । अथानन्तरं कर्म्मकरणम् ।

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ संस्कारातिपत्तिप्रायश्चित्तम् ।

(द्वितीया कण्डिका)

अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयेद्गर्भाष्टमे वैकादशवर्षँराजन्यन्द्वादशवर्षं वैश्यं यथामङ्गलं वा सर्वेषां ब्राह्मणान्भोजयेत्तं च पर्युप्तशिरसमलङ्कृतमानयन्ति पश्चादग्नेरवस्थाप्य ब्रह्मचर्यमागामिति वाचयति ब्रह्मचार्यसानीति चाथैनं वासः परिधापयति येनेन्द्राय बृहस्पतिर्वासः पर्यदधादमृतम् । तेन त्वा परिदधाम्यायुषे दीर्घायुत्वाय बलाय वर्चस इति मेखलां बध्नीत इयं दुरुक्तं परिबाधमाना वर्णं पवित्रं पुनती म आगात् । प्राणापानाभ्यां बलमादधाना स्वसा देवी सुभगा मेखलेयमिति युवा सुवासाः परिवीत आगात्स उ श्रेयान्भवति जायमानः । तं धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्यो मनसा देवयन्त इति वा तूष्णीं वा(त्र यज्ञोपवीतपरिधानं यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् । आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः। यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वा यज्ञोपवीतेनोपनह्यामीत्य)थाजिनं प्रयच्छति मित्रस्य चक्षुर्द्धरुणं बलीयस्तेजो यशस्वि स्थविरँ समिद्धम् । अनाहनस्यं वसनं जरिष्णुः परीदं वाज्याजिनं दधेऽहमिति वा तूष्णीं दण्डं प्रयच्छति तं प्रतिगृह्णाति यो मे दण्डः परापतद्वैहायसोऽधि भूम्याम् । तमहं पुनराददे आयुषे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसायेति दीक्षावदेके दीर्घसत्रमुपैतीति वचनादथास्याद्भिरञ्जलिनाऽञ्जलिं पूरयत्यापो हि ष्ठेति तिसृभिरथैनँ सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरित्यथास्य दक्षिणाँसमधि हृदयमालभते मम व्रते ते हृदयं दधामि मम चित्तमनु चित्तं तेऽअस्तु । मम वाचमेकमना जुषस्व-

बृहस्पतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यमित्यथास्य दक्षिणꣳ हस्तं गृहीत्वाऽऽह को नामासीत्यसावहं भो३इति प्रत्याहाथैनमाह कस्य ब्रह्मचार्यसीति भवत इत्युच्यमान इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यस्यग्निराचार्यस्तवाहमाचार्यस्तवासावित्यथैनं भूतेभ्यः परिददाति प्रजापतये त्वा परिददामि देवाय त्वा सवित्रे परिददाम्यद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः परिददामि द्यावापृथिवीभ्यान्त्वा परिददामि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः परिददामि सर्व्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः परिददाम्यरिष्ट्याऽइति ॥२॥

अथोपनयनमाह "अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयेदि"ति सूत्रम् । प्रसवानन्तरम् अष्टौ वर्षाण्यतीतानि यस्य बालकस्यासौ तं अष्टवर्षं ब्राह्मणं ब्राह्मणकुलोद्भवं द्विजोत्तममुपनयेत् , उपनयनाख्यसँस्कारेण सँस्कुर्यात् । तत्रोपनयनशब्दः कर्म्मनामधेयम । तथा च भारद्वाजः—

उपायनाख्यं यत्कर्म्म विद्यार्थं तदुदीरितम् ॥ इति ।

तच्च यौगिकम् न रूढम् । उप समीपे आचार्य्यादीनां बटोर्नीतिर्नयनम्प्रायणमुपनयनम् । समीपे आचार्य्यादीनां नीयते बटुर्येन तदुपनयनमिति वा । तदुक्तं वीरमित्रोदये—

गुरोर्व्रतानां वेदस्य यमस्य नियमस्य च ।
देवतानां समीपे वा येनासौ नीयते द्विजः ॥ इति ।

सावित्रीवाचनं वोपनयनम् । तथा च कात्यायनः—

"गायत्र्या ब्राह्मणमुपनयीते"ति । मेधातिथिरपि "तया ह्यनुक्तया तन्न निष्पन्नं भवती"ति तस्माद्गायत्र्युदेश एवोपनयनपदार्थ इति । इदमेव द्वितीयं जन्मेत्याह गौतमः—"तद्द्वितीयं जन्म माता अत्रास्य सावित्री पिता त्वाचार्य्य" इति ।

उपायनाख्यं यत्कर्म्म विद्यार्थं तदुदीरितम् ॥

इति भारद्वाजोक्तत्वात्प्रतिवेदाध्ययनमुपनयनावृत्तिः सिद्ध्यति, "प्रतिप्रधानं गुणावृत्ति"रितिन्यायात् । गुणत्वं च तत्तच्छाखीयस्यैवोपनयनस्य तत्तच्छाखाध्ययनम्प्रतीति मन्तव्यम् , अन्यथा प्रतिशाखं

तदाम्नानानुपपत्तेः । तथा चापस्तम्बः-"उपनयनं विद्यार्थस्य श्रुतितः संस्कार" इति । विद्या अर्थः प्रयोजनं यस्य स विद्यार्थः । येन वेदेन यस्य प्रयोजनं तच्छ्रुत्या संस्कारस्तस्योपनयनम्, नान्यवेदेनोपनीतस्या-न्यवेदाध्ययनमित्यर्थः । वशिष्ठोऽपि—

यच्छाखीयैस्तु सँस्कारैः सँस्कृतो ब्राह्मणो भवेत् ।
तच्छाखाध्ययनं कार्य्यमन्यथा पतितो भवेत् ॥ इति ।

तदशक्तावाहापस्तम्बः—"सर्वेभ्यो वै वेदेभ्यः सावित्र्यनूच्यत इति हि ब्राह्मण"मिति । वै शब्दो वार्थ इति धूर्त्तस्वामिनः ।

त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत् ।
तदित्यृचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥

इति मनुस्मरणात् । अस्मिन्नपि पक्षे अथर्ववेदाध्ययनार्थं पृथगेवो-पनयनं कार्य्यम् । तथा च वीरमित्रोदये तदीयैव श्रुतिः—"नान्यत्र सँस्कृतो भृग्वङ्गिरसोर्विधीयते" इति । अथोपनयननिर्णयः । तत्र ब्राह्म-णक्षत्रियविशामुपनयनम् । "वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत, गर्भाष्टमे वाष्टमे" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यामेव सिद्धम् । शूद्राणान्तु न भवत्येव । "अशूद्रा-णामदुष्टकर्म्मणामुपनयन"मिति आपस्तम्बेन शूद्रपर्य्युदासात् । "शूद्र-जाति"रिति गौतमेन तस्यैव जातित्वाभिधानात् । तच्च पित्रादिना पुत्रा-दीनां कार्य्यमिति वक्ष्यते । ते च पुत्रादयो द्विविधाः, औरसाः क्षेत्र-जादयश्च । तांश्चाह याज्ञवल्क्यः—

औरसो धर्म्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः ।

क्षेत्रजादयश्चाह याज्ञवल्क्यः—

क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा ॥
गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः ।
कानीनः कन्यया जातो मातामहसुतो मतः ॥
अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः स्मृतः ।
दद्यान्माता पिता यं वा स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥
क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात्स्वयं सुतः ।

दत्तात्मा तु स्वयं दत्तो गर्भे भिन्नः सहोढजः ॥
उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत्सुतः।
स्वजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः ॥

औरसा अपि द्विविधा,—सजातीया विजातीयाश्च। तत्र सजातीयानामुपनयनं द्विजत्वेनैव प्राप्तम्। विजातीया अपि द्विविधाः—अनुलोमजाः प्रतिलोमजाश्च। तत्रानुलोमजानामुपनयनमाह मनुः—

स्वजातिजानन्तरजाः षट् सुता द्विजधर्म्मिणः ॥ इति।

अस्यार्थः—

स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितास्तु ये।
सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान् ॥

इत्यनेनानुलोमजानां यद्द्विजसादृश्यमुक्तं तत्र निमित्ताभिधानायेदमारभ्यते स्वजातिजेति—स्वजातिजाः सवर्णाः ताभ्योऽनन्तराः पश्चादनुकल्पत्वेनाम्नाताः। ब्राह्मणस्य क्षत्रिया वैश्या शूद्रा, क्षत्रियस्य वैश्या शूद्रा, वैश्यस्य शूद्रा, तासु ये जाता मूर्धावसिक्ताम्बष्ठनिषादमाहिष्योग्रकरणाः द्विजातीनां षट् सुतास्ते द्विजधर्म्मिणः। द्विजानां धर्म्मो द्विजधर्म्मः सोऽस्ति येषां ते द्विजधर्म्मिणः। द्विजात्युक्तोपनयनादिधर्मार्हा इत्यर्थः। यत्तु कश्चिन्निषादोग्रकरणपरिहारेण ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैः स्वजातिजैः सहानन्तरजातानां मूर्द्धावसिक्ताम्बष्ठमाहिष्याणा त्रयाणामेव षट्त्वमभिप्रेत्य द्विजधर्म्मत्वं व्याख्यातं, तन्न सुन्दरम्। "ब्राह्मणक्षत्रियविशां मातुरग्रे विजनन"मित्याद्युपदेशत एव द्विजधर्म्मत्वसिद्धौ द्विजधर्म्मातिदेशानर्थक्यात्। नचानन्तरजानां द्विजतुल्यत्वाभिधानेन द्विजधर्म्मप्राप्त्यर्थः सिद्धस्यैवानुवादोऽयमिति युक्तम्। तेनैवार्थसिद्धौ "षट्सुता द्विजधर्म्मिण"इति। "षट्सुता द्विजधर्म्मिणः, सदृशानेव तानाहुः, आत्मा वै पुत्रनामासि, आत्मातिजज्ञे, आत्मनः स एवायं विरूढ, प्रत्यक्षेणोपलभ्यते, तत्रात्मा जायते स्वयम्, येषामुभयतो वा ब्राह्मण्यं पितृत इत्येके"इति। पुत्रजनने मातुः प्राधान्यं पितुरित्यन्ये। बीजप्राधान्यादयोनिजा अपि पुत्रा दृश्यन्ते द्रोणागस्त्यादयः। बीजप्राधा-

न्यदर्शनात् । तस्मात्सिद्धं षण्णामप्यनुलोमजानां द्विजत्वमिति । अत एवैतरेयब्राह्मणे निषादस्योपनयनलिङ्गं सत्रानुष्ठानं दृश्यते । तद्यथा- "सरस्वतीतीरे सत्रमासीनैर्ऋषिभिरिलूषपुत्रः कवषनामा ऋषिर्दासीपुत्रः कितवो ब्राह्मणोऽस्माक मध्ये कथं दीक्षिष्यति इति मत्या मरुदेशे नीत्वा पातितः । अत्रैनं पिपासा हन्तु सरस्वत्युदकमप्ययं मापादिति तत्रायं पिपासाखिन्नोऽब्दैवतं "प्र देवत्रे"ति पञ्चदशर्चं सूक्तं सस्मार । तत्प्रयोगप्रभावेण सरस्वत्येव स्वदेशमपहाय तं प्रत्यधावत् । ततस्ते तस्य देवतानुग्रह वेदप्रभावं च ज्ञात्वा सत्रे तं समाहूय तत्सूक्तप्रयोगेण सरस्वतीमविन्दन्निति" । "विदुन्न वा इमन्देवा"इत्यनेन उपनयनकालीनदेवतासम्प्रदानकबटुपरिदानमुक्तं भवति तेन हि ते तं जानते अयमस्मदीय इति । तस्मात्सिद्धं निषादस्योपनयनमिति । रामायणे शरहतस्य ऋषिपुत्रस्य दशरथम्प्रति वाक्यमपि—

न द्विजातिरहं शङ्कां ब्रह्मवध्याकृतां त्यज ।
ब्राह्मणेन त्वहं जातः शूद्रायां वसता वने ॥

तत्पितुर्वाक्यमपि—

कस्य चापररात्रेऽहं स्वाध्यायं कुर्वतो वने ।
श्रोष्यामि सुचिरं शब्दं पुण्यं शास्त्रमधीयते ॥ इति ।

महाभारतेऽपि दीर्घतमोपाख्याने—

तस्यां काक्षीवदासीत्स शूद्रयोनावृषिस्तदा ।
जनयामास धर्मात्मा पुत्रानेकादशैव तु ॥
काक्षीवद्दासीपुत्राँस्तान्दृष्ट्वा सर्वानधीयतः ।
उवाच तमृषिं राजा ममेम इति भारत ! ॥ इति ।

तत्रैव धृतराष्ट्रोत्पत्तावपि—

धृतराष्ट्रश्च पण्डुश्च विदुरश्च महामतिः ।
जन्मप्रभृति भीष्मेण पुत्रवत्परिपालिताः ॥
सँस्कारैः सँस्कृतास्ते तु व्रताध्ययनसंयुताः ।
श्रमव्यायामकुशलाः समपद्यन्त यौवनम् ॥

धनुर्वेदे च वेदे च गदायुद्धेऽसिचर्म्मणि ।
तथैव गजशिक्षायां नीतिशास्त्रे च पारगाः ॥
इतिहासपुराणेषु नानाशिक्षासु बोधिताः ।
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञाः सर्वत्र कृतनिश्चयाः ॥ इति ।

अस्त्वेवं निषादादीनामुपनयप्राप्तिः, अथ येऽनुलोमजा अप्यूढोत्पन्नाः कुण्डलगोलकास्तेषामुपनयनादि न सर्वस्मृतिसम्मतम्, वर्णजातिलक्षणाभावात् । तथा चादिपुराणे—

सवर्णासु सवर्णैस्तु ये जायन्ते परैरपि ।
अवरोढकसंज्ञास्ते व्रतसंस्कारवर्ज्जिताः ॥

परैः स्वपत्यतिरिक्तैः । अवरोढक इति कुण्डलगोलकयोः साधारणी संज्ञा । देवलोऽपि —

द्वितीयेन तु यः पित्रा सवर्णायां प्रजायते ।
अवरोढ इति ख्यातः शूद्रधर्म्मा स जातितः ॥

शूद्रधर्माऽनुपनेय इत्यर्थः । तथा—

व्रतहीनास्त्वसंस्कार्य्याः सवर्णास्वपि ये सुताः ।
उत्पादिताः सवर्णेन व्रात्या इति बहिष्कृताः ॥

अपिशब्दादसवर्णानुलोमासु जातानां सुतरामसंस्कार्य्यत्वमुक्तं भवति । अन्ये तु तयोरप्युपनयनमिच्छन्ति । तथा च ब्रह्मपुराणम्—

एवमेव द्विजैर्जातौ संकार्य्यौ कुण्डगोलकौ ॥ इति ।

एवं मूकाद्युपनयनविधिनेत्यर्थः । तत्कर्त्तव्यमप्युक्तं तत्रैव—

कुण्डो वा गोलको विप्रः सन्ध्योपासनमात्रवित् ।
स्नानभोजनसन्ध्यासु देवेषु स पठेच्चरेत् ॥
एकान्ते कुटपे भुक्त्वा सदृशैस्सह सङ्गतः । इति ॥

सन्ध्या त्रिकालजा । उपासनं गृह्याग्नौ सायंप्रातर्होमः । मात्रशब्देन गायत्रीपुरश्चरणदर्शपूर्णमासस्थालीपाकादिनिवृत्तिः । विच्छब्देन तावन्मात्रोपयुक्तमन्त्राध्ययनमप्यनुज्ञायते, नैतावदेव, किन्त्वन्यदपीत्याह स्नानेति—स्नानं प्रातर्मध्याह्नयोः । भोजनं सायंप्रातः । अत्र सन्ध्याश-

त्वेन सायंप्रातर्विहितौ वैश्वदेवौ लक्ष्येते भोजनसन्निधानात् । असंस्कृतान्नभोजननिषेधाच्च । अत्र पाठक्रमो न विवक्षितः, आह्निकक्रमप्रापकसामान्यप्रमाणसद्भावात् । देवो देवपूजा । एतेषु अधिकरणसप्तम्या निमित्तसप्तम्या वा कर्त्तव्येषु तत्तदुपयुक्तान्मन्त्रान् पठेत् । चरेदाचारं शौचाचमनादिकम् । परिगणनं चेदम्, इतरद्विजधर्म्मपरिसङ्ख्यार्थम् । श्राद्धन्तु सामान्यधर्म्मत्वाद्भविष्यति । तदेवं कुण्डगोलकयोः विधिनिषेधाभ्यामुपनयने विकल्पमेके मन्यन्ते । उक्तं च स्मृत्यर्थसारे-

केचिदाहुर्द्विजैर्जातौ संस्कार्यौ कुण्डगोलकौ ।
संस्कार्य्यौ मा भवत्यद्धा इति कैश्चिदुदीरितम् ॥
अमृते च मृते पत्यौ जारजौ कुण्डगोलकौ ॥

अथ मूकाद्युपनयनम् । ब्रह्मपुराणे--

ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स इति श्रुतिः ।
तस्माच्च षण्ढबधिरकुब्जवामनपङ्गुषु ॥
जडगद्गदरोगार्त्तशुष्काङ्गविकलादिषु ।
मत्तोन्मत्तेषु मूकेषु शयनस्थे निरिन्द्रिये ॥
ध्वस्तपुंस्त्वेषु चैतेषु संस्कार्य्याः स्युर्यथोचितम् ।
मत्तोन्मत्तौ न संस्कार्य्याविति केचित्प्रचक्षते ॥
कर्म्मस्वनधिकाराच्च पातित्यं नास्ति वै तयोः ।
तदपत्यं च संस्कार्य्यमपरे त्वाहुरन्यथा ॥
संस्कारमन्त्रहोमादीन्करोत्याचार्य्य एव तु ।
उपनेयश्च विधिवदाचार्य्यः स्वसमीपतः ॥
आनीयाग्निसमीपे वा सावित्रीं स्पृश्य वा जपेत् ।
कन्यास्वीकरणादन्यत्सर्व्वं विप्रेण कारयेत् ॥
एवमेव द्विजैर्जातौ संस्कार्य्यौ कुण्डगोलकौ ॥ इति ।

अस्यार्थः—अत्र ऊढात्वविशेषणमनपेक्ष्यैव केवलब्राह्मणब्राह्मणीजन्यत्वेन गोलकादिसाधारणं ब्राह्मण्यमभिप्रेत्येदमुच्यते ब्राह्मण्यमिति । तेनेदं गौणं ब्राह्मण्यं तन्निमित्तक एवायमुपनयने गुणविकारः । कुब्ज-

वामनादिषु सत्यपि मुख्ये ब्राह्मण्ये कुब्जत्वादिनिमित्तक एवास्योपदेशस्तेन गुणविकारे निमित्तद्वयं सिद्ध्यति। गौणं ब्राह्मण्यं कुब्जत्वादिकं चेति। अन्यथा कुब्जादीनामत्र परिगणनमनर्थकं स्यात्। षण्ढादयोऽत्र जात्यैवावधेयाः। चिकित्सनीयेषु पुनर्यथावदुपनयनं कार्य्यम्। न गुणविकारः। मत्तो वाय्वादिना। उन्मत्तो ग्रहावेशादिना। शयनस्थ उत्थानाशक्तः। निरिन्द्रियः षडिन्द्रियशून्यः। ध्वस्तपुंस्त्वो दोषविशेषेण प्रत्यानेयपुंस्त्वः। यथोचितं यस्य यदङ्गोपसंहारसामर्थ्यं नास्ति तस्य तदङ्गपरिहारेण कर्त्तव्यमित्यर्थः। मत्तोन्मत्तयोर्मतान्तरमाह—"मत्तोन्मत्तौ न संस्कार्य्या"विति। तत्र हेतुमाह—"कर्म्मस्वनधिकारा"दिति। तदपत्यसंस्कारहेतुमाह—"पातित्यं नास्ति वै तयो"रित्यर्थः। ततश्च व्यतिरेकमुखेन पतितापत्यं न संस्कार्यमित्युक्तं भवति। "पतितोत्पन्नः पतितो भवति अन्यत्र स्त्रिया" इति वशिष्ठस्मरणात्। "तदपत्यन्तु संस्कार्य"मित्यत्र तुशब्देन विवक्षितं विधिं विच्छिद्य प्राकृत एव विधिरनूद्यते संस्कार्य्यपदेन। अन्यथा "अपरे त्वाहुरन्यथे"त्यन्यथापदेन विवक्षितविधेः पक्षान्तरत्वाभिधानं नोपपद्येत। ततश्च मत्तोन्मत्तापत्यस्य प्राकृतगुणविकारौ वैकल्पिकौ भवतः। तमेव गुणविकारं दर्शयति संस्कारेति। बटुपठनीयानां दण्डाजिनोपवीतादिग्रहणसंस्कारमन्त्राणामाचार्य्यप्रत्येव पाठो विधीयते। तथा होमः समिदाधानं तन्मन्त्रपाठश्च। न चाचार्य्यपठनीयानाम्। न वा तत्कर्तृकस्य प्रधानहोमस्य विधिः प्राप्तत्वात्। बटूपगमनपरिहारेणाचार्य्यस्य स्वसमीपेऽग्निसमीपे वा पङ्ग्वादिमाणवकानयनं विधीयते। प्राकृताद्गायत्र्युपदेशात् बटुं स्पृष्ट्वा गायत्रीजपो वैकल्पिको विधीयते। तस्य च श्रवणोच्चारणसमर्थान्प्रत्युपदेशः। मूकबधिरादीन् प्रति स्पृष्ट्वा जप इति व्यवस्था। बौधायनोऽपि—"अथ षण्ढबधिरमूकानां संस्कारं व्याख्यास्यामऽऋतुर्यथाकामी स्यात्पुण्ये नक्षत्रे ब्राह्मणान्भोजयित्वाऽऽशिषो वाचयित्वा केशानोप्य स्नातं शुचिवाससं बद्धशिखं यज्ञोपवीतिनमप आचम्य देवयजनमुदानयत्यथ देवयजनोल्लेखनप्रभृत्यग्नि-

मुखात्कृत्वा याज्ञिकीं समिधमाज्येनाक्त्वा तूष्णीमभ्याधापयति तूष्णीमश्मानमास्थापयति यथालाभं तूष्णीं वासः परिधापयति तूष्णीं मेखलां मन्त्रवद्ग्रन्थिं करोति तूष्णीमजिनं प्रतिमुञ्चति तूष्णीं दण्डं प्रयच्छति याज्ञिकस्य वृक्षस्य नाम पृच्छत्यथैनं दक्षिणं हस्तं गृह्णाति यस्मिन्भूतं च भव्यं चेत्यथैनं देवताभ्यः परिददाति देवेभ्यस्त्वेत्यथैनमुपनयति देवस्य त्वेति सर्व्वं नामग्रहणवर्जमाचार्य्य एव पक्वान्जुहोति तत्सवितुर्वरेण्यमित्यन्याहुतीरुपजुहोति क्षेत्रियै त्वा निर्ऋत्यै त्वेति षड्भिर्व्याहृतीभिरथाग्रेणाग्निं याज्ञिकस्य वृक्षस्य पर्णेषु हुतशेषं निदधातीति तत्पुरस्ताद्व्याख्यातम् । अथ पक्वादुपादाय प्राश्नाति तूष्णीं सर्व्वान्मन्त्रानाचार्य्य एव जपेदित्येके । अन्धजडक्लीबव्यसनिव्याधितोन्मत्तहीनाधिकाङ्गानामामयाव्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठिजङ्गरोगिणश्चैतेन व्याख्याता इत्येके । सद्यो मधुपर्कं ददाति तिसृषु व्युष्टासु मधुपर्कवदावृता तूष्णीमायुर्दा अग्नेर्हविषो जुषाण इति पिता वा भ्राता वात्मजमारोपयेदित्येके" ॥

ऋतोर्यथाकामित्वेन वसन्ताद्यनियमो विहितः । उपनयति गायत्रीसम्बद्धं करोति उपदेशेन तं स्पृष्ट्वा जपते वा । अथ शूद्राणामुपनयनम् । आपस्तम्बः—"शूद्राणामदुष्टकर्म्मणामुपनयनम्" । मद्यपानरहितानामिति कल्पतरुकारः । अथ स्त्र्युपनयनम् । यमः—

पुराकल्पे कुमारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते ।
अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनन्तथा ॥
पिता पितृव्यो भ्राता वा नैनामध्यापयेत्परः ।
स्वगृहे चैव कन्याया भैक्षचर्य्या विधीयते ॥
वर्ज्जयेदजिनं चीरं जटाधारणमेव च ॥ इति ।

तच्चोपनयनममन्त्रकम् । तथा च मिताक्षरायां याज्ञवल्क्यः—

तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रकः ॥ इति ।

अथोपनयनकालमाह । स च द्विविधः–नित्यः, काम्यश्च । फला-

ननुपबन्धेन श्रुतो नित्यः। तदुपबन्धेन श्रुतश्च काम्यः। नित्यो द्विविधः—मुख्यो गौणश्च। तत्रोत्पत्तिवाक्यशिष्टो मुख्यः। उत्पन्ने कर्म्मणि पश्चाच्छिष्यमाणो गौणः। तत्र नित्यमुख्यमाह श्रुतिः-"अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत" अष्टवर्षत्वं चाष्टवर्षसम्बन्धेन अतीताष्टमवर्षत्वेन च। "गर्भाष्टमे वा" इति सूत्रम्। अथवा ब्राह्मणं गर्भसहिताष्टवार्षिकमुपनयेत। गर्भसहचरितोऽब्दो गर्भशब्देनोच्यत इति भारुचिः। यस्मिन् वर्षे गर्भो भूत्वा शेते स गर्भ इति हरदत्तः। नारदः—

आधानादष्टमे वर्षे जन्मतश्चाग्रजन्मनाम्॥ इति।

स पञ्चमो यस्येति बहुव्रीहिः। पञ्चमीसमासो वा न षष्ठीसमासः। तस्य पूरणप्रत्ययान्तेन निषेधात्। एवमुत्तरत्रापि। गर्भपञ्चमश्चात्र जन्मतश्चतुर्थो भवति। गर्भाऽष्टमः सप्तमः। गर्भैकादशो दशमः। गर्भद्वादश एकादशः। "एकादशवर्षंराजन्यम्" इति सूत्रम्। एकादश वर्षाण्यतीतानि यस्यासौ तथा त वैश्यं वर्णतृतीयमुपनयीत। जन्मतस्त्रयोदशवर्षे इत्यर्थः। "द्वादशवर्षं वैश्यं यथामङ्गलं वा सर्वेषाम्" इति सूत्रम्। अथ वा सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां यथामङ्गलं यथाकुलधर्म्मम्। यद्वा यथामङ्गलशब्देन स्मृत्यन्तरोक्तपञ्चवर्षादिकालसङ्ग्रहः। अथ काम्यानि आपस्तम्बः— "अथ काम्यानि सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममष्टम आयुष्कामं नवमे तेजस्कामं दशमेऽन्नाद्यकाममेकादश इन्द्रियकामं द्वादशे पशुकाममुपनयीत"। तथा च मनुः—

ब्रह्मवर्च्चसकामस्य कार्य्यं विप्रस्य पञ्चमे।
राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्यार्थार्थिनोऽष्टमे॥

विष्णुः—

षष्ठे तु धनकामस्य विद्याकामस्य सप्तमे।
अष्टमे सर्वकामस्य नवमे कान्तिमिच्छतः॥

आपस्तम्बसूत्रेऽपि—"गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयीते"ति। अत्र गर्भाष्टमेष्विति सूत्रेषु बहुवचनं गर्भषष्ठसप्ताष्टमवर्षप्राप्त्यर्थमिति सुदर्शन-

भाष्यकारः । नृसिंहः—

उत्तरायणगे सूर्य्ये कर्त्तव्यं ह्युपनायनम् ॥

वर्णविशेषेणास्यापवादमाहतुर्बृहस्पतिवशिष्ठौ—

विप्रस्य क्षत्रियस्यापि मौञ्जी स्यादुत्तरायणे ।

दक्षिणे तु विशां कुर्य्यान्नानध्याये न सङ्क्रमे ॥

अथर्त्तुनिर्णयमाह गर्गः—

विप्रं वसन्ते क्षितिपं निदाघे वैश्यं घनान्ते व्रतिनं विदध्यात् ॥

वैश्यस्य ग्रीष्ममप्याह बृहस्पतिः –

श्रीविद्याबलकारि चोपनयनं प्रोक्तं वसन्ते शिशो—

ग्रीष्मे क्षत्रियवैश्ययोः शुभकरं पूर्व्वाह्नपक्षे सिते ॥

तथा च श्रुतिः—"वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यम्" । वसन्तादिलक्षणमाह वृद्धवशिष्ठः—

वसन्तश्चैत्रवैशाखौ ग्रीष्मः शुक्रशुची तथा ।

इषोर्ज्जौ च शरच्चान्द्रमासाः श्रौतादिकर्म्मसु ॥

तथा च श्रुतिः-"मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतू, शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृतू" इत्यादि । वृद्धगर्गस्तु सौरमप्याह—

मीनमेषौ रविर्यावद्वसन्तस्तावदिष्यते ।

नृपयुग्मवृषौ ग्रीष्मोऽनन्तराश्च ऋतुः शरत् ॥ इति ।

अनन्तराः कर्कसिंहकन्यातुलाः राशयः शरदृतुः । बौधायनोऽपि—"मीनमेषयोर्मेषवृषयोर्वा वसन्तः" इति । ब्राह्मणम्प्रति वसन्तावश्यकतामाह बृहस्पतिः—

विनर्त्तुना वसन्तेन कृष्णपक्षे गलग्रहे ।

अनध्याये चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति ॥

ततश्च मूर्द्धावसिक्तादीनां क्षत्रियादिकाल एवोपनयनं सिद्ध्यति । तेषां तद्धर्म्मत्वात् । अथ मासाः । तत्र वृद्धगार्ग्यः—

माघादिमासषट्के तु मेखलाबन्धनं मतम् ।

चूडाकरणमन्नं च श्रवणादौ विवर्ज्जयेत् ॥

एतेऽपि षट् त्रैवर्णिकसाधारणा इत्युक्तं मैत्रायणीयगृह्ये—"माघादिषण्मासाश्च सर्व्ववर्णाना"मिति। एतेषु षट्स्वपि मासेषु ब्राह्मणस्य सर्वदोषापवादकतया चैत्रः प्रशस्तः। तथा च बृहस्पतिः—

गुरौ भृगौ नष्टगते च चैत्रे कार्य्यं न माङ्गल्यमनर्थकारि।
मीनस्थितेऽर्के खलु चैत्रमासे शुभप्रदो ब्राह्मणमौञ्जिबन्धः॥
गोचराष्टकवर्गाभ्यां गुरुशुद्धिर्न लभ्यते।
तदोपनयनं कार्य्यं चैत्रे मीनगते रवौ॥
शुक्रे नष्टे तथा जीवे दुर्बले चन्द्रभास्करे।
व्रतोपनयनं कार्य्यश्चैत्रे मीनगते रवौ॥

वीरमित्रोदये—

जीवभार्गवयोरस्ते सिंहस्थे देवतागुरौ।
मेखलाबन्धनं शस्तं चैत्रे मीनगते रवौ॥

जन्ममासनिर्णयः। तत्र राजमार्त्तण्डः—

वसन्तसमये कुर्य्यादब्दे गर्भाष्टमेऽपि वा।
मेधावी मेखलाबन्धं जन्ममासेऽथ जन्मभे॥

शौनकोऽपि—

जन्मोदये जन्मसु तारकासु मासेऽथ वा जन्मनि जन्मराशौ।
व्रतेन विप्रो न बहुश्रुतोऽपि प्रज्ञाविशेषैः प्रथितः पृथिव्याम्॥

जन्मसु इति बहुवचनं तिसृणां जन्मताराणां परिग्रहाय।

अथ पक्षनिर्णयः कालविधाने—

शुक्ले पक्षे निर्म्मले शीतभानौ राशौ चर्क्षे स्याच्छिशोर्मौञ्जिबन्धः॥

बृहस्पतिः—

शुक्लपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णश्चान्त्यत्रिकं विना॥

स्मृत्यन्तरेऽपि—

शुक्लपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णपक्षे त्रिधा कृते।
अन्त्यभागं विनान्यौ द्वौ गणितौ मध्यमाधमौ॥ इति।

अथ तिथयः। बृहस्पतिः—

द्वितीया पञ्चमी षष्ठी सप्तमी दशमी तथा।

त्रयोदशी तृतीया च शुक्ले श्रेष्ठाः प्रचोदिताः ॥
द्वादश्येकादशी चैव मध्यमास्तिथयस्तथा ।
मध्यमाश्च प्रशंसन्ति चन्द्रे च बलसंयुते ॥

तथा च नृसिंहः—

तृतीया पञ्चमी षष्ठी द्वितीया वापि सप्तमी ।
पक्षयोरुभयोश्चैव विशेषेण सुपूजिताः ॥
धर्म्मकामौ सिते पक्षे कृष्णे च प्रथमा तथा ।
कृष्णे त्रयोदशीं केचिदिच्छन्ति मुनयस्तथा ॥

प्रथमा प्रतिपद् । साऽपि कृष्णे पक्षे चन्द्रबले सति ग्राह्या । तथा च बृहस्पतिः—

कृष्णे च प्रथमा पूज्या कदाचिच्छुभगे विधौ ॥

यत्तु मदनरत्नेन प्रथमाः इतिबहुवचनान्तं पाठं कल्पयित्वा प्रथमाः आद्याः पञ्चम्यन्ता इति व्याख्यातम्, तदसत् । पूर्ववाक्ये कृष्णपक्षीय षष्ठीसप्तम्यादीनामपि ग्रहणेन परिसङ्ख्यासम्भवात् ।

द्वादश्येकादशी चैव मध्यमा चोपनायने ।
प्रशस्ता प्रतिपत्कृष्णे कदाचिच्छुभगे विधौ ॥ इति ।

वीरमित्रोदये बृहस्पतिः—

चन्द्रे बलयुते लग्ने शुभभावे शुभेक्षिते ।
चतुर्दशीं प्रशंसन्ति कुमारे वयसाधिके ॥ इति ।

कृष्णपक्षे प्रतिपच्चतुर्दश्योरुपादानं व्रात्योपनयनविषयम् । "वर्षाणामतिलङ्घने, कुमारे वयसाऽधिके" इति व्यासबृहस्पतिवाक्यात् । अतिलङ्घनं षोडशाद्यतिक्रमः । चतुर्थीसप्तमीत्रयोदशीनां गलग्रहत्वेऽपि उपादानं मूकाद्युपनयनविषयम् । तेषामध्ययनीयाभावेन तस्यादोषत्वात् ।

अथानध्यायाः । गृह्यकारिकायाम्—

नष्टे चन्द्रे गते शुक्रे निरंशे चैव भास्करे ।
कर्त्तव्यं नोपनयनं नानध्याये गलग्रहे ॥

अनध्याया द्विविधाः । नित्या अनित्याश्च । तत्र नित्यानध्यायाः ।

गौतमः—

पक्षद्वये चतुर्द्दश्योरष्टमीद्वितये तथा।
पक्षादावपि पक्षान्ते ब्रह्म नाधीयते नरैः॥

फलञ्च—

अष्टमी हन्त्युपाध्यायं शिष्यं हन्ति चतुर्दशी।
अमावास्योभयं हन्ति प्रतिपत्पाठनाशिनी॥

मनुः—

चातुर्मास्यद्वितीयासु मन्वादिषु युगादिषु।
अष्टकासु च सङ्क्रान्तौ शयने बोधने हरेः॥
अनध्यायं प्रकुर्वीत तथा सोपपदास्वपि॥

चातुर्मास्यद्वितीया गर्गेणोक्ताः—

आषाढफाल्गुनोर्ज्जेषु या द्वितीया विधुक्षये।
चातुर्मास्यद्वितीयास्ताः प्रवदन्ति महर्षयः॥

मन्वादयस्तिथयः—

तृतीया पूर्णिमा चैत्रे पूर्णिमा ज्येष्ठमासके।
आषाढे दशमी पूर्णे कृष्णश्रावणगाष्टमी॥
भाद्रे तृतीया नवमी चाश्विने कार्त्तिके तथा।
द्वादशी पूर्णिमा पौषे भवेदेकादशी तिथिः॥
सप्तमी माघमासस्य पूर्णिमा सा च फाल्गुने।
मन्वादय इमाः पुण्याः स्नानदानादिकर्म्मसु॥

अथ युगाद्याः—

युगाद्या अपि वैशाखतृतीया सा च माघगा।
कार्तिके नवमी भाद्रकृष्णपक्षे त्रयोदशी॥

कुत्रचिद्युगादावदोषमाह ज्योतिर्निबन्धे—

या चैत्रवैशाखसिता द्वितीया माघस्य सप्तम्यथ फाल्गुनस्य
कृष्णतृतीयोपनये प्रशस्ताः प्रोक्ता भरद्वाजमुनीन्द्रमुख्यैः॥

अथाष्टकाः—

मार्गे पौषे तथा माघे नभस्ये फाल्गुनेषु च।

कृष्णपक्षेऽष्टकास्तिस्रः सप्तम्यादिदिनत्रयम् ॥

अथ सोपपदाः--

ज्येष्ठशुक्लद्वितीया च ह्याश्विने दशमी सिता ।
चतुर्थी द्वादशी माघे एताः सोपपदाः स्मृताः ॥

यजुर्वेदविषये अपवादमाह चण्डेश्वरः--

वेदव्रतोपनयने स्वाध्यायाध्ययने तथा ।
न दोषो यजुषां सोपपदास्वध्ययनेऽपि च ॥
चतुर्दश्यां यदा पर्व्व प्रागस्तादृदृश्यते रवेः ।
अनध्यायं प्रकुर्व्वीत त्रयोदश्यान्तु सर्वदा ॥
अनध्यायस्य पूर्वेद्युस्तस्य चैवापरेऽहनि ।
व्रतबन्धं विसर्गं च विद्यारम्भं न कारयेत् ॥

अथ नैमित्तिका अनध्यायाः । स्मृत्यर्थसारे आपस्तम्बः-"उल्कायामग्न्युत्पाते च सर्व्वासां विद्यानामाकालिक"मिति । तथा मनुः—

चौरैरुपप्लुते ग्रामे संग्रामे चाग्निकारिते ।
आकालिकमनध्यायं विद्यात्सर्वाद्भुतेषु च ॥

"उल्कानिर्घातभूकम्पपरिवेषेन्द्रचापप्रतिसूर्य्यगन्धर्व्वनगरदिग्दाहरजोवृष्ट्यादिजातेष्वाकालिकोऽनध्यायः" । गर्गः--

ग्रहे रवीन्द्वोरवनिप्रकम्पे केतूद्गमोल्कापतनादिदोषे ।
व्रते दशाहानि वदन्ति तज्ज्ञास्त्रयोदशाहानि वदन्ति केचित् ॥

सङ्कटे तु चण्डेश्वरः--

दाहे दिशां चैव धराप्रकम्पे वज्रप्रपातेऽथ विदारणे च ।
केतौ तथोल्कांशुकणप्रपाते त्र्यहं न कुर्य्याद्व्रतमङ्गलानि ॥

अग्न्युत्पाते अग्निना दह्यमाने ग्रामे, सर्व्वाद्भुतेषु रुधिरादिवृष्टिषु ।
वाशिष्ठः--"उपलरुधिरप्रपाते त्र्यह"मिति । स्मृत्यन्तरेऽपि--

विद्युद्गर्ज्जितवृष्टीनां सन्निपातो यदा भवेत् ।
कालवृष्टौ तु तत्कालमकाले तु त्रिरात्रकम् ॥

अकालवृष्टिलक्षणं स्मृतिरत्नावल्याम्--

अनुराधर्क्षमारभ्य षोडशर्क्षेषु भास्करः ।

यावच्चरति चैतावदकालं मुनयो विदुः ॥

आर्द्रादिविशाखान्तं कालवृष्टिरित्यर्थः। लल्लः—

व्रतेऽह्नि पूर्वसन्ध्यायां वारिदो यदि गर्जति।
तद्दिने स्यादनध्यायो व्रतं तत्र विवर्जयेत् ॥

सायं सन्ध्यागर्ज्जने उदयान्तोऽनध्यायः। अर्द्धरात्रादूर्ध्वं गर्ज्जने अर्द्धरात्रे वाऽऽकालिकोऽनध्यायः। प्रातःसन्ध्यागर्ज्जने त्वहोरात्रम्। कालं मर्य्यादीकृत्येत्यकालम्। अकाले भव आकालिकः। यस्मिन् काले निमित्तमुत्पन्नम् तदारभ्य द्वितीयदिने तत्कालपर्य्यन्तमित्यर्थः। ज्योतिर्निबन्धे—

नान्दीश्राद्धं कृतं चेत्स्यादनध्यायस्त्वकालिकः।
तदोपनयनं कार्य्यं वेदारम्भं च कारयेत् ॥

एतच्चाश्वलायनकात्ययनाद्यन्यविषयम्। तेषां तद्दिने वेदारम्भाभावात्। अत एषामुपनयनं तद्दिने न भवत्येव। नित्यनैमित्तिकादौ अनध्यायो न दोषाय।

नित्ये नैमित्तिके काम्ये व्रते यज्ञे क्रतौ तथा।
प्रवृत्ते कामकार्य्ये च नानध्यायाः स्मृतास्तथा ॥
देवतार्चनमन्त्राणां नानध्यायाः स्मृतास्तथा ॥ इति।

अथ गलग्रहमाह नारदः—

त्रयोदशीचतुष्कं च सप्तम्यादिदिनत्रयम्।
चतुर्थी चैव सम्प्रोक्ता अष्टावेते गलग्रहाः ॥

राजमार्त्तण्डः—

आरम्भानन्तरं यत्र प्रत्यारम्भो न सिद्ध्यति।
गर्गादिमुनयः सर्वे तमेवाहुर्गलग्रहम् ॥

मदनरत्ने नारदः—

विनर्तुना वसन्तेन कृष्णपक्षे गलग्रहे।
अपराह्णे चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति ॥

वसन्ते गलग्रहो न दोषायेत्यर्थः। अपराह्णस्त्रेधा विभक्तदिनतृतीयांश इत्युक्तं तत्रैव। प्रदोषदिनमपि वर्ज्यम्। तत्स्वरूपमुक्तं गोभिलेन-

षष्ठी च द्वादशी चैव अर्द्धरात्रोननाडिका।
प्रदोषमिह कुर्वीत तृतीयातूनयामिका॥ इति।

ज्योतिषेऽपि—

चतुर्थी प्रहरादर्वाक् सार्द्धयामाच्च सप्तमी।
त्रयोदशी त्वर्द्धरात्रात्प्रदोषस्तु तदा भवेत्॥

दैवज्ञमनोहरे—

प्रदोषे निश्यनध्याये मन्दे कृष्णे गलग्रहे।
मधुं विना चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति॥
गलग्रहे प्रदोषे च स्वल्पायुरुपजायते॥

चिन्तामणौ—

कृष्णे प्रदोषेऽनध्याये रात्रौ निश्यपराह्णिके।
प्राक्सन्ध्यागर्जिते नेष्टो व्रतबन्धो गलग्रहे॥

पुनः संस्कारप्राप्तौ "निमित्तानन्तरमेव नैमित्तिक"मितिन्यायेन यदा रात्रिसद्भावस्तदोपनयनं माभूदितिरात्रिपदोक्तिः। प्राक्सन्ध्या प्रातःसन्ध्या तस्यां गर्ज्जिते।

अथ वारनिर्णयः। तत्र नारदः—

गुरुशुक्रबुधानान्तु वाराः श्रेष्ठतमाः स्मृताः।
अधमः सोमवारस्तु सूर्य्यवारस्तु मध्यमः॥
वारौ मन्दारयोर्वर्ज्यौ कृष्णे वर्ज्यो निशापतेः।
अस्तङ्गतस्य सौम्यस्य वारो वर्ज्यो द्विजन्मनि॥

द्विजन्मनि उपनयने। बृहस्पतिः—

पापग्रहाणां वाराः स्युर्न शुभश्चन्द्रवासरः।
सिते पक्षे प्रशस्तः स्यात्कृष्णे वारो विधोर्न हि॥
शुभो बुधो नास्तमितः पापग्रहयुतो न च॥

वृद्धगर्गः—

शाखाधिपे बलिनि केन्द्रगते च मौञ्जी-
बन्धस्तदीयदिवसेषु शुभाय क्लृप्तः ।
अस्मिन्बलेन रहिते तु पुनर्द्विजानां
स्याद्वर्णसङ्कर इति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥

तदीयदिवसेषु शाखाधिपतिवारेषु । शाखेशानाह नारदः—

दृश्यमाने गुरौ शुक्रे शाखेशे चोत्तरायणे ।
वेदानामधिपा जीवशुक्रभौमबुधाः क्रमात् ॥ इति ।

तत्तच्छाखाध्येतॄणां तत्तच्छाखाधिपे उपनयनं कार्यमित्याह वाराहः—

गुरोः कवेर्लोहितस्य मिहिरस्य च वासराः ।
ऋग्यजुःसामाथर्वाणां शस्ताः स्युर्व्रतबन्धने ॥

लोहितोऽङ्गारकः । मिहिरः सूर्यः । पारिजाते बृहस्पतिः—

बह्वृचानां गुरोर्वारे यजुर्वेदजुषां बुधे ।
सामगानां धरासूनोरथर्ववविदुषां रवेः ॥

शाखेशवद्वर्णेशेऽपि बलवति उपनयनं कार्य्यम् । पराशरः—

सदानुकूले चैकस्मिन्वर्णेशे बलशालिनि ।
ब्राह्मणानां प्रकुर्वीत कुमारव्रतचारिणाम् ॥

वर्णेशानाह स एव—

पती सितेज्यौ विप्राणां नृपाणां कुजभास्करौ ।
वैश्यानां शशभृत्सौम्याविति वर्णाधिपाः स्मृताः ॥

अर्णवेऽप्येवम् । अथ नक्षत्राणि । तत्र बृहस्पतिः—

त्रिषूत्तरेषु रोहिण्यां हस्ते मैत्रे च वासवे ।
त्वाष्ट्रे सौम्यपुनर्वस्वोः प्रशस्तं ह्यौपनायनम् ॥

सौम्यं मृगशिरः । नारदोऽपि—

श्रेष्ठान्यर्कत्रयान्त्येज्यचन्द्रादित्युत्तराणि च ।
विष्णुत्रयाश्विमित्राब्जयोनिभान्युपनायने ॥

अर्कत्रयम् हस्तत्रयम् । अब्जयोनिभं रोहिणी । अथ वर्ज्यानि

तत्र बृहस्पतिः--

कृत्तिकाभरणीमूलज्येष्ठार्द्रासु विशाखयोः ।
पूर्वात्रये च सार्पर्क्षे न कुर्य्यादौपनायनम् ॥

ब्राह्मणस्य पुनर्वसुनिषेधमाह । तत्र राजमार्त्तण्डः-

चन्द्रतारानुकूलेषु ग्रहाब्देषु शुभेष्वपि ।
पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हति ॥

नारदः--

श्रवणादितिनक्षत्रे कर्म्मसंस्थे निशाकरे ।
तदा व्रती वेदशास्त्रधनधान्यसमृद्धिमान् ॥

अत्र विप्रपदोपादानात्क्षत्रियादीनामनिषेधः । अथ वेदविशेषेण नक्षत्रविशेषो ज्योतिर्निबन्धे -

मूले हस्तत्रये सार्पे शैवे पूर्वात्रये तथा ।
ऋग्वेदाध्यायिनां कार्य्यं मेखलाबन्धनं बुधैः ॥
पुष्ये पुनर्वसौ पौष्णे हस्ते मैत्रशशाङ्कभे ।
ध्रुवेषु च प्रशस्तं स्याद्यजुषां मौञ्जिबन्धनम् ॥
पुष्यवासवहस्ताश्विशिवकर्णोत्तरात्रयम् ।
प्रशस्तं मेखलाबन्धे बटूनां सामगायिनाम् ॥
मृगमैत्राश्विनीहस्तरेवत्यदितिवासवम् ।
अथर्वशाखिनां शस्तो भगणोऽयं व्रतार्पणे ॥

पुरुषविशेषेण नक्षत्रविशेषमाह नृसिंहः--

रौद्रे शिवद्विजः कुर्य्याद्वैष्णवे वैष्णवस्तथा ।
वासवर्क्षे सवर्णश्च वारुणे कुण्डगोलकौ ॥

प्रातिस्विकनक्षत्रासम्भवे सामान्यतो विहितानि नक्षत्राणि ग्राह्याणि । उक्तान्यपि नक्षत्राणि दुष्टग्रहक्रान्त्यादिदुष्टानि त्याज्यानि । तदुक्तं मुहूर्त्तचिन्तामणौ--

उत्पातान्सहपातदग्धतिथिभिर्दुष्टाँश्च योगाँस्तथा
चन्द्रज्योग्रनसामथास्तमयनं तिथ्यः क्षयर्द्धी तथा ।

गण्डान्तं च सविष्टिसङ्क्रमदिनं तन्वंशपास्तं तथा
तन्वंशे सविधूनथाष्टरिपुगान्पापस्य वर्गास्तथा ॥
सेन्दुक्रूरखगोदयांशमुदयास्ताशुद्धिचण्डायुधान्
खार्ज्जूरं दशयोगयोगसहितां जामित्रलत्ताव्यधम् ।
बाणोपग्रहपापकर्त्तरि तथा तिथ्यर्क्षयोगोत्थितं
दुष्टं योगमथार्द्धयामकुलिकाद्यान्वारदोषानपि ॥
क्रूराक्रान्तविमुक्तभं ग्रहणभं क्रूरस्य गन्तव्यभं
त्रेधोत्पातहतं च केतुहतभं सन्ध्योदितं भन्तथा ।
तद्वच्च ग्रहभिन्नयुद्धगतभं सर्व्वानिमान्सन्त्यजेत्
उद्वाहे शुभकर्म्मसु ग्रहकृतॉल्लग्नस्य दोषानपि ॥

उत्पातादीन् दोषान् उद्वाहे यज्ञोपवीतादौ शुभकर्म्मसु च त्यजेदिति तृतीयश्लोकेनान्वयः । अथ जन्मर्क्षनिर्णयः । तत्र राजमार्तण्डः—

वसन्तसमये कुर्य्यादब्दे गर्भाष्टमेऽपि वा ।
मेधावी मेखलाबन्धं जन्ममासेऽथ जन्मभे ॥

यत्तु—

वैनासिके त्रिजन्मर्क्षे नेष्टं तेषूपनायनम् ।

इति बृहस्पतिवचनं तद्गर्भाष्टमवर्षातिरिक्तविषयम् । ब्राह्मणातिरिक्तविषयं वा ।

गर्भाष्टमे गर्गपराशराद्यैः फलं यदुक्तं व्रतबन्धने तु ।
ततोऽधिकं जन्मसु तारकासु मासेऽथ वा जन्मनि वाडवानाम् ॥

इति राजमार्त्तण्डवचनात् । एवं पञ्चाङ्गशुद्धौ पूर्वाह्णादिनिर्णयः । स्कन्दपुराणे—

ऊर्ध्वं सूर्य्योदयात्प्रोक्तं मुहूर्त्तानान्तु पञ्चकम् ।
पूर्वाह्णः प्रथमः प्रोक्तो मध्याह्नस्तु ततः परम् ॥
अपराह्णस्ततः प्रोक्तो मुहूर्तानान्तु पञ्चकम् ॥ इति ।

तत्रापराह्णे उपनयनं न कार्य्यम् । उक्तं च वीरमित्रोदये—

विनर्तुना वसन्तेन कृष्णपक्षे गलग्रहे ।

अपराह्ने चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति ॥

नारदोऽपि—

त्रिधा विभज्य दिवसं तत्रादौ कर्म्म वैदिकम् ।
द्वितीये मानुषं कार्यं तृतीयेंऽशे तु पैतृकम् ॥ इति ।

उत्तमादिव्यवस्थामाह मनुः—

सर्वदेशेषु पूर्व्वाह्ने मुख्यं स्यादुपनायनम् ।
मध्याह्ने मध्यमं प्रोक्तमपराह्ने च गर्हितम् ॥ इति ।

अथ लग्नानि । तत्र वशिष्ठः—

मेषे भवति वाक्कुण्ठो वित्तविद्यायुतो वृषे ।
युग्मे वेदान्तदर्शी च कुलीरे च षडङ्गवित् ॥
शिल्पकर्म्मरतः सिंहे षष्ठे भवति पण्डितः ।
तुलायां वणिजः प्राप्तिः काण्डपृष्ठश्च वृश्चिके ॥
सर्वत्र पूजितश्चापे शूद्रवृत्तिर्मृगे तथा ।
राजप्रेक्षो भवेत्कुम्भे मीने वेदाङ्गपारगः ॥

नृसिंहः—

गुरुशुक्रोदये शस्तमनन्तस्य बुधस्य च ।
पूर्वपक्षे विधोः शस्तं नेतरेषां द्विजन्मनि ॥

नारदः—

शुभलग्ने शुभांशे च नैधने शुद्धिसंयुते ।
लग्ने त्वनैधने सौम्यैः संयुते वा निरीक्षिते ॥

अथ नवांशाः । ज्योतिर्निबन्धे—

राशयः सकलाः श्रेष्ठाः शुभग्रहयुतेक्षिताः ।
शुभा नवांशा न तथा ग्राह्यास्ते शुभराशयः ॥
न कदाचित्कर्कटांशः शुभेक्षितयुतोऽपि वा ।
तस्माद्गोमिथुनान्त्याश्च तुल्याकन्यांशकाः शुभाः ॥
एवंविधे लग्नगते नवांशे व्रतमीरितम् ॥

वीरमित्रोदये गुरुरपि--

विद्यान्वितः सदाचारोऽहीनधर्म्मो दयापरः ।
आयुष्मान्धनवाँश्चैव सौम्यभृग्वङ्गिरोंऽशकः ॥

भवतीति शेषः । वशिष्ठोऽपि--

कुलीरकांशं परिहृत्य सौम्यं नवांशका मौञ्जिविधौ प्रशस्ताः ।
ते निन्दिताः क्रूरनभश्चराणां खेटस्य वर्गा अपि चैव ग्राह्याः ॥
न नैधनं नैधनशुद्धिलग्नं न नैधनर्क्षं न च तन्नवांशकाः ।
न नैधनेशो न तदंशकेशो लग्ने प्रशस्ते न च रात्रिनाथः ॥

चिन्तामणौ—

क्रूरो जडो भवेत्पापः पटुः षट्कर्म्मकृद्बटुः ।
यज्ञार्थभाक्तथा मूर्खो रव्याद्यंशे तनौ क्रमात् ॥

अथ चन्द्रांशफलम् । तत्र वशिष्ठः--

सूर्यांशके गते चन्द्रे महापातककृद्व्रती ।
पुण्योक्तसेवी स्वांशस्थे नीचांशस्थः खलस्तदा ॥
कुजांशकगते चन्द्रे वेदवेदी भवेद्द्विजः ।
जीवांशकगते चन्द्रे साङ्गवेदविशारदः ॥
शुक्रांशके धनी दाता विद्यावित्तविशारदः ।
क्षिप्रोद्वाही यज्ञकृत्स्यात्सत्रदो भोगवान्भवेत् ॥
शुक्ले स्वांशे निशानाथे वित्तवान्यज्ञकृद्भवेत् ।
कृष्णे स्वांशगते चन्द्रे जातिभ्रंशं करोति च ॥ इति ।

अथ फलम् । वीरमित्रोदये काश्यपः—

भास्करो लग्नगः कुर्याद्बटुं भूपतिसेवकम् ।
वसुस्थः स्वर्णरहितं भ्रातृस्थः सुखिनं सदा ॥
बन्धुगो दुःखिनं नित्यं सुतगो मतिवर्ज्जितम् ।
शत्रुगो रोगरहितं सप्तमो भोगवर्ज्जितम् ॥
अष्टमो दृष्टिरहितं नवमो धर्महारिणम् ।
व्ययारिगो भिषग्वृत्तिं दीर्घायुषमथायगः ॥

रिष्फगो हानियुक्तं च फलमेतद्गुरोरपि ।
सिते चन्द्रे लग्नसंस्थे शुभं स्यादसितेऽशुभम् ॥
वसुगे स्याद्धनप्राप्तिस्तृतीये सुखसंस्थितिः ।
चतुर्थे बुद्धिवैषम्यं पञ्चमे सौख्यमुत्तमम् ॥
षष्ठे तु व्याधिपीडा स्यात्सप्तमे सुखसङ्गतिः ।
अष्टमे निधनप्राप्तिर्नवमे धर्मसञ्चयः ॥
दशमे स्यात्सदाचारी लाभे स्याद्धनसङ्ग्रहः ॥
दारिद्र्यं रिष्फगे विन्द्याच्चन्द्रे फलमुदाहृतम् ॥
मृति१र्नाशं २ सुखं ३ काणो ४ हानि५र्वृद्धि६र्मृति७र्गदः ८ ।
अधर्मा९ दुर्मति१०र्वृद्धि११र्नाशो १२ लग्नात्कुजे फलम् ॥
बुद्धि१र्वृद्धि२ र्वित्तनाशो३ लाभः ४ पुत्रो ५ मृतिः ६ सुखी ७ ।
आयुःक्षयो ८ धर्म९सौख्ये१० कोशलाभः ११ क्षयः १२ क्रमात् ॥
सौम्ये लग्नादिराशीनां फलमेतदुदाहृतम् ।
षष्ठाष्टमे विना जीवः सर्वत्र शुभकृत्सदा ॥
सर्वत्र शुभकृच्छुक्रः सप्तषष्ठाष्टमं विना ।
निन्दां १ हानिं २ सुखं३ रोगं४ द्यूतं५ कामं६ जडं७ मृतिम् ८ ।
विपत्९क्लेशो१० सुखं ११ मृत्यु१२मुदयात्कुरुते शनिः ॥
मेखलाबन्धकाले तु सर्वथा पञ्चमं गृहम् ।
शुभयुक्तं प्रशंसन्ति तदालोकितमेव वा ॥ इति ।

संहितान्तरेऽपि--

गृहप्रवेशे हि बुकं मौञ्जीबन्धे तु पञ्चमम् ।
विवाहे वर्ज्जयेद्द्यूनं यात्राकाले तथाष्टमम् ॥

क्रूरग्रहयुक्तमित्यनुवर्त्तते । वशिष्ठः--

इष्टाः पञ्च ग्रहा यस्य राशेस्तल्लग्नसंज्ञकम् ।
रविचन्द्रेज्यमुख्यास्ते चत्वारो वा बलान्विताः ॥
नीचास्थिताः शत्रुगृहास्थिताश्च पराजिताश्चास्तमुपागताश्च ।
लग्ने ग्रहास्ते स्वफलं प्रदातुं क्षमा न किञ्चिद्रिपुदृष्टदेहाः ॥

ते च ग्रहाः के ? इत्यपेक्षायामाह स एव—

बुधे लग्नगते जीवे शुक्रे चाप्यथवा स्थिते ।
करोति व्रतिनं नूनं वित्तविद्यासुखान्वितम् ॥
द्वितीयस्था ग्रहाः सौम्याः सौख्यभोगकरास्तदा ।
तत्र पापग्रहाः सर्वे सर्वस्वफलनाशनाः ॥
तृतीयस्थाः शुभाः पापा वित्तभोगकराः सदा ।
चतुर्थस्थानगाः सौम्याः सम्पद्भोगसुखप्रदाः ॥
पञ्चमस्थानगाः सौम्या नृपपूजार्थसिद्धिदाः ।
तत्र पापग्रहाः सर्वे सदा तत्फलनाशनाः ॥
षष्ठस्थाः खेचराः सौम्या दुःखशोकभयप्रदाः ।
तत्रस्थाः क्रूरखचराः सदा तत्फलनाशनाः ॥
लग्नात्सप्तमगाः सौम्या वित्तविद्यासुखप्रदाः ।
सर्वग्रहा अष्टमगा निधना धनशोकदाः ॥
नवमे सौम्यखचरा वित्तायुष्यसुखप्रदाः ।
तत्र पापाः सौम्यखेटफलस्यैव विघातकाः ॥
सौम्याः कुर्वन्ति दशमे वित्तविद्याधनान्वितम् ।
व्ययस्थानस्थिताः सर्वे कुर्वन्ति व्ययशालिनम् ॥
खलं हीनं पापरतं बुद्धिहीनं विदेशगम् ॥

अथ दुष्टग्रहफलम्—

रवौ लग्नादिकेन्द्रस्थे दोषः स्फुरितसंज्ञकः ।
तत्रोपनीतस्य शिशोः कुलनाशो भवेत्तदा ॥
कुजे लग्नादिकेन्द्रस्थे दोषः कुजितसंज्ञकः ।
तत्रोपनीतं बटुकं हन्ति वर्षान्न संशयः ॥
शनौ लग्नादिकेन्द्रस्थे दोषो रन्ध्राह्वयो भवेत् ।
व्रतिनो जननीं हन्ति त्वथवा धनसञ्चयम् ॥
केतौ लग्नादिकेन्द्रस्थे दोषश्च ग्रामसंज्ञकः ।
समग्रव्रतिनां वृत्तं वित्तं विद्यां विनाशयेत् ॥

लग्ने षष्ठाष्टमान्त्यस्थः करोत्येव निशाकरः ।
व्रतिनो रोगमिथुनं निधनं दुःखसञ्चयम् ॥

अत्र गुरुबलं चन्द्रबलं ताराबलं बालवृद्धास्तादिविचारः सङ्क्रान्तिदोषखार्जूरदशयोगमहापातवैधृतिपातोपग्रहपातबाणपञ्चकवज्रगण्डान्तदुर्मुहूर्त्तवारदोषान्धादिलग्नाष्टमलग्नदोषषड्वर्गविचारकर्त्तरीदोषादिविचारश्च विवाहप्रकरणोक्त एव ग्राह्यः । मण्डपप्रकार उपनयनवेदीतैलवन्दनमृदाहरणघटीयन्त्रप्रकारघटीयन्त्रस्थापनघटिकाभ्रमणफललग्नपत्रलेखनादि सर्वमपि विवाहप्रकरणोक्तं ग्राह्यम् । अथोपनयने कर्त्तृनिर्णयः । तत्र वृद्धगर्गः—

पिता पितामहो भ्राता ज्ञातयो गोत्रजाग्रजाः ।
उपानयेऽधिकारी स्यात्पूर्वाभावे परः परः ॥

भ्रातेति पितुर्भ्रातेति व्याख्येयम् । वीरमित्रोदये—

पितैवोपनयेत्पुत्रं तदभावे पितुः पिता ।
तदभावे पितुर्भ्राता तदभावे तु सोदरः ॥
व्रतबन्धं कुमारस्य विना पितुरनुज्ञया ।
यः करोति द्विजो मोहान्नरकं प्रतिपद्यते ॥

इति दूरस्थपितृविषयम् । ज्ञातयः सपिण्डाः । गोत्रजाग्रजाः गोत्रजेषु सपिण्डातिरिक्तेषु अग्रजा वृद्धाः । यद्यप्यग्रजपदं गोत्रपदेन समस्तन्तथापि बुद्ध्या विभज्य सपिण्डेऽप्यपि सम्बन्धनीयम् । अन्यथोपनेयकनिष्ठानामपि तदधिकारापातात् , दारकाचार्य्यत्वस्योपपातकत्वाच्च । अत्र केचिदाचार्य्यसमीपनयनमेवोपनयनमित्यभिप्रेत्य "पितैवोपनये"दित्यादिवाक्यानि पितैवाचार्यसमीपं नयेदित्यर्थपरतया व्याचक्षते । तेषां मते सत्यपि पित्रादावुपनेतरि होमगायत्र्युपदेशादिकर्त्ताऽन्य एवाचार्योऽन्वेष्टव्यः ।

आस्तिको वेदनिरतः शुचिराचार्य उच्यते ॥

इत्यादिवाक्येषु आचार्य्यस्य नित्यवच्छ्रवणात् । पितुरेवाचार्य्यत्वे आचार्य्यलक्षणाचार्य्यशौचाचार्य्यपत्न्यभिगमनप्रायश्चित्ताभिधानाद्यानर्थक्यापत्तेः, पितृलक्षणाद्यभिधानेनैव गतार्थत्वात् । पितृकुलावस्थितस्य ब्रह्म-

चारिण आचार्य्यकुलप्रत्यावृत्तिरूपसमावर्त्तनासम्भवापत्तेश्च । तस्मात्पित्र-तिरिक्त आचार्य्यः कर्त्तव्य इति । तन्न सुन्दरम् । बटोराचार्येण गायत्री-सम्बन्धस्यैवोपनयनपदार्थत्वेन व्याख्यातत्वात् । तत्र च पित्राचार्य्ययोः समुच्चितयोः कर्तृत्वासम्भवेन नित्यवच्छ्रुतस्याप्याचार्य्यस्य विकल्पेना-नुकल्पेन वान्वयस्यावश्यमभ्युपेयत्वात् । लक्षणाद्यभिधानं त्वनुकल्पतया प्राप्तस्याप्यपेक्षितमेव । समावर्त्तनं तु नाचार्य्यकुलान्निवृत्तिरेव, किन्तु ब्रह्मचर्यव्रतसमापनमिति न क्वापि विरोधः । तस्मात्पित्राद्यभावे आचार्य्यः कर्त्तव्य इति स्थितम् । आचार्य्यलक्षणमाह—

सत्यवाग्धृतिमान्दक्षः सर्वभूतदयापरः ।
आस्तिको वेदनिरतः शुचिराचार्य्य उच्यते ॥

यमोऽपि—

वेदाध्ययनसम्पन्नो वृत्तिमान्विजितेन्द्रियः ।
दक्षोत्साही यथावृत्तजीवने हस्तवृत्तिमान् ॥

व्यासोऽपि—

वेदैकनिष्ठं धर्मज्ञं कुलीनं श्रोत्रियं शुचिम् ।
स्वशाखाध्यमनालस्यं विप्रं कर्त्तारमीक्षितम् ॥

"विप्रं कर्त्तारमीक्षित"मिति व्यासवाक्येन विप्रपदोपादानात्तस्यैवा-ध्यापनाधिकाराच्च । तेन त्रयाणामपि वर्णानां पित्राद्यभावे विप्र एवोपनेता न क्षत्रियादिरिति सिद्ध्यति । "पितैवोपनयेत्पुत्र"मितिपदं ब्राह्मणो-पनयनविषयं न क्षत्रियवैश्ययोः, तयोस्तु पुरोहित एव, उपनयनस्य दृष्टार्थत्वात्, तयोस्त्वध्यापनेऽनधिकारात् । अथ बटूपनेत्रोरधिकार-सिद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तम् । तत्र वृद्धविष्णुः—

कृच्छ्रत्रयं चोपनेता त्रीन्कृच्छ्रांश्च बटुश्चरेत् ॥ इति ।

आचार्य्यस्य विशेषमाह स एव—

सावित्रीमभ्यसेदग्निपवित्राणि च संस्मरेत् ।
सहस्रं द्वादशावृत्तं सावित्रीं प्रजपेद्बुधः ॥
स्वाधिकारार्थमेवास्याः प्रदानार्थं हि तत्स्मृतम् ॥ इति ।

अग्निपवित्रा"ऽग्निः शुचिव्रततम"इत्यादीनि। प्रजपेदित्यनेनाभ्यासमेवानूद्य सङ्ख्याविशेषमाह सहस्रमिति। तत्प्रयोजनमाह स्वाधिकारार्थमिति। अस्याः प्रदानार्थं यः स्वाधिकारस्तदर्थमित्यर्थः। इदानीं कर्म्माह "ब्राह्मणान्भोजयेत्तं च" इति सूत्रम्। उपनेताऽऽभ्युदयिकब्राह्मणव्यतिरिक्ताँस्त्रीन् ब्राह्मणान्भोजयेदाशयेत्। तं च कुमारं भोजयेत्। चशब्दो भोजनक्रियानुकर्षणार्थः। "पर्य्युप्तशिरसमलङ्कृतमानयन्ति" इति सूत्रम्। परि सर्वतः उप्तं मुण्डितं शिरो यस्य सः पर्य्युप्तशिरास्तं पर्य्युप्तशिरसमलङ्कृतं स्रङ्मालादिना भूषितमानयन्ति। आचार्य्यपुरुषाः आचार्य्यसमीपमानयन्ति। कर्कवासुदेवमतेन कुमारस्यादौ वपनं पश्चात्त्रीन्भोजयेत्। तत्पङ्क्तौ मुण्डितशिरसं बटुञ्च। कुमारस्य वपनं कृत्वा स्नापयित्वा त्रिप्रभृतिब्राह्मणैर्मात्रा च सह कुमारं भोजयेत्। तथा च धर्म्मप्रवृत्तौ—

अथोपनयनाहे तु मुहूर्ताच्छोभनादधः।
मात्रा सहैव भुञ्जीयाद्विवाहे भार्य्यया सह॥
मात्रा सहैव भुञ्जीयाच्चौलमानेकभाजने॥

"पश्चादग्नेरवस्थाप्य ब्रह्मचर्य्यमागामिति वाचयति" इति सूत्रम्। आनयनानन्तरमाचार्य्यः अग्नेः पश्चात्स्वस्य दक्षिणतः कुमारमवस्थाप्य अवस्थितं कृत्वा "ब्रह्मचर्य्यमागामिति ब्रूहि" इत्येवं वाचयति। ततो माणवकः प्राङ्मुखस्तिष्ठन्नेव "ब्रह्मचर्य्यमागा"मिति वदति। मन्त्रार्थः-ब्रह्मचर्य्यम्प्रत्यागतोऽस्मि। ब्रह्म वेदस्तस्य चरणम्। "ब्रह्मचार्य्यसानीति चे"ति सूत्रम्। तत आचार्य्यो 'ब्रह्मचार्य्यसानीति ब्रूही"ति वाचयति। चशब्दान्माणवकश्च प्राङ्मुखस्तथैव तिष्ठ"न्ब्रह्मचार्य्यसानी"ति तथैव ब्रूयात्। मन्त्रार्थः—ब्रह्म कर्म्म चरतीति एवंशीलो ब्रह्मचारी अहमसानि भवानि। अथ वस्त्रम् "अथैनं वासः परिधापयती"ति सूत्रम्। आनयनानन्तरमाचार्य्य एनं कुमारं वास अहतं परिधापयति। वीरमित्रोदये—

तत्रादौ परिधानार्थं कल्पयेन्नववस्त्रकम्।

शिरोऽवगुण्ठनं चैव नवमन्यत्प्रकल्पयेत् ॥

शिरोऽवगुण्ठनं प्रावरणवासः । अत्र वस्त्रशब्देन कौपीनं ग्राह्यम् । तथा चाश्वलायनः—

वाससी ते स्वगुरवे मेधाजननकर्मणि ।
दद्यात्तावत्प्रभृत्येव कौपीनेन प्रवर्त्तयेत् ॥

तावत्प्रभृति कौपीनेनेत्यन्वयः । स्मृत्यर्थसारे—

कौपीनं कटिसूत्रं च यतेः स्याद्ब्रह्मचारिणः ।
ग्राह्यं नैव गृहस्थस्य श्रौते स्मार्त्ते च कर्मणि ॥

वीरमित्रोदये—

कौपीनमात्रा वर्तन्ते तथाऽन्ये ब्रह्मचारिणः ॥ इति ।

अत्र मात्रशब्देन बहिर्वासोऽभ्यावृत्तिः । वाससि विशेषमाहाश्वलायनः- "अहतेन वाससा संवीत"मिति । अहतलक्षणमाह प्रचेताः—

ईषद्धौतं नवं श्वेतं सदशं यन्न धारितम् ।
अहतं तद्विजानीयात्सर्वकर्मसु पावनम् ॥

वस्त्रविशेषमाह- "वासांसि शाणक्षौमाविकानि" इति वक्ष्यमाणसूत्रात् । तथा च मनुः—

वसीरन्नानुपूर्वेण शाणक्षौमाविकानि च ।

आपस्तम्बोऽपि "वासांसि शाणक्षौमाविकानि काषायं चैके वस्त्रमुपदिशन्ति ब्राह्मणस्य माञ्जिष्ठं राजन्यस्य हारिद्रं वैश्यस्येति" । वशिष्ठोऽपि- "शुक्लमहतं वासो ब्राह्मणस्य कार्पासं माञ्जिष्ठं क्षौमं क्षत्रियस्य सर्वेषां वा तान्तवमरक्त"मिति । गौतमोऽपि—"वासांसि शाणक्षौमचीरकुतपाः सर्वेषां कार्पासं वाविकृतं काषायमप्येके" । अथ वस्त्रधारणे मन्त्रः- "येनेन्द्राय बृहस्पतिर्वासः पर्य्यदधादमृतम् । तेन त्वा परिदधाम्यायुषे दीर्घायुत्वाय बलाय वर्च्चस इति" इति सूत्रम् । येनेन्द्रायेति मन्त्रेण । मन्त्रार्थः-हे कुमार ! येन विधिना इन्द्राय सँस्कर्त्तुं बृहस्पतिः सुराचार्य्यो वासः पर्यदधात् परिधापितवान् । किम्भूतं अमृतम् अहतम् । तेन विधिना त्वा त्वां माणवकं परिदधामि । उभ-

यान्तर्भूतो णिज्ज्ञेयः । परिधापयतीति सूत्रे तत्त्वात् । यद्वा इन्द्राय पर्य्य-दधात् इन्द्रे अव्यवस्थितं स्थापितवान् । तथा त्वा त्वां लक्ष्मीकृत्य परिद-दधामि त्वयि अव्यवच्छेदेन धारयामीति । किमर्थम् दीर्घायुत्वाय तव चीरं जीवनाय । आयुशब्द उकारान्तोऽप्यस्ति । बलाय देहशक्तये वर्चसे इन्द्रि-यशक्तये ऐश्वर्यायेति वा । अथ मेखला "**मेखलां बध्नीत इयं दुरुक्तं परिबाधमाना वर्णं पवित्रं पुनती म आगात् । प्राणापानाभ्यां बल-मादधाना स्वसा देवी सुभगा मेखलेयमिति युवा सुवासाः परि-वीत आगात्स उ श्रेयान्भवति जायमानः। तन्धीरासः कवय उन्न-यन्ति स्वाध्यो मनसा देवयन्त इति वा तूष्णी**"मिति सूत्रम् । तत आ-चार्य्यो माणवककट्यां मेखलां रशनां बध्नीते "**इयं दुरुक्त**"मिति मन्त्रेण । अथ वा "**युवा सुवासा**"इति मन्त्रेण । अथ वा तूष्णीं बध्नीते । "**मौ-ञ्जी रशना ब्राह्मणस्य धनुर्ज्या राजन्यस्य मौर्व्वी वैश्यस्ये**"ति वक्ष्यमाणसूत्रात् । मुञ्जस्तृणविशेषः तत्कृता मेखला मौञ्जी । धनुर्ज्या ध-नुषोपनीय ग्राह्या । मौर्वी मुरुस्तृणविशेषस्तन्मयी । अविरूर्णायुस्तद्रोमभिः कृता आवी । तथा च वशिष्ठः–"**मौञ्जी रशना ब्राह्मणस्य धनुर्ज्या क्षत्रियस्य शणतान्तवी वैश्यस्ये**"ति । पैठीनसिरपि-"**मौञ्जी मेख-लाश्मन्तकजा वा ब्राह्मणस्य बल्वजा मौर्वी वा राजन्यस्य शाणी क्षौमी वा वैश्यस्ये**"ति । मेखला कटिवेष्टनरज्जुः । अश्मन्तकः कुश-सदृशस्तृणविशेष इति कल्पतरुः । बल्वजा विश्वस्वङ्गानिर्म्मिता । मौर्वी इति जिनीमालेति दाक्षिणात्यानां प्रसिद्धा । अयं च विकल्पो यथाशाखं यथासम्भवं वा द्रष्टव्यः । अथ मुख्याभावेऽनुकल्पः । तत्र मनुः—

मुञ्जाभावे तु कर्त्तव्या कुशाश्मन्तकबल्वजैः ॥ इति ।

मुञ्जग्रहणमुक्तद्रव्योपलक्षणं प्रतिनिधौ त्रित्वदर्शनात् । तेन मुञ्जमूर्वी-शणानामभावे वर्णत्रयस्य क्रमेण कुशादयो ग्राह्या इत्यर्थ इति केचित् । वस्तुत-स्तु एकैकस्या मेखलायास्त्रयस्त्रयः प्रतिनिधयः । अत्र च मुञ्जादिस्थाने विहितानां कुशादीनां प्रतिनिधित्वान्मुञ्जधर्म्मस्त्रिवृत्त्वादिधर्म्मलाभो भवति । नीवारेष्टिवद्व्रीहिधर्म्माणां प्रोक्षणावधातादीनामिति । शङ्खः—"**सर्वेषां**

वा मौञ्जी"। अथ मेखलालक्षणमाह–"ब्रह्मचारिणः शिरसः समन्ताद् गुणमेकविंशतिवारं वेष्टयित्वा शिरोवेष्टनप्रमाणरज्जुर्ग्राह्या। सा त्रिवृता कार्या। उक्तञ्च निर्णयामृते–

अथावर्त्यैकविंशत्या शिरसि ब्रह्मचारिणः।
मेखला त्रिगुणीकृत्य कर्त्तव्या साम्प्रदायिकैः॥

तथा च याज्ञवल्क्यः–"उपवीतवन्मेखला कार्य्या केचित्त्रैगुण्यमिच्छन्ति"। अथ मेखलाबन्धनम्। आचार्यस्त्रिगुणा मेखलामादाय बटोः कटिप्रदेशे प्रादक्षिण्येन त्रिर्वेष्टयति। तृतीयवेष्टने ग्रन्थयस्त्रयः पञ्च सप्त वा कार्य्याः। तदुक्तं गदाधरभाष्ये–

त्रिवृता मेखला कार्य्या त्रिवारं स्यात्समावृता।
तद्ग्रन्थयस्त्रयः कार्य्याः पञ्च वा सप्त वा पुनः॥

अत्र प्रवरसङ्ख्यानियमः। त्र्यार्षेयस्य ग्रन्थित्रयं पञ्चार्षेयस्य पञ्च सप्तार्षेयस्य सप्तेति गर्गपद्धतौ। वृद्धाचारोऽप्येवमेव। आचार्यकर्त्तृकं मेखलाबन्धनं कुमारस्य मन्त्रपाठ इति वासुदेवमुरारिमिश्रजयरामहरिहराः। गदाधरमते तु आचार्यस्यैव मन्त्रपाठः। तेषामयं ग्रन्थः–मुरारिमिश्रैरबुद्ध्वैव "पुरुषयोगिसंस्कारयोस्त्यागे सामर्थ्या"दिति हेतूपन्यासार्थं प्रदर्शितम्। न हि करणमन्त्रेऽयं न्यायः प्रवर्त्तते। आचार्यकर्त्तृको ह्ययं पदार्थः, मन्त्रपाठस्तु लिङ्गवशेन माणवककर्त्तृकः स्यात् इति चेन्न। प्रधानभूतश्च पदार्थः, गुणभूतश्च मन्त्रः। अतः पदार्थाङ्गत्वेन मन्त्रोऽपि पदार्थकर्त्रा पठनीयः। मन्त्रेऽपि च लक्षणया माणवकाभिधानमित्यदोषः। तथा च श्रुतिः "यां वै काञ्च यज्ञ ऋत्विज आशिषमाशासते यजमानस्यैवे"ति। कारिकायाम्–

बध्नीयात्त्रिगुणां श्लक्ष्णामियन्दुरुक्तमुच्चरन्।
आचार्यस्यैव मन्त्रोऽयं न बटोरात्मनेपदात्॥

गङ्गाधरोऽपि–

वस्त्रे च मेखलादाने तथैवाञ्जलिपूरणे।
हृदयालम्भने प्रश्ने तथा भूतप्रदानके॥

आचार्यस्यैव मन्त्रपाठः। अन्यत्र माणवकस्य। मन्त्रार्थः—इयमितीहशब्द आद्यन्तयोर्वाक्यालङ्कारार्थः। इयं मेखला माम् अगात् आगता। किं कुर्वती। तदुक्तम् दुष्टं भीषितमसत्याप्रियादिकं परितः सर्वतः भूत भविष्यच्च बाधमाना निराकुर्वाणा। वर्णं वर्णत्वं पवित्रं शुद्धं पुनती सत्कुर्वती, मे मम प्राणापानाभ्यां मरुद्भ्यां तयोर्बलं सामर्थ्यम् आदधाना स्थापयन्ती। स्वसा स्वसृवद्धिता। देवी दीप्तिमयी। सुभगा सौभाग्यदा। युवा सुवासा इत्यस्यार्थः—यौति गुणानेकीकरोतीति युवा। सुवासाः शोभनवस्त्रः। अहतं शोभनमुच्यते। परिवीतः वस्त्रपुष्पमालाभिः समन्ततो वेष्टित आगात् आगतः। उ वितर्के। श्रेयान् सपदि जायमान उत्पाद्यमानः श्रेयान्शुद्धः स्यात्। धीरासः स्थिरप्रज्ञाः कवयो वेदवेदार्थज्ञा यतः। अथ यज्ञोपवीतम्। अत्र यद्यपि सूत्रकारेण यज्ञोपवीतधारणं न सूत्रितं तथापि—"एकवस्त्राः प्राचीनावीतिन" इति प्रेतोदकंदाने प्राचीनावीतित्वविधानात्,

दण्डाजिनोपवीतानि मेखलां चैव धारयेत्।

इति याज्ञवल्क्येन ब्रह्मचारिण उपवीतधारणस्मरणात्। तथा—

सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च।
विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम्॥

इति च्छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनेन सामान्यतः सर्वाश्रमिणां सदा यज्ञोपवीतधारणस्मरणाच्च। यज्ञोपवीतधारणं तावदुपनयनप्रभृति प्राप्तम्। तच्च कुत्र कर्त्तव्यमित्यवसरापेक्षायामौचित्यान्मेखलाबन्धनानन्तरं युज्यते। एतदेव कर्कोपाध्यायवासुदेवदीक्षितप्रभृतयः स्वस्वग्रन्थे यज्ञोपवीतधारणमन्त्रावसरे लिखितवन्तः। तच्च सर्वकर्म्माङ्गत्वान्मन्त्रवद् युज्यते इति मन्त्रमपि लिखितवन्तः। "यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात्। आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः"।

इति माणवकपठितेन मन्त्रेण उपवीतं परिधापयति। अथ यज्ञोपवीतलक्षणम्। तत्र मनुः—

कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्ववृतन्त्रिवृत्।

शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसूत्रजम् ॥

त्रिवृन्नवसूत्रकमिति यावत् । बौधायनः—"कौशं सौत्रं त्रिस्त्रिवृद्य-ज्ञोपवीतमानाभेः" । कौशं कृमिकोशोद्भवं पट्टसूत्रमयमिति यावदिति कल्पतरुः । वस्तुतस्तु कौशं कुशपत्रनिर्म्मितम् । तथा च गोभिलः "यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्रं वस्त्रं कुशं रज्जुं वे"ति । सौत्रं कार्पासम् । त्रिवृन्नवगुणम् । "नव वै त्रिवृ"दिति श्रुतेः । देवलः—

कार्पासक्षौमगोवालशणवल्कतृणोद्भवम् ।
सदा सम्भवतो धार्य्यमुपवीतं द्विजातिभिः ॥

क्षुमा अतसी तत्सम्बन्धी । वल्कलं तरुत्वक् । तृणोद्भवं कुशादितृण-निर्म्मित्तम् । आदित्यपुराणे—

क्षौमजं वाथ कार्पासं शणसूत्रमथापि वा ।
दद्याद्यज्ञोपवीतं यो न तं हिंसन्ति वायसाः ॥

वायसा राक्षसाः । यद्यप्येषु वाक्येषु सम्भवं यथासम्भवं वा शब्दाः श्रूयन्ते तथाप्येषां कल्पानां मुख्यासम्भवविषयत्वमेव द्रष्टव्यम्, न तुल्य-बलत्वम् । अथ यज्ञोपवीतलक्षणम् । तत्र भृगुकात्यायनौ—

त्रिवृदूर्ध्ववृतं कार्यं तन्तुत्रयमधोवृतम् ।
त्रिवृतं चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरुच्यते ॥

सङ्ग्रहेऽपि—

ऊर्ध्ववृत्तमधोवृत्तं पुनरुर्ध्ववृतन्तथा ।
एतद्यज्ञोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते ॥

गृह्यपरिशिष्टेऽपि—"उपवीतमयुग्मशरं विषमतन्तुकं त्रिवृद् यज्ञोपवीत"मिति । एकं सूत्रमयुग्मशरं त्रिगुणीकृत्य वलितं पुनस्त्रिवृत्क्रि-यते त्रिगुणीकृत्य वध्यते तन्नवतन्तुकमुपवीत भवति । त्रिगुणीकृतमेकेन ग्रन्थिना बद्धं सत् यज्ञोपवीतमित्युक्तेः । तथा च देवलः—

यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्रेण नवतन्तुकम् ।
एकेन ग्रन्थिना तन्तुर्द्विगुणस्त्रिगुणोऽथ वा ॥

अत्र तन्तौ द्वैगुण्यं त्रैगुण्यं सम्भवे द्रष्टव्यम् । ततश्च द्विगुणस्यैव त्रैगुण्यं षट्तन्तुकतैव सम्पद्यते । अत एव पैठीनसिः—

"कार्पासमुवीत षट्तन्तुकं त्रिवृतं ब्राह्मणस्य क्षौमं राजन्यस्याविकं वैश्यस्ये"ति। द्विगुणे सूत्रे त्रिवृति कृते षट्तन्तुकम्भवतीत्यर्थः। तदूर्ध्ववृतं कार्यम् । तथा मार्कण्डेयपुराणे दत्तात्रेयः--

अधोवृत्तैस्त्रिभिः सूत्रैः पुनश्चोर्ध्ववृतैस्त्रिवृत् ।

ऊर्ध्ववृतस्य लक्षणमाह सङ्ग्रहकारः—

करेण दक्षिणेनोर्ध्वं गतेन त्रिगुणीकृतम् ।
वलितं मानवैः सूत्रं शास्त्रे चोर्ध्ववृतं स्मृतम् ॥

अथोपवीतनिर्माणप्रकारः । तत्र देवलः—

कर्पासकं समादद्याच्छुचिक्षेत्रे विशोधिते ।
त्रिवृतन्तु तथा कार्यं ब्राह्मण्या सूत्रकं कृतम् ॥

ब्राह्मण्यत्र सधवेति व्याख्येयम् , विधवानिर्म्मितस्य निषिद्धत्वात् । तथा च स्कान्दे —

विधवारचितं सूत्रमनध्यायकृतं च यत् ।
विच्छिन्नं चाप्यधोयातं भुक्त्वा निर्म्मितमुत्सृजेत् ॥

धर्मप्रवृत्तौ—

उच्छिष्टं तोरणच्छिन्नं विकृतं विधवाकृतम् ।
भुक्तोत्तरे त्वनध्याये सप्त तन्तून्न धारयेत् ॥

इदं च सूत्रान्तरसम्भवे द्रष्टव्यम् । असम्भवे तु तस्यापि ग्राह्यत्वात् । तदुक्तं स्मृतिसारे—

छेदे विनाशे वा स्नाने कन्यया निर्म्मितं शुभम् ।
विधवान्धाभिरथवा सूत्रं गृह्णीत वै शुचिः ॥

छेदे विनाशे यज्ञोपवीतस्येति शेषः । गदाधरभाष्येऽपि—

शुचौ देशे शुचिः सूत्रं संहताङ्गुलिमूलकम् ।
आवेष्ट्य षण्णवत्या ९६ तत्त्रिगुणीकृत्य यत्नतः ॥
अब्लिङ्गकैस्त्रिभिः सम्यक्प्रक्षाल्योर्ध्ववृतन्तु तत् ॥

अब्लिङ्गकैः "आपोहिष्ठा"दिभिः। वीरमित्रोदये—

देवागारेऽथ वा गोष्ठे नद्यां वान्यत्र वा शुचौ।
सावित्र्या त्रिगुणं कुर्य्यान्नवसूत्रं तु तद्भवेद्॥
अभिमन्त्र्याथ भूरग्निश्चेति वृत्तत्रयं त्रिभिः॥

तत्र मन्त्राः—

"ॐभूरग्नये च पृथिव्यै च महते च स्वाहा।
ॐ भुवो वायवे चान्तरिक्षाय च महते च स्वाहा।
ॐस्वरादित्याय च दिवे च महते च स्वाहा"।

अथ यज्ञोपवीतपरिमाणम्। वीरमित्रोदये—

आकण्ठस्तत्प्रमाणं स्याद्दीर्घन्तु सुस्थितं तथा।
कनिष्ठाङ्गुलिवत्स्थूलन्तदूर्ध्वं वा त्रिवृच्छुभम्॥

कात्यायनः—

पृष्ठदेशे च नाभ्यां च धृतं यद्विन्दते कटिम्।
तद्धार्य्यमुपवीतं स्यान्नातिलम्बं न चोच्छ्रितम्॥
स्तनादूर्ध्वमधो नाभेर्न धार्य्यंत कथञ्चन॥

तत्र मनुः—

रन्ध्रादिनाभिपर्य्यन्तं ब्रह्मसूत्रं पवित्रकम्।
न्यूने रोगप्रवृद्धिः स्यादधिके धर्म्मनाशनम्॥ इति।

अथाश्रमविशेषेणोपवीतसंख्यामाह। तत्र भृगुः—

उपवीतं बटोरेकं द्वे तथेतरयोः स्मृते।
एकमेव यतीनां स्यादिति शास्त्रविनिश्चयः॥

तथाशब्दात्स्नातकग्रहणम्। तथा च वशिष्ठः—

स्नातकानां द्वितीयं स्यादन्तर्वासस्तथोत्तरम्।
यज्ञोपवीते द्वे यष्टिः सोदकश्च कमण्डलुः॥ इति।

इतरयोर्गृहस्थवानप्रस्थयोः। देवलोऽपि—

यज्ञोपवीते द्वे धार्य्ये श्रौते स्मार्त्ते च कर्मणि।
तृतीयमुत्तरीयार्थं वस्त्राभावे चतुर्थकम्॥

यतीनां त्रिदण्डिनाम् । एकदण्डिनां शिखासूत्रत्यागाभिधानात् । काश्यपोऽपि—

त्रीणि चत्वारि पञ्चाष्ट गृहिणः स्युर्दशापि वा ।
उत्तमाश्रमिणस्त्वेकं व्रतिनस्त्वेकमेव हि ॥

इयं च सङ्ख्या नित्यधारणे । काम्ये तु सङ्ख्यान्तरमपि देवलः—

आयुःकामै सदा धार्य्यं बहु यज्ञोपवीतकम् ।
पञ्चभिः पुत्रकामी स्याद्धर्म्मकामी तथैव च ॥

इदं च ब्रह्मचारिणोऽपि भवति, आयुःकामनाया विशेषात् । यत्तु—

एकयज्ञोपवीतेन जपहोमादि यत्कृतम् ।
तत्सर्वं विलयं याति न पितॄँश्चोपतिष्ठते ॥

इति निन्दार्थवादः, सोऽपि गृह्यादिविषय एव, न ब्रह्मचारिविषयः । सदोपवीतिनेत्यत्र सदाशब्दश्रवणाच्चोपवीतस्य कण्ठादनुत्तारणं गम्यते । तथा च भृगुः--

मन्त्रपूतं स्थितं काये यस्य यज्ञोपवीतकम् ।
नोद्धरेच्च ततः प्राज्ञो य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः ॥
सकृच्चाधारणात्तस्य प्रायश्चित्ती भवेद्द्विजः ॥ इति ।

प्रक्षालनार्थन्तु शाखाविशेषेणापवादमाह । तत्र भृगुः--

तैत्तिरीयाः कठाः काण्वाश्चरका वाजसनेयिनः ।
कण्ठादुत्तार्य्य सूत्रन्तु कुर्य्युर्वै क्षालनं द्विजाः ॥
बह्वृचाः सामगाश्चैव ये चान्ये यजुःशाखिनः ।
कण्ठादुत्तार्य्य सूत्रन्तु पुनरर्हन्ति सँस्क्रियाम् ॥

सँस्क्रियां मन्त्रेण धारणम् ।

अभ्यङ्गे चोदधिस्नाने मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।
कण्ठादुत्तार्य्य सूत्रन्तु कुर्य्युर्वै क्षालनं द्विजाः ॥

केशसंस्पृष्टे यज्ञोपवीते शुद्धिमाह । वीरमित्रोदये देवलः-

सूत्रं सलोमकं चेत्स्यात्ततः कृत्वा विलोमकम् ।
सावित्र्या दशकृत्वाद्भिर्मन्त्रिताभिस्तदुत्क्षिपेत् ॥

यज्ञोपवीतादिभङ्गे प्रतिपत्तिमाह। मनुः—

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम्।
अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रतः॥

भृगुः—

पतितं त्रुटितं वापि ब्रह्मसूत्रं यदा भवेत्।
नूतनं धारयेद्विप्रः स्नानसङ्कल्पपूर्वकम्॥
आचम्य प्रतिसूत्रन्तु त्रिगुणीकृत्य यत्नतः।
यज्ञोपवीतमेकैकं प्रतिमन्त्रेण धारयेत्॥
एकमन्त्रेण सङ्कल्प्य धृत्वा यज्ञोपवीतकम्।
एकस्मिँस्त्रुटिते सर्वं त्रुटितं नात्र संशयः॥

अथ यज्ञोपवीतधारणे कर्मविशेषे देशविशेषमाह परिशिष्टे—"वामस्कन्धे यज्ञोपवीतं दैवे प्राचीनावीतमितरथा पितृयज्ञे"। देवलोऽपि—

ब्रह्मसूत्रेऽपसव्येंऽसे स्थिते यज्ञोपवीतिता।
प्राचीनावीतिता सव्ये कण्ठस्थे च निवीतिता॥

श्रुतिरपि—"दक्षिणं बाहुमुद्धरतेऽवधत्ते सव्यमिति यज्ञोपवीतमेतदेव विपरीतं प्राचीनावीतं संवीतं मानुष"मिति। अथ यज्ञोपवीतधारणमन्त्रार्थः—हे आचार्य्य! इदं ब्रह्मसूत्रमहं प्रतिमुञ्च प्रतिमुञ्चामि प्रतिपूर्वो मुञ्चतिर्बन्धनार्थः। पुरुषव्यत्ययश्छान्दसः। किम्भूतम् यज्ञोपवीतं यज्ञेन प्रजापतिना यज्ञाय वेदोक्तकर्माधिकारायेति वा उपवीतमुपरिस्कन्धदेशे वीतं परिहितम्। परमं पर आत्मा मीयते ज्ञायते येन वाक्योपदेशाधिकारित्वात्। पवित्रं शोधकम्। प्रजापतेर्ब्रह्मणः सहजं सहोत्पन्नं, स्वभावसिद्धं वा। पुरस्तात् प्राग्भवम्। अत इदमायुषे हितम् आयुष्यमस्तु। अग्र्यं मुख्यम् अनुपहतम्। शुभ्रं निर्म्मलम्। बलं धर्मसामर्थ्यं तेजः प्रभावप्रदम्। अथाजिनम् "अथाजिनं प्रयच्छति मित्रस्य चक्षुर्द्धरुणं बलीयस्तेजो यशस्वि स्थविरꣳ समिद्धम्। अनाहनस्यं वसनं जरिष्णुः परीदं वाज्यजिनं दधेऽहमिति" इति सूत्रम्। यज्ञोपवीतधारणानन्तरमजिनधारणम्। "ऐणेयमजिनमुत्तरीयं ब्राह्म-

णस्य रौरव ६राजन्यस्याजं गव्यं वा वैश्यस्य सर्वेषां वा गव्यमसति प्रधानत्वाद्" इति वक्ष्यमाणसूत्रात् ब्राह्मणक्षत्रियविशां यथाक्रममैणेयं रौरवं आज गव्यं वा भवतीत्यर्थः। एणी बिन्दुरहिता मृगी गौरमृगी तत्सम्बन्ध्यैणेयम्। एणीशब्दो ढक्प्रत्ययान्तः। रुरुर्बिन्दुमान्मृगः। अजा च्छागः, गव्यं वा। अत्रै "णेयमुत्तरीय"मिति वचनात् प्रागुक्तानि शाणादीनि अन्तरीयाणीति गम्यते। तथा चाश्वलायनः—

"ऐणेयेन वाजिनेन ब्राह्मणं रौरवेण क्षत्रियमाजेन वैश्य"मिति। अत्र वाशब्दग्रहणाद्वासोऽजिनयोर्विकल्पः। उभयोरपि प्रावरणार्थत्वात्। असति यथोक्ताजिनासम्भवे गव्यं प्रधानत्वात्। प्रशस्तत्वादित्यर्थः। यमः—"सर्व्वेषां वा रौरवाजिनम्"। इतरचर्म्माभावात् इति शेषः। विष्णुः—

"मार्गवैयाघ्रबास्तानि चर्माणि"। तथा च यमस्मृतिः—

कृष्णाजिनं ब्राह्मणस्य रौरवं क्षत्रियस्य तु।
बस्ताजिनं तु वैश्यस्य सर्वेषां रौरवाजिनम्॥

तत्परिधानमाह शौनकः—

निक्षिप्य ब्रह्मसूत्रन्तु वितत्याधः प्रसार्य्य च।
वामांसे स्थापयेच्चैतत्तथा कृष्णमृगाजिनम्॥

तत्परिमाणमाह शाकलः—

अखण्डं वा त्रिखण्डं वाष्टाचत्वारिंशदङ्गुलम्।
चतुरङ्गुलविस्तीर्णं धारयेदजिनं सदा॥

खण्डत्रयपरिमाणमुक्तं रेणुदीक्षितेन कारिकायाम्—

अङ्गुलन्तु बहिर्लोम यद्वा स्याच्चतुरङ्गुलम्।
अजिनं धारयेद्विप्रश्चतुर्विंशाष्टषोडशैः॥

चतुर्विंशाङ्गुल एकः खण्डः। अष्टाङ्गुलो द्वितीयः। षोडशाङ्गुलस्तृतीयः। त्रिभिः स्यूतैरष्टाचत्वारिंश४८दङ्गुलं परिमण्डलं सम्पद्यते। अजिनस्योत्तरीयकरणं तूष्णीम्। मन्त्रपाठेन वेति वासुदेवः। मन्त्रेणाजि-

नधारणमिति गर्गपद्धतौ। कारिकायाम्—

मित्रस्य चक्षुरित्युक्त्वा तद्वत्कृष्णाजिनं ततः॥ इति।

"मित्रस्य चक्षु"रितिमन्त्रः। अथ दण्डधारणम्। "दण्डं प्रयच्छति तम्प्रतिगृह्णाति यो मे दण्डः परापतद्वैहायसोऽधि भूम्याम्। तमहं पुनरादद आयुषे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्च्चसायेति" इति सूत्रम्। "पालाशो ब्राह्मणस्य दण्डो बैल्वो राजन्यस्यौदुम्बरो वैश्यस्ये"ति वक्ष्यमाणसूत्रात्। पालाशबैल्वौदुम्बरा ब्राह्मणक्षत्रियविशां यथासङ्ख्यं ज्ञेयाः। पालाशशब्दोऽत्र वृक्षवचनो न पत्त्रवचनः। औदुम्बरादिसाहचर्य्यात्। विष्णुः—"पालाशखादिरौदुम्बरा दण्डा" इति। भविष्यपुराणे—

ब्राह्मणो बैल्वपालाशौ तृतीयः प्लक्षजस्तथा।
न्यग्रोधखादिरौ क्षत्रे तथाऽन्ये वैतसोद्भवः॥
पैलवौदुम्बरौ वैश्ये तृतीयोऽश्वत्थजस्तथा।
दण्डानेतान्महाबाहो! धर्मतोऽर्हन्ति धारितुम्॥

अथानुकल्पः—"सर्वे वा सर्वेषा"मिति वक्ष्यमाणसूत्रात्। गौतमः—"यज्ञीयो वा सर्व्वेषा"मिति। यज्ञीयो यज्ञार्हवृक्षीयः। स चाभिहितो ब्रह्मपुराणे—

पालाशश्चाथ न्यग्रोधप्लक्षवैकङ्कतोद्भवाः।
अश्वत्थोदुम्बरो बिल्वश्चन्दनः सरलस्तथा॥
शालश्च देवदारुश्च खादिरश्चेति यज्ञियाः।

यमः—

एतेषामप्यलाभे तु सर्वेषामेव यज्ञियाः॥

अथ दण्डलक्षणम्। तत्र मनुः—

ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः।
अनुद्वेगकरान्दण्डान्सत्वचो नाग्निदूषितान्॥

गौतमोऽपि। "अपीडिता यूपवक्राः सवल्का" इति। अपीडिता वल्लिवेष्टनादिभिः। यूपवक्रा यूपवदुन्नताग्राः। अथ दण्डपरि-

माणम् "केशसम्मितो ब्राह्मणस्य दण्डो ललाटसम्मितः क्षत्रियस्य घ्राणसम्मितो वैश्यस्ये"तिवक्ष्यमाणसूत्रात । तथा च मनुः—

केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रयत्नतः ।
ललाटसम्मितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विशः ॥

केशान्तिको मूर्धप्रमाण इत्यर्थः । अथ विशेषमाह वशिष्ठः—"घ्राणसम्मितो ब्राह्मणस्य ललाटसम्मितः क्षत्रियस्य केशसम्मितो वैश्यस्ये "ति । "यो मे दण्ड" इति मन्त्रेण दण्डधारणम् । मन्त्रार्थः—हे आचार्य्य ! यो दण्डः मे मह्यं मरापतत् अभिमुखमागतः । वैहायसः आकाशे वसन् । अधिभूम्या भूमेरुपरिवर्त्तमानः । तं दण्डमहमाददे गृह्णामि । पुनर्ग्रहणात्सोमदीक्षायां यो मे दण्डो ग्राह्यस्तमप्याद्द इत्याशासनम् । किमर्थम् आयुषे जीवनाय । ब्रह्मणे वेदग्रहणाय । ब्रह्मवर्चसाय यजनाध्यापनोत्कर्षतेजसे । "दीक्षावदेके दीर्घसत्रमुपैतीति वचना"दिति सूत्रम् । एके आचार्य्याः दीक्षावत्सोमयागदीक्षायां यथा तूष्णीं प्रतिगृह्यो"च्छ्रयस्वे"त्युच्छ्रयग्रहणं तथा स्मरणाभावात् । या चात्र दीर्घसंस्तुतिः सा दीर्घकालसामान्यादिति भर्तृयज्ञकर्कजयरामाः । दीक्षावद्वा दण्डग्रहणमिति वासुदेवकारिकाकारहरिहराः । "अथास्याद्भिरञ्जलिनाऽञ्जलिं पूरयत्यापो हि ष्ठेति तिसृभिः"इति सूत्रम् । अथ दण्डप्रदानानन्तरमाचार्य्योऽस्य कुमारस्याञ्जलिं स्वेनाञ्जलिनाऽऽप आदाय ताभिरद्भिः पूरयति "आपो हि ष्ठे"ति तिसृभिः ऋग्भिः । "अथैनꣳसूर्य्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिति" इति सूत्रम् । अथाञ्जलिपूरणानन्तरमेनं माणवकं सूर्यमुदीक्षस्वेति आचार्य्यः प्रैषं दत्वा सूर्य्यमुदीक्षयति सूर्य्यं दर्शयति । स च प्रेषितस्तेन "तच्चक्षु"रिति मन्त्रेण सूर्य्यमुदीक्षते । "अथास्य दक्षिणाꣳसमधि हृदयमालभते मम व्रते ते हृदयं दधामि मम चित्तमनु चित्तन्ते अस्तु । मम वाचमेकमना जुषस्व बृहस्पतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यमिति" इति सूत्रम् । अथ सूर्य्यदर्शनानन्तरमाचार्योऽस्य माणवकस्य दक्षिणांसमधि दक्षिणस्कन्धोपरि स्वदक्षिणहस्तं नीत्वा हृदयं वक्षः आलभते स्पृशति । "मम व्रते"इति मन्त्रेण । व्याख्यातश्चायं विवाहप्रकरणे ।

"अथास्य दक्षिणꣳहस्तं गृहीत्वाऽऽह को नामासीति" इति सूत्रम्। अथ हृदयालम्भनानन्तरमाचार्योऽस्य दक्षिणं हस्तं गृहीत्वा स्वहस्तेन गृहीत्वा "को नामासी"त्याह ब्रवीति। "असावहं भो३ इति प्रत्याहे"तिसूत्रम्। एवं पृष्टो माणवक आचार्यं प्रत्याह। असाविति सर्वनामस्थान आत्मनो नामग्रहणम्। "अमुकशर्म्माहं भो३" इति प्रतिवचनं दद्यात्। "अथैनमाह कस्य ब्रह्मचार्य्यसीति" इति सूत्रम्। अथ प्रतिवचनान्तरमाचार्य्य एनं माणवकं प्रति "कस्य ब्रह्मचार्य्यसी"त्याह। "भवत इत्युच्यमान इन्द्रस्य ब्रह्मचार्य्यस्यग्निराचार्य्यस्तवाहमाचार्य्यस्तवासाविति" इतिसूत्रम्। अमुं मन्त्रं पठति। असावित्यस्य स्थाने आमन्त्रणविभक्तियुक्तकुमारनामग्रहणं कुर्य्यात्। अमुकशर्म्मन्निति पठति। स्वनामप्रथमान्तमित्यपरे। उभयथा मन्त्रार्थोपपत्तेः। स्मृत्यन्तरान्निर्णय इति भर्तृयज्ञभाष्ये। मन्त्रार्थस्तु—इदि परमैश्वर्य्ये। इन्द्रस्य प्रजापतेः ब्रह्मचारी त्वमसि। तव चाग्निराचार्य्यः प्रथमः। द्वितीयश्चाहं तव हे असावमुकशर्म्मन् ब्रह्मचारिन्! "अथैनं भूतेभ्यः परिददाति प्रजापतये त्वा परिददामि देवाय त्वा सवित्रे परिददाम्यद्भ्यस्त्वौषधिभ्यः परिददामि द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिददामि विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः परिददामि सर्व्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः परिददाम्यरिष्ट्या इति" इति सूत्रम्। अथानन्तरमेनं कुमारमाचार्य्यो भूतेभ्यः प्रजापतिप्रभृतिभ्यः परि परितोऽरिष्ट्यै रक्षायै प्रयच्छति। "प्रजापतये त्वा परिददामी"त्यनेन मन्त्रेण इति। मन्त्रार्थः सुगमः। हे ब्रह्मचारिन्! प्रजापतये स्रष्ट्रे त्वा त्वां परिददामि। समर्प्पयामि विश्वेभ्यो भूतेभ्यः विश्वानि भूतानि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानि तेभ्यः पञ्चभ्यः। सर्वेभ्यो भूतेभ्यो देवविशेषेभ्य इत्यपौनरुक्त्या किमर्थमरिष्ट्यै अहिंसायै।

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ द्वितीयकाण्डे द्वितीयकण्डिकाविवरणम्॥

(अथ तृतीया कण्डिका)

प्रदक्षिणमग्निं परीत्योपविशत्यन्वारब्ध आज्याहुतीर्हुत्वा प्राशनान्तेऽथैनꣳ संशास्ति ब्रह्मचार्यस्यपोशान कर्म कुरु मा दिवा सुषुप्था वाचं यच्छ समिधमाधेह्यपोशानेत्यथाऽस्मै सावित्रीमन्वाहोत्तरतोऽग्नेः प्रत्यङ्मुखायोपविष्टायोपसन्नाय समीक्षमाणाय समीक्षिताय दक्षिणतस्तिष्ठत आसीनाय वैके पच्छोऽर्द्धर्चशः सर्वां च तृतीयेन सहानुवर्त्तयन्संवत्सरे षण्मास्ये चतुर्विꣳशत्यहे द्वादशाहे षडहे त्र्यहे वा सद्यस्त्वेव गायत्रीं ब्राह्मणायानुब्रूयादाग्नेयो वै ब्राह्मण इति श्रुतेस्त्रिष्टुभꣳ राजन्यस्य जगतीं वैश्यस्य सर्वेषां वा गायत्रीम् ॥ ३ ॥

"प्रदक्षिणमग्निं परीत्योपविशति" इति सूत्रम् । एवं वस्त्रदानादिभिराचार्य्येण संस्कृतो माणवकः अग्निं प्रदक्षिणं यथाभवति तथा परीत्य परिक्रमणं कृत्वाऽग्नेरुत्तरत उपविष्टस्याचार्य्यस्योत्तरत उपविशति आस्ते । पश्चादग्नेराचार्य्यस्योत्तरत उपविशतीति जयरामगदाधरहरिहराः । पश्चादग्नेरुपवेशनमिति भर्तृयज्ञकारिकाकारौ । आचार्य्यस्य दक्षिणत इति गर्गपद्धतौ । आचार्य्यस्योत्तरत इति वासुदेवः । "अन्वारब्ध आज्याहुतीर्हुत्वा प्राशनान्ते" इति सूत्रम् । तत आचार्य्यो ब्रह्मणा अन्वारब्ध आघारादिस्विष्टकृदन्ताश्चतुर्दशाज्याहुतीर्हुत्वा संस्रवप्राशनान्ते । अत्र पुनरन्वारम्भानुवादः चतुर्दशाहुतिहोमव्यतिरिक्तहोमनिषेधार्थः । "अथैनꣳ संशास्ति ब्रह्मचार्य्यस्यपोशान कर्म्म कुरु मा दिवा सुषुप्था वाचं यच्छ समिधमाधेह्यपोशानेति" इति सूत्रम् । अथानन्तरमाचार्य्यो ब्रह्मोपवेशनादि दक्षिणादानान्तं कर्म्म कृत्वा एनं माणवकं संशास्ति शिक्षयति । तच्चैवम् "ब्रह्मचार्यसी"त्याह । "भवानी"ति ब्रह्मचारी प्रत्याह । "अपोशाने"त्याचार्य्य आह । "अशानी"ति ब्रह्मचारी प्रत्याह । "कर्म्म कुरु" इत्याचार्य्य आह । "करवाणी"ति ब्रह्मचारी

प्रत्याह। "मा दिवा सुषुप्था" इत्याचार्य्य आह। "न स्वपानी"ति ब्रह्मचारी प्रत्याह। "वाचं यच्छे"त्याहाचार्य्यः। "यच्छानी"ति ब्रह्मचारी प्रत्याह। "समिधमाधेही"त्याचार्य्य आह। 'आदधानी"ति ब्रह्मचारी प्रत्याह। "अपोऽशाने"ति आचार्य्य आह। "अश्नानी"ति ब्रह्मचारी प्रत्याह। ब्रह्मचार्य्यसीत्यादिप्रैषाणामयमर्थः—ब्रह्म कर्म्म चरतीत्येवंशीलो ब्रह्मचारी असि भवसि। अपः अशान पिब। कर्म्म स्नानादिकं स्ववर्णाश्रमविहितं कुरु विधेहि। अग्नौ सर्वदा प्रक्षिप। प्रथममाचमनमाशिष्यन्। द्वितीयं चाशित्वा। "अशिष्यन्नाचामेदशित्वा चाचामे"दिति श्रुतेः। कर्म्मकरणमशेषोपदिष्टमप्याचार्य्याय। "आचार्य्याय कर्म्म करोती"ति श्रुतत्वादिति भर्तृयज्ञः। अथ सावित्र्युपदेशमाह "अथास्मै सावित्रीमन्वाहोत्तरतोऽग्नेः प्रत्यङ्मुखायोपविष्टायोपसन्नाय समीक्षमाणाय समीक्षिताय दक्षिणतस्तिष्ठत आसीनाय वैके पच्छोऽर्धर्चशः सर्वां च तृतीयेन सहानुवर्त्तय"न्निति सूत्रम्। अथ शासनानन्तरं आचार्योऽस्मै ब्रह्मचारिणे सावित्रीं सवितृदेवताकां गायत्रीच्छन्दस्कां विश्वामित्रदृष्टां तत्सवितुरित्यृचं अन्वाह उपदिशति। किंभूताय प्रत्यङ्मुखाय पश्चिमाभिमुखाय। पुनः किंलक्षणाय उपविष्टाय आसीनाय। क इत्यपेक्षायां? उत्तरतोऽग्नेः—अग्नेरुत्तरस्यां दिशि। तथा उपसन्नाय पादोपग्रहणादिना भजमानाय। पुनः किंभूताय गुरुं समीक्षमाणाय। पुनः किंभूताय समीक्षिताय गुरुणा सम्यगवलोकिताय। श्रुतिः-"तस्मादेतां गायत्रीमेव सावित्रीमनुब्रूया"दिति। पक्षान्तरमाह एके आचार्याः दक्षिणतः दक्षिणस्यां दिशि तिष्ठते ऊर्द्ध्वाय ऊर्द्ध्वीभूताय ब्रह्मचारिणे आसीनाय उपविष्टाय वा सावित्रीप्रदानं आहुः। "अत्राहैके दक्षिणतस्तिष्ठते वासीनाय वान्वाहु"रिति श्रुतत्वात्। एकेग्रहणाद्विकल्पः। कथमन्वाह? सावित्रीप्रदानेऽयं प्रकारः। पच्छोऽर्द्धर्चशः प्रथमन्तावत् पच्छः पादंपादं ततोऽर्द्धर्चशः अर्द्धर्चमर्द्धर्चं ततस्तृतीयेन वारेण सह बटुना सर्वां च सावित्रीमनुवर्तयन् आवर्तयन् पठेत्। अत्राह मदनपारिजाते लौगाक्षिः—"भूर्भुवः स्वरित्युक्त्वा तत्सवितुरिति सावित्रीं

त्रिरन्वाह पच्छोऽर्द्धर्चशः सर्वामन्तत" इति । तथा च वीरमित्रोदये यमः—

ॐकारपूर्विकास्तिस्रः सावित्रीं यश्च विन्दति ।
चरति ब्रह्मचर्यं च स वै श्रोत्रिय उच्यते ॥

तिस्रो महाव्याहृतय इति शेषः । मनुः—

एतयर्चापि संयुक्तः काले च क्रियया स्वया ।
विप्रः क्षत्रियविड्योनिर्गर्ह्यतां याति साधुषु ॥

एतयर्चा "तत्सवितुर्वरेण्य"मित्यनया । अथ सावित्रीप्रदानस्य कालविकल्पानाह—"संवत्सरे षण्मास्ये चतुर्विंशत्यहे द्वादशाहे षडहे त्र्यहे वा" इति सूत्रम् । उपनयनदिनमारभ्य संवत्सरे पूर्णे वा षण्मासे मासषट्के वा चतुर्विंशत्यहे द्वादशाहे षडहे वा त्र्यहे वा सावित्रीमनुब्रूयादाचार्यः । "ता᳚ह स्मैतां पुरा संवत्सरेऽन्वाहु'रित्युपक्रम्य 'अथ षट्सु मासेष्वथ चतुर्विंशत्यहेऽथ द्वादशाहेऽथ षडहेऽथ त्र्यहे" इति श्रुतत्वात् । क्षत्रियवैश्ययोरेते कालविकल्पाः । तथा च कारिकायाम्—

संवत्सरे वा षण्मासे चतुर्विंशत्यहे तथा ।
द्वादशाहेऽथ षडहे ब्रूयात्तन्तु त्र्यहे तथा ॥
एते वैकल्पिकाः काला ज्ञेयाः क्षत्रियवैश्ययोः ॥

एते कालविकल्पा आचार्यशुश्रूषादिशिष्यगुणतारतम्यापेक्षाः इति हरिहरः । षण्मास्ये इति । षडेव मासाः षण्मास्यम् । स्वार्थे तद्धितश्छान्दसश्च वृद्धिलोपः । "छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ती"ति वचनात् । अथ ब्राह्मणस्य कालमाह "सद्यस्त्वेव गायत्रीं ब्राह्मणायानुब्रूयादाग्नेयो वै ब्राह्मण इति श्रुतेः" इति सूत्रम् । तु पुनः ब्राह्मणाय सद्य एव गायत्रीमनुब्रूयात् उपदिशेत् । कुत "आग्नेयो वै ब्राह्मण" इति श्रुतेः । आग्नेयो अग्निदैवत्यो ब्राह्मण इति वेदवचनात् । अत एवास्मै सद्य एवोपदेशो युक्तः । आचार्य्यः ब्रह्मचारिणं प्रति गायत्र्युपदेशकालान् कथयति । आचार्य्यो वदति—"सम्वत्सरेण गायत्र्युपदेशं करिष्ये" । बटुर्वदति-"अद्यैव" । "षण्मासेना"चार्य्यः । "अद्यै-

व"बटुः। "चतुर्विंशतिदिने" आचार्य्यः। "अद्यैव" बटुः। एवं द्वादशाहे षडहे त्र्यहेऽपि। अद्यैव कुमारेणोच्यमाने गायत्रीप्रदानं सद्य एव कर्त्तव्यम्, इति गङ्गाधरः। "आग्नेयो वै ब्राह्मणः सद्यो वाऽग्निर्जायते तस्मात्सद्य एव ब्राह्मणायानुब्रूया"दिति श्रुतेः। "त्रिष्टुभꣳराजन्यस्य जगतीं वैश्यस्ये"ति सूत्रम्। राजन्यस्य क्षत्रियस्य त्रिष्टुभम्। त्रिष्टुप् छन्दो यस्याः सा त्रिष्टुप् तां सावित्रीं त्रिष्टुभं "देव सवित"रित्यादिकामनुब्रूयात्। तत्स्वरूपमाह शातातपः-"तत्सवितुर्वरेण्यमिति सावित्रीं ब्राह्मणस्य देवसवितरिति राजन्यस्य विश्वा रूपाणीति वैश्यस्ये"ति पारिजाते। "ताꣳसवितु"रिति राजन्यस्य। "युञ्जते मन" इति वैश्यस्येति भर्तृयज्ञभाष्ये। "सर्व्वेषां वा गायत्री"मिति सूत्रम। गायत्री च्छन्दो यस्याः सा गायत्री तां सावित्रीं सर्व्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां "तत्सवितु"रित्यृचमनुब्रूयात। वाशब्दो विकल्पार्थः।

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ द्वितीयकाण्डे तृतीयकण्डिकाविवरणम्।

(अथ चतुर्थी कण्डिका)

अत्र समिदाधानं पाणिनाऽग्निं परिसमूहत्यग्ने सुश्रवः सुश्रवसं मा कुरु। यथा त्वमग्ने सुश्रवः सुश्रवा अस्येवं माꣳसुश्रवः सौश्रवसं कुरु। यथा त्वमग्ने देवानां यज्ञस्य निधिपा अस्येवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयासमिति प्रदक्षिणमग्निं पर्युक्ष्योत्तिष्ठन्त्समिधमादधात्यग्नये समिधमहार्षं बृहते जातवेदसे। यथा त्वमग्ने समिधा समिध्यस एवमहमायुषा मेधया वर्च्चसा प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन समिन्धे जीवपुत्रो ममाचार्यो मेधाव्यहमसान्यनिराकारिष्णुर्यशस्वी तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्य-

न्नादो भूयासꣳस्वाहेत्येवं द्वितीयां तथा तृतीयामेषा त इति वा समुच्चयो वा पूर्ववत्परिसमूहनपर्युक्षणे पाणी प्रतप्य मुखं विमृष्टे तनूपा अग्नेऽसि तन्वं मे पाह्यायुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहि वर्चोदा अग्नेऽसि वर्चो मे देहि । अग्ने यन्मे तन्वा ऊनन्तन्म आपृण । मेधां मे देवः सविता मेधां देवी सरस्वती मेधामश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजावित्यङ्गान्यालभ्य जपत्यङ्गानि च म आप्यायन्तां वाक्प्राणश्चक्षुःश्रोत्रं यशोबलमिति त्र्यायुषाणि करोति भस्मना ललाटे ग्रीवायां दक्षिणेꣳसे हृदि च त्र्यायुषमिति प्रतिमन्त्रम् ॥ ४ ॥

अथोपनयनाङ्गभूतं समिदाधानमाह "अत्र समिदाधान"मिति सूत्रम् । अत्रास्मिन्प्रकृतेऽग्नौ समिदाधानं तिसृणां समिधां प्रक्षेपो ब्रह्मचारिकर्तृको भवति । अत्रावसर इति केचित्तन्न । पाठादेव तत्सिद्धेः । अत्रशब्दोऽग्निपरो द्रष्टव्यः । अत्राग्नाविति भाष्यकारः । तथा च रेणुकारिकायाम्—

अस्मिन्नग्नौ भवेदेतत्सन्धुक्षत्येकपाणिना ॥ इति ।

समिदाधानस्येतिकर्त्तव्यमाह "पाणिनाग्निं परिसमूहत्यग्ने सुश्रवः सुश्रवसं मा कुरु । यथा त्वमग्ने सुश्रवः सुश्रवा अस्येवं माꣳ सुश्रवः सौश्रवसं कुरु । यथा त्वमग्ने देवानां यज्ञस्य निधिपा अस्येवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयासमिति" इति सूत्रम । ब्रह्मचारी पाणिना दक्षिणहस्तेन अग्निं कृतोपनयनाङ्गभूतहोमाधिकरणं परिसमूहति सन्धुक्षयति । शुष्कगोमयखण्डादीन्धनप्रक्षेपेण वक्ष्यमाणैः पञ्चभिर्मन्त्रैः । यथा—"अग्ने सुश्रवः सुश्रवसं मा कुरु ॥१॥ यथा त्वमग्ने सुश्रवः सुश्रवा असि ॥२॥ एवं माꣳसुश्रवः सौश्रवसङ्कुरु ॥३॥ यथा त्वमग्ने देवानां यज्ञस्य निधिपा असि ॥४॥ एवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयासम् ॥ ५ ॥ एवमेव हरिहरगदाधरवासु-

देवादयः। कारिकायां विशेषः—

प्रतिमन्त्रं त्रिभिः काष्ठैरग्ने सुश्रव आदिभिः।
अग्ने सुश्रव इत्येकं यथात्वं स्याद्द्वितीयकम्॥
यथा त्वमग्ने देवानां मन्त्रेणाऽपि तृतीयकम्।
कृत्वा पर्य्युक्षणं वह्नेरुत्थाय समिदाहुतिः॥

पाणिनेत्येकवचनमेकत्वनियमार्थम्। तथा च कारिकायाम्—

अस्मिन्नग्नौ भवेदेतत्सन्धुक्षत्येकपाणिना॥ इति।

उभाभ्यामपि दृश्यते सन्धुक्षणम्। मन्त्रार्थः—हे अग्ने हे सुश्रवः शोभनकीर्ते! मा मां सुश्रवसं सुकीर्त्तिं कुरु। किञ्च हे अग्ने सुश्रवः! सौश्रवसम् सुश्रवाश्च सौश्रवाश्च तम्। तत्र सुश्रवाः स्वयम्। सुश्रवा गुरुस्तस्यायं सौश्रवसः। ममाचार्य्यमपि सुश्रवसं कृत्वा तदीयत्वेन मां सौश्रवसं कुर्विवत्यर्थः। किञ्च हे अग्ने यथा त्वन्देवानामिन्द्रादीनां यज्ञस्य च क्रतोर्निधिं हविर्द्रव्यं पासि रक्षसि। एवमहं मनुष्याणां मध्ये वेदस्य श्रुतेर्निधिराधिकरणम् भूयासं भवेयम्। "प्रदक्षिणमग्निं पर्य्युक्ष्योत्थाय समिधमादधात्यग्नये समिधमहार्षं बृहते जातवेदसे। यथा त्वमग्ने समिधा समिध्यस एवमहमायुषा मेधया वर्च्चसा प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्च्चसेन समिन्धे जीवपुत्रो ममाचार्य्यो मेधाव्यहमसान्यनिराकरिष्णुर्यशस्वी तेजस्वी ब्रह्मवर्च्चस्यन्नादो भूयासꣳस्वाहेति" इति सूत्रम्। ततो ब्रह्मचारी प्रदक्षिणं यथा भवति तथाग्निं पर्युक्ष्य दक्षिणहस्तगृहीतोदकेन परिषिच्य उत्थाय ऊर्ध्वीभूय प्राङ्मुखस्तिष्ठन् समिधमादधाति अग्नौ प्रक्षिपति। "अग्नये समिध"मित्यादि स्वाहाकारान्तेन मन्त्रेण। समिध्यते दीप्यतेऽग्निरनयेति समित्। अथ समिन्नियमः वायुपुराणे—

पालाश्यः समिधः कार्य्याः खादिर्य्यस्तदभावतः।
शमीरोहितकाश्वत्थास्तदभावेऽर्कवेतसम्॥ इति।

उक्तालाभे यस्य कस्यापि यज्ञियवृक्षस्य ग्राह्या समारुह्यावलात्।

तथा च ब्रह्मपुराणे—

शमीपालाशन्यग्रोधप्लक्षवैकङ्कतोद्भवाः ।
अश्वत्थोदुम्बरो बिल्वश्चन्दनः सरलस्तथा ॥
शालश्च देवदारुश्च खादिरश्चेति याज्ञियाः ।

सर्वकर्म्मसाधारणं समिल्लक्षणमाह च्छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

नाङ्गुष्ठादधिका कार्य्या समित्स्थूलतरा क्वचित् ।
न विमुक्तत्वचा चैव न सकीटा न फाटिता ॥
प्रादेशान्नाधिका न्यूना न तथा स्याद्विशाखिका ।
न पर्णा न विशीर्णाग्रा होमेषु च विजानता ॥

तथा च मरीचिः—

विशीर्णा विदला ह्रस्वा वक्राः ससुषिराः कृशाः ।
दीर्घाः स्थूला घुणैर्जुष्टाः कर्म्मसिद्धिविनाशकाः ॥

अत्र विशेषमाह मरीचिः—

प्रागग्राः समिधो देयास्ताश्च काम्येषु फाटिताः ।
काम्येषु च सवल्कार्द्रा विपरीता जिघांसता ॥

आपस्तम्बः—"नाप्रोक्षितमिन्धनमग्नावादध्या"दिति । समिदाहरणविधिमाह बैजवापः—"पुरोऽस्तमयात्प्रातः प्रागुदीचीं दिशं गत्वाऽहिंसन्नरण्यात्समिधमाहरेदार्द्रामन्नाद्यकामः शुष्कां ब्रह्मवर्च्चसकाम उभयामुभयकामः" इति । अहिंसन्नुपयुक्तादधिकमच्छिन्दन् । पुरोऽस्तमयादिति वदताऽस्तमिते सूर्य्ये समिदाहरणं निषिध्यते । तथा चापस्तम्बः—"नास्तमिते समिदाहरणायोपगच्छे"दिति । ननु "तिष्ठन्समिधः सर्व्वत्रे"ति श्रौतसूत्रे उक्तत्वादुत्थायेति ग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न । नायं होमः समिदाधानमित्येतत्सूचनार्थमुत्थायेति ग्रहणमित्यदोषः । कारिकायामप्युक्तम्—

कृत्वा पर्य्युक्षणं वह्नेरुत्थाय समिदाहुतिः ।
समिदाधानमित्येतत्सूचनात्तिष्ठतिक्रिया ॥

यद्वा साधारणपरिभाषाध्याये पाठाभावात् अत्राऽप्राप्तिमाशङ्क्यो-

स्थायेत्युक्तानुवादः कृतः। तेन गृह्येऽपि कर्म्मणि सर्व्वत्र तिष्ठता समिदाधानं सिद्ध्यति। अतोऽत्र त्यागाभावः। प्रयोगरत्ने त्यागो लिखितः। मन्त्रार्थः—हे देवाः इमां समिधमग्नयेऽग्न्यर्थमाहार्षम् आहृतवानस्मि। किम्भूताय बृहते महते। जातान् वेत्ति जातवेदास्तस्मै। यथा येन प्रकारेण समिधाऽनया दीप्यमानया त्वं हे अग्ने! समिध्यसे दीप्यसे। एवमहमायुषा जीवनेन। मेधयाऽतीतादिधारणवत्या बुद्ध्या। वर्च्चसा तेजसा। प्रजया पुत्रादिभिः। पशुभिः गवादिभिः। ब्रह्मवर्च्चसेन तेजसा। कृताध्ययनसम्पत्त्या। एतैरहं समिन्द्धे समृद्धो भवामि। आचार्य्यविषयं फलमप्याशंसते। जीवपुत्रो दीर्घायुरपत्यो ममाचार्य्यो भवतु। जीवन्तः पुत्रा यस्य। मेधावी अहम् असानि भवानि। अनिराकरिष्णुर्गतेरुपदिष्टधर्म्माद्यविस्मरणशीलः। यशस्वी तेजस्वी। ब्रह्मवर्च्चसी। अन्नादः अन्नमत्तीति भूयासम्भवेयम्। स्वाहा सुहुतमस्तु। "एवं द्वितीयां तथा तृतीया"मिति सूत्रम्। एवमनेनैव मन्त्रेण द्वितीयां समिधमादधाति। तिस्रः समिध आदधात्यग्नये समिधमहार्षमित्युच्यमाने मन्त्रान्ते युगपत्तिसृणामाधानं प्राप्नोति तन्निवृत्त्यर्थं"मेवं द्वितीयां तथा तृतीया"मिति। "एषा त इति वा" इति सूत्रम्। अथ वा "एषा ते अग्ने समित्तये"ति मन्त्रेण समिदाधानम्। अत्रापि मन्त्रावृत्तिः समुच्चयो वा। अथ वा "अग्नये समिधम्, एषाते" इति द्वयोर्मन्त्रयोः समुच्चयेनैक्यं समिदाधाने स्यात्। अत्रापि प्रतिसमिदाधानं मन्त्रयोरावृत्तिः। "पूर्व्ववत्परिसमूहनपर्य्युक्षणे" इति सूत्रम। परिसमूहनम् "अग्ने सुश्रुव" इत्यादिना सन्धुक्षणम्। पर्य्युक्षणमग्नेः सर्वतो जलासेकः। परिसमूहनपर्य्युक्षणे पूर्व्ववत् प्राग्वत् अग्नेः कर्त्तव्ये। "पाणी प्रतप्य मुखं विमृष्टे तनूपा अग्नेऽसि तन्वं मे पाह्यायुर्दा अग्नेऽस्यायुर्म्मे देहि वर्च्चोदा अग्नेऽसि वर्च्चो मे देहि। अग्ने यन्मे तन्वा ऊनन्तन्म आपृण। मेधां मे देवः सविता मेधां देवी सरस्वती मेधामश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजाविति" इति सूत्रम्। पर्य्युक्षणानन्तरं ब्रह्मचारी पाणी उभौ हस्तौ प्रतप्य तूष्णीमग्नौ तापयित्वा "तनूपा अग्नेऽसी"ति

सप्तभिर्मन्त्रवाक्यैर्मुखं विमृष्टे पाणिभ्यां मार्ज्जयति। वाक्यभेदाच्च प्रतिवाक्यं पाण्योः प्रतापनम् मुखविमार्ज्जनञ्च। "तनूपा" इत्येतस्य शाखीयत्वात्प्रतीकग्रहणे प्राप्ते मन्त्रवाक्यचतुष्टयस्योपयोगात्सर्वमन्त्रपाठः। "मेधां मे देवः सविता मेधां देवी सरस्वती"त्यनयोर्मन्त्रयोरादधात्वित्यध्याहारः। मन्त्रार्थः-तनूपा अग्नेऽसीत्यादयः स्पष्टाः। मेधामित्यस्यार्थः—देवो द्युतिमान् सविता मेधां धारणावतीं बुद्धिं तथा देवी दीप्यमाना सरस्वती आदधातु। तथा अश्विनौ देवौ मे मह्यं मेधामाधत्ताम् सम्पादयताम्। पुष्करस्रजौ पद्ममालाधारिणौ। अत्राङ्गालम्भनत्र्यायुषकरणाभिवादनमनुक्तमपि सूत्रकारेणाचारतोऽनुष्ठेयम्। "अङ्गान्यालभ्य जपन्त्यङ्गानि च म आप्यायन्तां वाक्प्राणचक्षुःश्रोत्रं यशो बलमिति"इति सूत्रम्। तत्र "वाक्च म आप्यायता"मिति क्रियाविपरिणामं कुर्यात्। "त्र्यायुषाणि करोति भस्मना ललाटे ग्रीवायां दक्षिणेंऽसे हृदि च त्र्यायुषमिति प्रतिमन्त्रम्" इतिसूत्रम्। अथाभिवादनम्। तत्र याज्ञवल्क्यः—

ततोऽभिवादयेद्वृद्धानसावहमिति ब्रुवन्॥ इति।

ततोऽग्निकार्यानन्तरम्। तथा च यमः—

ततोऽभिवादयेद्वृद्धानग्निकार्य्यादनन्तरम्॥ इति।

वृद्धा गुर्वादयः। तत्र गुर्वादिलक्षणमाह—

निषेकादीनि कर्म्माणि यः करोति यथाविधि।
सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते॥

निषेको गर्भाधानम्। अत्र सम्भावनं वेदप्रदानस्याप्युपलक्षणम्। अत एव याज्ञवल्क्यः—

स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति॥ इति।

क्रिया निषेकाद्याः। एतच्च गुरुत्वं पितुरेव नान्यस्य भवति। तस्यैव निषेकाद्यधिकारात्। पितृव्यतिरिक्तानान्त्वौपचारिकं गुरुत्वम्। तथा च

उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः।

मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ ॥
वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरुवत्स्मृताः।
माता मातामही गुर्वी पितुर्मातुश्च सोदराः ॥
श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरुवत्स्त्रियः।
इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं मातृतः पितृतो द्विधा ॥

अथाचार्यलक्षणम्। तत्र याज्ञवल्क्यः--

उपनीय दद्द्वेदमाचार्य्यः स उदाहृतः ॥ इति।

यो यस्योपनयनमात्रं कृत्वा वेदं प्रयच्छति स तस्याचार्य्यः। वेद-ग्रहणं कल्पसूत्रादेरप्युपलक्षणम्। अथोपाध्यायलक्षणम्। तत्र मनुः--

एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यथ वा पुनः।
योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥ इति।

वृत्तिर्जीविका। अथर्त्विग्लक्षणम्। तत्र मनुः--

अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान्मखान्।
यः करोति वृतो यस्य स तस्यर्त्विगिहोच्यते ॥

एते च पूर्वोक्ता गुर्वादयो यथापूर्वं मान्याः। तथा च याज्ञवल्क्यः--

एते मान्या यथापूर्वमेभ्यो माता गरीयसी ॥ इति।

व्यासोऽपि—

मासान्दशोदरस्थं या धृत्वा सूते समाकुला।
येह नानाविधैर्दुःखैः प्रम्रियेत विमूर्च्छिता ॥
प्राणैरपि प्रियान्पुत्रान्मन्यते सुतवत्सला।
कस्तस्या निष्कृतिं कर्तुं शक्तो वर्षशतैरपि ॥

अत इयं पूज्यतमेत्यभिप्रायः। निष्कृतिरानृण्यम्। मनुः—

उपाध्यायाद्दशाचार्य्य आचार्य्याणां शतं पिता।
सहस्रं तु पितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते ॥

अथानभिवाद्याः। तत्र गौतमः—

ऋत्विक्श्वशुरपितृव्यमातुलानां यवीयसाम्।
प्रत्युत्थानं नाभिवाद्या इति तेषां यवीयसाम् ॥

प्रत्युत्थानमात्रमेव कार्य्यं नाभिवादनमित्यर्थः । मनुः—

ब्राह्मणं दशवर्षन्तु शतवर्षन्तु भूमिपम् ।
पितापुत्रौ विजानीयाद्ब्राह्मणस्तु तयोः पिता ॥

ब्राह्मणस्य पितृत्ववचनमभिवाद्यत्वार्थम् । अत एव शातातपः—

अभिवाद्यो नमस्कार्य्यः शिरसा वन्द्य एव च ।
ब्राह्मणक्षत्रियाद्यैस्तु श्रीकामैः सादरं सदा ॥ इति ।
नाभिवाद्यास्तु विप्रेण क्षत्रियाद्याः कथञ्चन ।
ज्ञानकर्म्मगुणोपेता यद्यप्येते बहुश्रुताः ॥

अतः क्षत्रियाद्यभिवादने प्रायश्चित्तमाह स एव—

अभिवाद्य क्षत्रवैश्यौ प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ।
ब्राह्मणान्दश चाष्टौ च ह्यभिवाद्य विशुद्ध्यति ॥
अभिवाद्य द्विजः शूद्रं सचैलः स्नानमाचरेत् ।
ब्राह्मणानां शतं सम्यगभिवाद्य विशुद्ध्यति ॥

ब्राह्मणेष्वपि निमित्तविशेषेण क्वचिदपवादमाह । विष्णुः—

सभासु चैव सर्व्वासु यज्ञराजगृहेषु च ।
नमस्कारं न कुर्व्वीत ब्राह्मणं नाभिवादयेत् ॥

सर्व्वासु धर्म्मव्यवहारप्रायश्चित्तादिनिर्णयसभासु । आपस्तम्बः—

समित्पुष्पकुशाग्न्यम्बुमृदन्नकृतपाणिकम् ।
जपं होमं च कुर्व्वाणं नाभिवादेत वै द्विजः ॥

शातातपः—

पाखण्डं पतितं व्रात्यं महापातकिनं शठम् ।
नास्तिकं च कृतघ्नं च नाभिवादेत्कथञ्चन ॥
धावन्तं च प्रमत्तं च मूत्रोच्चारकृतं तथा ।
भुञ्जानमाचमनार्हं नाभिवाद्येद्द्विजोत्तमः ॥
वमन्तं जृम्भमाणं च कुर्व्वन्तं दन्तधावनम् ।
अभ्यक्तशिरसं चैव नाभिवाद्येत्कथञ्चन ॥

बृहस्पतिः—

स्रक्पाणिकमनाज्ञातमशक्तं रिपुमातुरम् ।
योगिनं च तपःसक्तं कनिष्ठं नाभिवादयेत् ॥

बृहन्नारदीये—

नास्तिकं भिन्नमर्य्यादं समग्रग्रामयाजकम् ।
स्तेनं च कितवं चैव कदाचिन्नाभिवादयेत् ॥
विवादशीलं मत्तं च वमन्तं जलमध्यगम् ।
भिन्नान्नधारिणं चैव शयानं नाभिवादयेत् ॥

भिन्नान्नं भैक्ष्यम् । अनभिवाद्याः स्त्रिय आह । शातातपः—

उदक्यां सूतिकां नारीं भर्तृघ्नीं गर्भपातिनीम् ।
अभिवाद्य द्विजो मोहादहोरात्रेण शुद्ध्यति ॥

जमदग्निः—

देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यतिं दृष्ट्वा त्रिदण्डिनम् ।
नमस्कारं न कुर्य्याच्चेत्प्रायश्चित्ती भवेन्नरः ॥

अथाभिवादनस्वरूपम् । तत्र मनुः—

भोःशब्दं कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने ।
नाम्नां स्वरूपभावो हि भोभाव ऋषिभिः स्मृतः॥ इति ।

अत्राभिवादनं नाम बटोरात्मानमभिगुरोराशीर्वचनानुकूलो व्यापारः। पादोपग्रहणपूर्वकमभिवादयेत्कृष्णशर्म्माहम् । तथा च भारद्वाजः—

स्वगोत्रनामशर्म्माहं भो इत्यन्तेऽभिवादये ।
इत्येतद्भाषणं यत्तन्मन्त्रः स्यादभिवादनम् ॥

अत्र प्रवरानुपादानेऽपि गोत्रपरिचायकत्वात्प्रवरोपादानमावश्यकम् । अस्मिँश्च पक्षेऽ"ऽमुकप्रवरान्वितामुकगोत्रोत्पन्नोऽमुकशर्म्माहं भोऽभिवादये" इति प्रयोगः सिध्यति । अथाभिवादनप्रकारः । तत्राश्वलायनः—

वामं वामेन संस्पृश्य दक्षिणेन तु दक्षिणम् ।
हस्तेन कर्णहस्ताभ्यां गुरूणामभिवादनम् ॥

वामोपरि करं कृत्वा दक्षिणं नाम चोच्चरेत् ।
जानुप्रभृति पादान्तमारभ्य पादयोर्नमेत् ॥

एतच्च प्रत्युत्थाय कर्त्तव्यम् । तदाहापस्तम्बः--

ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आगते ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥

शिष्याणामाशिषं दद्यात्पादोपग्रहणे गुरुः ।
स्पृष्ट्वा कर्णौ तु विदुषां मूर्खाणान्त्वेकपाणिना ॥

वीरमित्रोदयेऽपि विशेषमाह—

अजाकर्णेन विदुषां मूर्खाणान्त्वेकपाणिना ॥ इति ।

श्रोत्रसमौ करौ कृत्वा पुनरजाकर्णवत्सम्पुटितेन करद्वयेनेत्यर्थः । स्पृष्ट्वा कर्णौ त्विति प्रयोगपारिजातपाठः । एकहस्ताभिवादने निषेधमाह विष्णुः—

जन्मप्रभृति यत्किञ्चिच्चेतसा धर्म्ममाचरेत् ।
सर्व्वन्तन्निष्फलं याति एकहस्ताभिवादनात् ॥

इदं च मूर्खव्यतिरिक्तविषयम् । आपस्तम्बः—"स्वदक्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्य्य ब्राह्मणोऽभिवादयेदुरःसमं राजन्यो मध्यसमं वैश्यो नीचैः शूद्रः प्राञ्जलि"रिति। अथाभिवादने फलमाह । मनुः—

आयुष्मान्भवसौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने ।
अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरप्लुतः ॥

अकारश्चास्य नाम्नोऽन्त इत्यस्यायमर्थः—अस्याभिवादनकस्य नाम्नोऽन्ते योऽयमकारः, अकार इति स्वरमात्रोपलक्षणम् , सर्व्वेषां नाम्नामकारान्तत्वनियमाभावात् । स एवान्त्यस्वरः पूर्व्वाक्षरे स्वरः प्लुतो वाच्यः । अथ प्रत्यभिवादाकरणे प्रत्यवायस्तत्राह यमः—

अभिवादे तु यः पूर्व्वमाशिषं न प्रयच्छति ।
यद्दुष्कृतं भवेत्तस्य तस्माद्भागं प्रपद्यते ॥
तस्मात्पूर्व्वाभिभाषी स्याच्चाण्डालस्य तु धर्म्मवित् ।

सुरां पिबेति वक्तव्यमेवं धर्म्मो न हीयते ॥ इति ।

अङ्गिराः—

अप्रणामगते शूद्रे स्वस्ति कुर्व्वन्ति ये द्विजाः ।
शूद्रोऽपि नरकं याति ब्राह्मणोऽपि तथैव च ॥
अभिवादकृते यस्तु न करोत्यभिवादनम् ।
आशिषं वा न कुर्व्वीत स याति नरकं ध्रुवम् ॥

आशिषमपि स एवाह—

स्वस्तीति ब्राह्मणो ब्रूयादायुष्मन्निति भूमिपः ।
वर्द्धतामिति वैश्यस्तु शूद्रस्तु स्वागतं वदेत् ॥

एतच्च सर्व्ववर्णसाधारणम् । तथा च भविष्यपुराणे--

ब्राह्मणः सर्ववर्णानां स्वस्ति कुर्य्यादिति श्रुतिः ॥

स्वस्तिशब्दार्थमपि यम आह--

यत्सुखं त्रिषु लोकेषु व्याधिव्यसनवर्ज्जितम् ।
यस्मिन्सर्वे स्थिताः कामाः सा स्वस्तीत्यभिसंज्ञिता ॥

इति श्रीप्रथमशाखीयरामकृष्णविरचिते पारस्करगृह्यसूत्रविवरणे संस्कारगणपतौ द्वितीयकाण्डे चतुर्थी कण्डिका ॥

(अथ पञ्चमी कण्डिका)

अत्र भिक्षाचर्यचरणं भवत्पूर्वां ब्राह्मणो भिक्षेत भवन्मध्यां राजन्यो भवदन्त्यां वैश्यस्तिस्रोऽप्रत्याख्यायिन्यः षड्द्वादशापरिमिता वा मातरं प्रथमामेक आचार्याय भैक्षं निवेदयित्वा वाग्यतोऽहः शेषं तिष्ठेदित्येकेऽहिꣳसन्नरण्यात्समिध आहृत्य तस्मिन्नग्नौ पूर्ववदाधाय वाचं विसृजतेऽधःशाय्यक्षारालवणाशी स्याद्दण्डधारणमग्निपरिचरणं गुरुशुश्रूषा भिक्षाचर्या मधु-

माꣳसमञ्जनोपर्यासनस्त्रीगमनानृतादत्तादानानि वर्जये-दष्टाचत्वारिꣳशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं चरेद्द्वादश द्वादश वा प्रतिवेदं यावद्ग्रहणं वा वासाꣳसि शाण-क्षौमाविकान्यैणेयमाजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य रौरवꣳ राजन्यस्याजं गव्यं वा वैश्यस्य सर्वेषां वा गव्यमसति प्रधानत्वान्मौञ्जी रशना ब्राह्मणस्य धनुर्ज्या राजन्यस्य मौर्वी वैश्यस्य मुञ्जाभावे कुशाश्मन्तकबल्वजानां पाला-शो ब्राह्मणस्य दण्डो बैल्वो राजन्यस्यौदुम्बरो वैश्यस्य केशसम्मितो ब्राह्मणस्य ललाटसम्मितः क्षत्रियस्य घ्राणसम्मितो वैश्यस्य सर्वे वा सर्वेषामाचार्येणाहूत उत्थाय प्रतिशृणुयाच्छयानं चेदासीन आसीनं चेत्तिष्ठँ स्तिष्ठन्तं चेदभिक्रामन्नभिक्रामन्तं चेदभिधावन्स एवं वर्तमानोऽमुत्राद्य वसत्यमुत्राद्य वसतीति तस्य स्नात-कस्य कीर्तिर्भवति त्रयः स्नातका भवन्ति विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातक इति समाप्य वेदमसमाप्य व्रतं यः समावर्तते स विद्यास्नातकः समाप्य व्रतमस-माप्य वेदं यः समावर्त्तते स व्रतस्नातकऽउभयꣳ समाप्य यः समावर्तते स विद्याव्रतस्नातकऽइत्याषोडशाद्वर्षाद्ब्रा-ह्मणस्य नातीतः कालो भवत्याद्वाविꣳशाद्राजन्यस्या-चतुर्विꣳशाद्वैश्यस्यात ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति नैनानुपनयेयुर्नाध्यापयेयुर्न याजयेयुर्न चैभिर्व्यवहरेयुः कालातिक्रमे नियतवत्त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकाणाम-पत्ये संस्कारो नाध्यापनं च तेषाꣳसंस्कारेप्सुर्व्रात्यस्तो-मेनेष्ट्वा काममधीयीरन्व्यवहार्या भवन्तीति वचनात् ॥५॥

अथ भिक्षाचरणम् । "अत्र भिक्षाचर्यचरण"मिति सूत्रम् । अ-त्रास्मिन्समये भिक्षाचर्यचरणं कर्त्तव्यमित्यर्थः । अत्र विशेषो मनुस्मृतौ—

प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् ।

प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्ष्यं यथाविधि ॥

एतत्त्रितयं भिक्षाङ्गमिति पारिजाते—"भवत्पूर्व्वां ब्राह्मणो भिक्षेत भवन्मध्यां राजन्यो भवदन्त्यां वैश्य" इति सूत्रम् । भवत्पूर्वं यस्याः सा भवत्पूर्व्वा तां भिक्षां ब्राह्मणो वर्णोत्तमो भिक्षेत याचेत । एवं भवच्छब्दो मध्ये यस्याः सा भवन्मध्या तां राजन्यः क्षत्रियो भिक्षेत । तथा भवच्छब्दोऽन्त्यो यस्याः सा भवदन्त्या तां वैश्यो वर्णतृतीयो भिक्षेत । अयमर्थः—सगौरवसम्बोधनार्थं भवत्पदमादिमध्यावसानेषु ब्राह्मणादिभिः कार्य्यम् । तच्च सम्बुध्यर्थम् । "तिस्र"इति सूत्रसामर्थ्यात् स्त्रीप्रत्ययवच्च तत्पदं भवति । तत्रायं प्रयोगो भवति । "भवति भिक्षां देही"ति ब्राह्मणः । "भिक्षां भवति देही"ति क्षत्रियः । "भिक्षां देहि भवती"-ति वैश्यः । ब्रह्मचारिभिर्भैक्षं कुतो ग्राह्यमित्याह "तिस्रोऽप्रत्याख्यायिन्य"इति सूत्रम् । तिस्रः स्त्रियो भिक्षां भिक्षेत । किंभूताः । अप्रत्याख्यायिन्यः । अत्र द्वितीयार्थे प्रथमा । भिक्षेतेति कर्तृप्रत्ययान्तस्याख्यातस्य कर्म्मापेक्षितत्वात् । प्रत्याख्यातुं निराकर्त्तुं शीलं यासां ताः । न प्रत्याख्यायिन्यः अप्रत्याख्यायिन्यः । याः स्त्रियो निराकरणं न कुर्व्वन्ति ता भिक्षणीया इत्यर्थः । शौनकेन विशेषो दर्शितः—"अप्रत्याख्यायिनमग्रे भिक्षेताप्रत्याख्यायिनीं वे"ति । तथा च व्यासः—

ब्राह्मणक्षत्रियविशश्चरेयुर्भैक्षमन्वहम् ।
सजातीयगृहेष्वेव सार्व्ववर्णिकमेव वा ॥

सार्ववर्णिकं भैक्षचरणमापद्विषयम् । तथा च भविष्यत्पुराणे—

चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्षमलाभे कुरुनन्दन ! ।

विष्णुरपि—

क्षत्रवैश्यगृहेष्वेव क्रियावर्त्तिषु साधुषु ।
चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्षमापत्काल उपस्थिते ॥

यद्यपि चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्ष्यमित्युक्तं तथापि शूद्रस्यामान्नमेव ग्राह्यं न पक्वान्नम् । तथा चाङ्गिराः—

आममेवाददीतास्मादवृत्तावेकरात्रकम् ।

आमं पूर्य्यति संस्कारो धर्म्म तेभ्यः प्रतीक्षताम् ॥
तस्मादामं ग्रहीतव्यं शूद्रादप्यङ्गिराऽब्रवीत् ॥ इति ।

अवृत्तौ वृत्त्यन्तराभावे । पराशरः—

यस्तु वेदमधीयानः शूद्रान्नमुपजीवति ।
शूद्रो वेदफलं याति शूद्रत्वं सोऽधिगच्छति ॥
शूद्रान्नेनोदरस्थेन ब्राह्मणो म्रियते यदि ।
त्रिकालज्ञो वेदवेदी धर्म्मज्ञोऽप्यषडान्वितः ॥
चतुर्वेदोऽपि यो विप्रः स प्रेतो जायते ततः ॥

यद्यपि—

यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ ।

इति पराशरेण ब्रह्मचारिणः पक्वान्नग्रहणाधिकार एवोक्तो नामान्नग्रहणाधिकारः । तथापि—

कन्दुपक्वं स्नेहपक्वं पायसं दधि सक्तवः ।
एतान्यशूद्रान्नभुजो भोज्यानि मनुरब्रवीत् ॥

अनापद्यपि स्वजातीयेभ्योऽपि प्रशस्तेभ्य एव भैक्षमाहरेदित्याह मनुः—

वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्म्मणि ।
ब्रह्मचार्य्याहरेद्भैक्ष्यं गृहिभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥

क्वचिदपवादमाह स एव—

गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु ।
अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्व्वं पूर्व्वं परिश्रयेत् ॥

गुरुकुले गुरुगृहे । कुलं शिष्यसमूह इत्यन्ये । "मातरं प्रथमामेके" इति सूत्रम् । एके आचार्याः मातरं स्वजननीं प्रथमां भिक्षेतेत्याहुः । तथा च मनुभविष्यत्पुराणयोः—

मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् ।
भिक्षेत भिक्षां प्रथमां या चैनं नावमानयेत् ॥

अयं च प्रथमाह एव धर्म्म इति कर्कः । तच्च भैक्ष्यं भोजनपर्याप्त-

मेवाह कर्तव्यमिति। यमः—

आहारमात्रादधिकं न क्वचिद्भैक्षमाहरेत्।
युज्यते स्नेहदोषेण कामतोऽधिकमाहरन्॥

निषिद्धान्नमाहात्रिः—

हस्तदत्ता तु या भिक्षा लवणं व्यञ्जनानि च।
भुक्त्वा त्वशुचितां याति दाता स्वर्गं न गच्छति॥
माधुकरीं य आदाय ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति।
स याति नरकं घोरं भुञ्जतो निरयस्तथा॥

"आचार्य्याय भैक्ष्यं निवेदयित्वा वाग्यतोऽहश्शेषं तिष्ठेदित्येके" इति सूत्रम्। ततो ब्रह्मचारी भिक्षां भिक्षित्वाऽऽचार्य्यायोपनयनकर्त्रे भिक्षा लब्धेति निवेदनं कृत्वा वाग्यतः संयमितवाक् अहःशेषं तिष्ठेत्। गौतमोऽपि—

निवेद्य गुरवे भिक्षां भुञ्जीतासान्निधौ गुरोः।
तद्भार्य्यापुत्रब्रह्मचारिभ्य इति वान्वहम्॥

याज्ञवल्क्यः—

कृताग्निकार्य्यो भुञ्जीत वाग्यतो गुर्व्वनुज्ञया।
आपोशनक्रियापूर्व्वं सत्कृत्यान्नमकुत्सयन्॥

सत्कारो हारीतेन दर्शितः—

"भैक्षमेव हितं पर्य्यग्निकृतमादित्यदर्शितं गुरवे वेदितमनुज्ञातममृतसम्मितं प्राहुर्यदश्नाति ब्रह्मचारी स ब्रह्मसिद्धिमवाप्नोतीति"। ब्रह्मचारिणि एकान्ननिषेधमाह। तत्र मनुः—

भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यं नैकान्नाशी भवेद्व्रती।
भैक्षेण व्रतिनां वृत्तिरुपवाससमा स्मृता॥

अकरणे प्रत्यवायं स एवाह—

अकृत्वा भैक्षचरणमसमिद्ध्य च पावकम्।
अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत्॥

अथ भिक्षाचरणकालमाह आपस्तम्बः—"सायम्प्रातरमन्त्रेण

भिक्षाचर्य्यं चरे"दिति । सायं सूर्यास्तानन्तरम् । प्रातः षोढाविभक्त-दिवसाद्यभागे । अयं च कालोऽष्टवर्षन्यूनब्रह्मचारिविषयः । तथा च सुमन्तुः--

अश्नीयादष्टवर्षस्तु ब्रह्मचारी प्रगे सदा ।
तदूर्ध्वमाद्वादशाहाद्वाश्नीयात्सङ्गवे सदा ॥
तदूर्ध्वं गृहिवद्भिक्षा भोजनं च समाचरेत् ॥

काष्र्णाजिनिः—

मध्याह्ने गृहिणां भुक्तिर्वनिनामपराह्णके ।
सायाह्ने यतिनां प्रोक्ता प्रातस्तु ब्रह्मचारिणाम् ॥
नैष्ठिकानान्तु सायाह्नेऽपराह्ने वापि सा सकृत् ॥

सायम्प्रातरिति वदता मध्ये भोजननिषेधोऽभिहितः । अत एव मनुः—

सायम्प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम् ।
नान्तरा भोजनं कुर्य्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥

अग्निहोत्रसमताभिधानात् कालद्वयेऽपि भोजनस्य नियमेनाकरणे प्रत्यवाय इति गम्यते । तथा च श्रुतिः—"तस्मात्सायम्प्रातराश्यव-स्स्यात्"इति । अयञ्चान्तराभोजननिषेधः समर्थस्यैव न बालस्य । तत्र विशेषमाह मनुः-

अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्षं वानप्रस्थस्य षोडश ।
द्वात्रिंशतं गृहस्थस्य ह्यमितं ब्रह्मचारिणः ॥

अथ मध्याह्नसन्ध्यानिर्णयः । उपनीतिदिने मध्याह्नसन्ध्यादि सर्वं कर्म्म समाचरेत् । तत्र जैमिनिः--

यावद्ब्रह्मोपदेशो न तावत्सन्ध्यादिकं न च ।
ततो मध्याह्नसन्ध्यादि सर्वं कर्म्म समाचरेत् ॥

ब्रह्मोपदेशो गायत्र्युपदेशः । अनन्तरं मध्याह्नसन्ध्यादि सर्वं कर्म्म कुर्यादित्यर्थः । मध्याह्नसन्ध्यैवादिर्यस्य तत्तस्मात् मध्याह्नसन्ध्यात एव सर्वकर्म्मारम्भोऽवगम्यते । वीरमित्रोदये स्मृत्यन्तरे—

उपानयेऽह्नि कर्त्तव्यं सायंसन्ध्योपासनम् ।

आरभद् ब्रह्मयज्ञन्तु मध्याह्ने तु परेऽहनि ॥ इति।

तच्छाखान्तरविषयमिति पारिजातकृत्। ब्रह्मयज्ञस्य तु वेदारम्भाभावादेवाप्राप्तावपि वचनात्। द्वितीयमध्याह्नमारभ्य गायत्र्यादिकर्त्तव्यतोच्यते। तथा च जैमिनिः—

अनुपाकृतवेदस्य कर्त्तव्यो ब्रह्मयज्ञकः।
वेदस्थाने तु सावित्री गृह्यते तत्समा यतः ॥

शौनकः—

कुमारस्योपनयनं श्रुताभिजनवृत्तवान्।
तपसा धूतनिःशेषपाप्मा कुर्य्याद् द्विजोत्तमः ॥

व्यासोऽप्याह—

वेदैकनिष्ठं धर्मज्ञं कुलीनं श्रोत्रियं शुचिम्।
स्वशाखाढ्यमनालस्यं विप्रं कर्त्तारमीप्सितम् ॥

श्रोत्रियलक्षणं ब्राह्मे—

जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते।
विद्यया चापि विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते ॥

अथ ब्रह्मचारिनियमाः। "अहिंसन्नरण्यात्समिध आहृत्य तस्मिन्नग्नौ पूर्व्ववदाधाय व्वाचं विसृजते" इति सूत्रम्। ब्रह्मचारी अहिंसन् अच्छिन्दन् हिंसामकुर्वन्नरण्याद्वनात्समिध आहृत्य आनीय तस्मिन्यस्मिन्नुपनयनहोमः कृतस्तस्मिन्नग्नौ पूर्वव"त्पाणिनाऽग्निं परिसमूहती"ति पूर्वोक्तरीत्याऽऽधाय समिदाधानं कृत्वा वाचं विसृजते। यदि वाग्यमो गृहीतस्तदाऽस्मिन्काले विसृजते। "अधःशाय्यक्षारालवणाशी स्याद्दण्डधारणमग्निपरिचरणं गुरुशुश्रूषा भिक्षाचर्य्या" इति सूत्रम्। अधःशायी स्यात्। अक्षारालवणाशी भवेत्। दण्डधारणं सर्वदा कार्यम्। अग्नेः परिचरणं समिदाधानम्। "परिसमूहनादि सायम्प्रातरुभयकालमग्निं परिचरे"दिति स्मृत्यन्तरात्। गुरुशुश्रूषा च प्रत्यहं कर्त्तव्या स्वाध्यायानुरोधेन। भिक्षाचर्य्या भिक्षाचरणं स्थित्यर्थम्।

"मधुमांसमज्जनोपर्य्यासनस्त्रीगमनानृतादत्तादानानि वर्जये"-दिति सूत्रम्। मधु प्रसिद्धम्। मांसमपि प्रसिद्धम्। मज्जनं गङ्गादौ स्नानं प्रतिषिध्यते। उद्धृतोदकेन तु कार्य्यमेव। उपर्य्यासनमासनस्योपरि मसूरिकाद्यासनं निधायोपवेशनम्। स्त्रीगमनम् स्त्रीणां मध्ये व्यवस्थानम्। तथा च गृह्यकारिकायाम्—

गौतमादिभिरुक्तं तन्मधुमांसादिवर्जनम्।
देवतीर्थे ह्रदे वापि मज्जनं न समाचरेत्॥
दण्डवन्मज्जनं वा स्यात्कार्य्यं चोद्धृतवारिणा।
मसूरादौ नोपविशेत्स्त्रीणां मध्ये न दीव्यति॥ इति।

अनृतमसत्यभाषणम्। अदत्तादानं परद्रव्याणामदत्तानां स्वयं ग्रहणम्। एतानि ब्रह्मचारी वर्ज्जयेत् न कुर्यात्। "अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्य्यं चरे"दिति सूत्रम्। अष्टाभिरधिकानि चत्वारिंशत्सान्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्य्यं चरेत्। चतुर्णामपि वेदानां ग्रहणार्थमेकमेव ब्रह्मचर्य्यव्रतं कुर्य्यात्। अस्मिन्पक्षे चतुर्णामपि वेदानामेक एव व्रतादेशः। सर्वाश्च वेदाहुतयः। "द्वादश द्वादश वा प्रतिवेद"मिति सूत्रम। अथ वा प्रतिवेदं द्वादश द्वादश वर्षपर्य्यन्तं ब्रह्मचर्य्यं चरेत्। अयमर्थः—एकं वेदं समाप्य समावर्त्तनं कृत्वा पुनर्द्वितीयग्रहणं यावद्ब्रह्मचर्य्यं चरित्वा स्नात्वैवं वेदान्तरं ब्रह्मचर्य्यं चरेत्। "यावद्ग्रहणं वा" इति सूत्रम्। यद्वा यावद्वेदस्य वेदयोर्वेदानां पाठतोऽर्थतश्च स्वीकरणं तावद्ब्रह्मचर्य्यं चरेत्। "वासांसि शाणक्षौमाविकान्यैणेयमजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य रौरवꣳराजन्यस्याजं गव्यं वा वैश्यस्य सर्व्वेषां वा गव्यमसति प्रधानत्वान्मौञ्जी रशना ब्राह्मणस्य धनुर्ज्या राजन्यस्य मौर्व्वी वैश्यस्य मुञ्जाभावे कुशाश्मन्तकबल्वजानां पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्य बैल्वो राजन्यस्यौदुम्बरो वैश्यस्य केशसम्मितो ब्राह्मणस्य दण्डो ललाटसम्मितः क्षत्रियस्य घ्राणसम्मितो वैश्यस्य सर्व्वे वा सर्व्वेषा"मिति सूत्रम्। अथ वा सर्व्वे पालाशादयो दण्डाः

सर्व्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशामनियमेन भवन्ति न प्रतिवर्णं जातिव्यवस्था भवति। शेषं पर्व्वमेव व्याख्यातम्। "आचार्य्येणाहूत उत्थाय प्रति शृणुयात्" इति सूत्रम्। आचार्य्येणोपनयनकर्त्राऽऽहूत आकारितो ब्रह्मचारी आसनादुत्थाय प्रतिशृणुयात् प्रतिवचनं दद्यात्। "शयानं चेदासीन" इति सूत्रम्। चेद्यदि आचार्य्यः शयानं स्वपन्तं ब्रह्मचारिणमाह्वयति तदाऽऽसीन उपविष्टस्सन् प्रतिवचनं दद्यात्। "आसीनं चेत्तिष्ठन्" इति सूत्रम्। चेद्यदि आसीनमुपविष्टं ब्रह्मचारिणमाह्वयति आचार्य्यस्तदा स ब्रह्मचारी तिष्ठन् प्रतिवचनं दद्यात्। "तिष्ठन्तं चेदभिक्रामन्नि"ति सूत्रम्। चेद्यदि तिष्ठन्तं ब्रह्मचारिणमाह्वयत्याचार्य्यस्तदातिक्रामन् आचार्य्याभिमुखं व्रजन् प्रतिवचनं कुर्यात्। "अभिक्रामन्तं चेदभिधावन्" इति सूत्रम्। चेद्यदि अभिक्रामन्तं ब्रह्मचारिणमाह्वयत्याचार्य्यस्तदा ब्रह्मचारी अभिधावन् आचार्य्याभिमुखं धावन् प्रतिवचनं दद्यात्। अस्यार्थवादमाह—"स एवं वर्त्तमानोऽमुत्राद्य वसत्यमुत्राद्य वसतीति" इति सूत्रम्। स ब्रह्मचारी एवं पूर्वोक्तब्रह्मचर्य्यधर्मेण वर्त्तमानः अमुत्र स्वर्लोके अद्येहैव स्थितः सन् वसति तिष्ठति। द्विरुक्तिः प्रशंसार्था। "तस्य स्नातकस्य कीर्तिर्भवति" इति सूत्रम्। येनैवं ब्रह्मचर्य्यानुष्ठानं कृतं तस्य स्नातकस्य समावृत्तस्य कीर्तिर्भवति यशो भवति। यथोक्तधर्म्मकर्त्तुः फलञ्चैतत्। स्नातकस्य लक्षणमाह। "त्रयः स्नातका भवन्ति" इति सूत्रम्। त्रयस्त्रिविधाः स्नातका भवन्ति। "विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातक इति" इति सूत्रम्। त्रिविधाः स्नातका इत्युक्तं तत्रैको विद्यास्नातको द्वितीयो व्रतस्नातकस्तृतीयो विद्याव्रतस्नातक इति। "समाप्य वेदमसमाप्य व्रतं यः समावर्तते स विद्यास्नातकः" इति सूत्रम्। समाप्य वेदं पाठतोऽर्थतश्च वेदं वेदस्य मन्त्रब्राह्मणात्मिकामेकां शाखाम्। असमाप्य व्रतं द्वादशवार्षिकं ब्रह्मचर्यमसमाप्य यः समावर्त्तते स्नाति स विद्यास्नातक इत्युच्यते। "समाप्य व्रतमसमाप्य वेदं यः समावर्तते स व्रतस्ना-

तकः" इति सूत्रम् । ब्रह्मचर्यं द्वादशवार्षिकं समाप्य वेदमसमाप्य अ-सम्पूर्णमधीत्य यः समावर्तते स व्रतस्नातक इत्युच्यते । एवं च स्नातकस्य विवाहोत्तरकालमध्ययनसमापनं वेदार्थज्ञानं चेति मन्तव्यम् । "उभय९ समाप्य यः समावर्त्तते स विद्याव्रतस्नातकः" इति सूत्रम् । उभयं वेदब्रह्मचर्यं च समाप्य यः स्नाति स विद्याव्रतस्नातक इत्युच्यते । लक्ष-णप्रयोजनं च "स्नातकानेके" इत्यादिषु ज्ञेयम् । अथ मुख्यकालाति-क्रमे गौणकालमाह "आषोडशाद्वर्षाद्ब्राह्मणस्यानतीतः कालो भव-त्याद्वाविंशाद्राजन्यस्याचतुर्विंशाद्वैश्यस्ये"ति सूत्रम् । अर्वाक् षोड-शाद्वर्षाद्ब्राह्मणस्य अनतीतः न अतिक्रान्त एवोपनयनस्य कालो भवति । तथा क्षत्रियस्य आद्वाविंशात वर्षात् । तथैव वैश्यस्य आचतुर्विंशात् वर्षात । तथा च मनुः—

आषोडशाद्ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते ।
आद्वाविंशात्क्षत्रबन्धोराचतुर्विंशतेर्विशः ॥

"अत ऊर्ध्वं पतितसावित्रिका भवन्ती"ति सूत्रम् । अत उक्त-कालात् ऊर्ध्वं अनुपनीता ब्राह्मणादयः पतितसावित्रिका भवन्ति । पतिता स्खलिता सावित्री येभ्यस्ते पतितसावित्रिकाः । "नैनानुपनयेयुर्नाध्याप-येयुर्न याजयेयुर्न चैभिर्व्यवहरेयु"रिति सूत्रम् । एतान् पतितसावित्रि-कान् न उपनयेयुः शास्त्रज्ञाः । अज्ञानादुपनीतानपि नाध्यापयेयुः । एव-मध्यापितानपि न याजयेयुः यज्ञं न कारयेयुः । एभिः सह भोजना-दिभिः कर्मभिर्व्यवहारमपि न कुर्युः । तथा च कारिकायाम्—

व्रात्यस्वीकृतविप्रस्य न कार्यमुपनायनम् ।
अध्यापनं याजनं च विवाहादि विवर्जयेत् ॥
सावित्रीपतितानां च कुले येषां त्रिपूरुषम् ।
तेषामपत्ये संस्कारोऽध्यापनं च न विद्यते ॥

आश्वलायनः—

अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते द्विजत्वं नाप्नुयुर्यदि ।
मन्त्रकर्मपरिभ्रष्टा यास्यन्ति व्रात्यतामिह ॥